

WSPÓŁCZESNY RZESZÓW

Problemy społeczno-kulturowe

WSPÓŁCZESNY RZESZÓW

Problemy społeczno-kulturowe

pod redakcją

Mariana Malikowskiego i Beaty Szluz

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego
RZESZÓW 2016**

Recenzowała
dr hab. MAŁGORZATA DUDA, prof. UPJP II

Opracowanie redakcyjne i korekta
KRYSTYNA STRYCHARZ

Opracowanie techniczne i łamanie
EWA KUC, MAREK KUC

Projekt okładki
AGNIESZKA DZIAMA

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2016

ISBN 978-83-7996-333-1

DOI książki: 10.15584/978-83-7996-333-1

1316

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
Wydanie I, format B5, ark. wyd. 15,80, ark. druk. 17,125, zlec. red. 34/2016

Druk: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

Wstęp. Rzeszów w połowie II dekady XXI wieku. Problemy społeczno-kulturowe (MARIAN MALIKOWSKI, BEATA SZLUZ)	7
MAGDA URBAŃSKA – Problemy rodziny	11
BARBARA MAREK-ZBOROWSKA – Problemy kobiet	30
MONIKA ŁAGOWSKA-CEBULA – Problemy osób niepełnosprawnych	48
MAGDALENA POKRZYWA – Problem ubóstwa	82
PAWEŁ WALAWENDER – Rynek pracy i bezrobocie	96
IRYNA DROZD, EWELINA JURASZ – Problem mieszkaniowy w Rzeszowie	111
BEATA SZLUZ – Problem bezdomności w Rzeszowie	134
DOROTA PSTRĄG – Problem uzależnień w Rzeszowie	156
MALWINA MISIĄG – Zjawisko przemocy	170
RENATA WIELGOS-STRUCK, MAŁGORZATA BOZACKA – Publiczna i pozarządowa pomoc społeczna w Rzeszowie	196
Bibliografia	241
Noty o Autorach	272

Wstęp

Rzeszów w połowie II dekadzie XXI wieku

Problemy społeczno-kulturowe

Współczesny Rzeszów jest postrzegany jako jeden z ośrodków miejskich z dużymi perspektywami, stolica innowacji, centrum województwa podkarpackiego – tak określa się od kilku lat to miasto, które pretenduje do miana metropolii Polski. Co przesądziło o rozwoju Rzeszowa?

Powierzchnia dzisiejszego Rzeszowa wynosi 116,32 km kw. Szacuje się, że zamieszkuje w nim ponad 186 tys. osób. W odróżnieniu od wielu polskich ośrodków miejskich, w których dostrzegany jest spadek liczby mieszkańców, w Rzeszowie przewidywany jest wzrost liczby ludności. Zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) przyrost naturalny w Rzeszowie jest najwyższy wśród miast wojewódzkich. Dość duży jest też odsetek mieszkańców w wieku produkcyjnym. Dobrze prezentuje się grupa ludności w wieku przedprodukcyjnym. Dane statystyczne pozwalają dostrzec, że to właśnie w Rzeszowie mieszkańcy żyją najdłużej w Polsce. Największa jest także liczba studentów w stosunku do liczby mieszkańców. Stopa bezrobocia wynosi około 7%. Zgodnie z rankingiem Fundacji Schumanna w 2020 r. w mieście zatrudnionych może być powyżej 300 tys. osób. Budżet miasta na 2016 r. wyniósł ponad miliard zł, a ogólna pula finansowa, jaka była do wykorzystania jeszcze kilkanaście lat temu, wynosiła niewiele ponad 300 mln zł. Wiele inwestycji udało się zrealizować dzięki wykorzystaniu środków Unii Europejskiej (UE). W przeciągu ostatnich lat wykonane zostały różne inwestycje, które miały wpływ na przeobrażenie wizerunku Rzeszowa. Do najważniejszych należy zaliczyć m.in. budowę okrągłej kładki usytuowanej w centrum miasta, mostu T. Mazowieckiego oraz mostu G. Narutowicza. Jedną z najdroższych koncepcji w historii Rzeszowa była budowa tzw. systemu integrującego transport publiczny. Rozbudowano i przekształcono ulice miejskie, zainwestowano w nowoczesny tabor autobusowy. Przygotowano „Rzeszowski inteligentny system transportowy”, wprowadzono „Rzeszowską kartę miejską” i e-bilet, zamontowano ogrzewane wiaty oraz biletomaty. Pojawiło się kilkanaście tablic „zmiennej treści” oraz elektroniczne tablice w autobusach i przy przystankach. Do ważnych inwestycji drogowych zalicza się roz-

budowę al. T. Rejtana, W. Sikorskiego, a także Wisłokostrady. Zwrócono uwagę na edukację, budując m.in. nowoczesny kompleks oświatowy przy ul. bł. Karoliny, oraz na kulturę i rekreację, projektując w Śródmieściu multimedialną fontannę¹.

Czy i jak będzie się zmieniał Rzeszów w ciągu kolejnej dekady? Specjaliści z Krakowa wraz z Biurem Rozwoju Miasta Rzeszowa sporządzili dokument stanowiący efekt gruntownych analiz obecnej sytuacji, w jakiej znajduje się stolica województwa. Wizję rozwoju opracowano również w ścisłym związku z sugestiami mieszkańców. Raport pokazuje, że stan Rzeszowa na dzień dzisiejszy jest dobry. Z przeprowadzonych sondaży wynika, że przeważająca liczba mieszkańców uznaje jakość życia w mieście za wysoką. Ponadto doceniono: rozwój gospodarczy, wykształcenie rzeszowian, notowany systematycznie wzrost liczby osób osiedlających się w granicach miasta, przemysł lotniczy z dużym potencjałem, zwartą zabudowę miejską zachowującą wartościowe obiekty, wiele rozpoznawalnych firm. Do słabych stron zaliczono: dość niską w porównaniu z innymi ośrodkami miejskimi w kraju wykrywalność przestępstw, zanieczyszczenie powietrza, małą aktywność osób niepełnosprawnych, niewystarczający zasób lokali komunalnych, często występujące zjawisko użytkowania mieszkań niewyposażonych w podstawowe instalacje, nie za wysoki poziom zdawalności egzaminu maturalnego, małą ilość łóżek w szpitalach. Podkreślono, że rozwój miasta może nastąpić przez: poprawę infrastruktury drogowej, tworzenie nowych miejsc pracy, wzrost zatrudnienia, napływ inwestorów zagranicznych zainteresowanych realizacją projektów, dalszy rozwój szkolnictwa wyższego. Ryzyko związane z dalszym rozkwitem eksperci dostrzegają natomiast w utrwalonym już od lat wizerunku Rzeszowa jako ośrodka Polski Wschodniej (biedniejsza część kraju). Z jednej strony umożliwia to współpracę z innymi miejscowościami, z drugiej nie pomaga w pozytywnym odbiorze stolicy województwa. Negatywnie oceniono także migrację młodych w celu podjęcia pracy zarobkowej w innych miastach bądź poza granicami Polski. Rzeszów oceniany jest przez mieszkańców jako miasto przyjazne mieszkańcom i inwestycjom, inteligentne miasto (ang. *Smart City*), miasto innowacji i młodych ludzi. Rzeszów ma duże perspektywy i może się stać jedną z kluczowych metropolii w Polsce².

¹ Szerzej na ten temat zob. Urząd Miasta Rzeszowa, <http://www.rzeszow.pl/>, data dostępu: 29.11.2015; *Jak wygląda współczesny Rzeszów?*, <http://www.resinet.pl/aktualnosci/rzeszow/jak-wyglada-wspolczesny-rzeszow.html>, data dostępu: 29.11.2015.

² Szerzej na ten temat zob. Urząd Miasta Rzeszowa, <http://www.rzeszow.pl/>, data dostępu: 29.11.2015; *Rzeszów ma wizję rozwoju. W jakim kierunku?*, <http://www.resinet.pl/aktualnosci/rzeszow/rzeszow-ma-wizje-rozwoju-w-jakim-kierunku.html>, data dostępu: 28.01.2016.

Mając na uwadze nakreślone perspektywy rozwoju Rzeszowa, podjęto w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, we współpracy z pracownikami Wydziału Pedagogicznego, zadanie mające na celu przygotowanie monografii poświęconej współczesnemu Rzeszowowi.

* * *

Monografię poświęcono problemom społeczno-kulturowym. **M. Urbańska** koncentruje się na problemach rodziny, a także wsparciu społecznym. Jej rozważania łączą się z problemami kobiet, mieszkanek miasta, których zobrazowaniem zajmuje się **B. Marek-Zborowska**. Z kolei **M. Łągowska-Cebula** ukazuje problemy osób niepełnosprawnych.

M. Pokrzywa podejmuje tematykę ubóstwa w Rzeszowie. Podkreśla, że trudno o jego diagnozę jedynie na podstawie dostępnych danych urzędowych, bez przeprowadzenia dodatkowych badań społecznych. W wyniku analiz stwierdza jednak, że zarówno na tle całego województwa podkarpackiego, jak i całego kraju Rzeszów jest miastem, w którym ubóstwo nie występuje na szeroką skalę. Ubóstwo w Rzeszowie powiązane jest z innymi problemami społecznymi, m.in. takimi jak: bezrobocie, niepełnosprawność i długotrwała lub ciężka choroba, problemy opiekuńczo-wychowawcze.

Z kolei **P. Walawender** koncentruje się na problemach rynku pracy miasta Rzeszowa. Autor podkreśla, że „zagadnienia dotyczące lokalnego rynku pracy, jaki wyznaczają granice administracyjne Rzeszowa, powinny być analizowane z uwzględnieniem całokształtu procesów determinujących funkcjonowanie życia gospodarczego, a także kompleksu zastanych uwarunkowań naturalnych, ekonomicznych, historycznych, społecznych i wszelkich innych”.

I. Drozd i E. Jurasz ukazują problem mieszkaniowy w mieście. W 1998 r. J. Wilson i A. Szalkowski wskazali na to, że bezdomność jest kryterium ubóstwa³. Problemowi bezdomności w Rzeszowie swoje rozważania poświęca **B. Szluz**. Dokonuje prezentacji i analizy wielowymiarowego zjawiska, osadza swoje rozważania w perspektywie definicji bezdomności przyjętej w UE, a także w aspekcie polskich ujęć tego problemu społecznego.

Różne postacie uzależnień uznawane są za najczęściej występujące zjawiska patologii społecznej. **D. Pstrąg** nakreśla specyfikę problemu uzależnień w Rzeszowie. Koncentruje się nie tylko na zobrazowaniu i analizie danych statystycznych, ale także na zagadnieniach profilaktyki i programach przeciwdziałania uzależnieniom realizowanych w mieście. **M. Misiąg** podejmuje analizę zjawiska przemocy w oparciu o zebrane dane statystyczne.

³ Szerzej zob. J. Wilson, A. Szalkowski, *Bezdomność jako kryterium ubóstwa*, „Polityka Społeczna” 1998, nr 4–5.

Tekstem zamykającym monografię są obszerne analizy **R. Wielgos-Struck** i **M. Bozackiej** dotyczące zagadnienia pomocy społecznej. Autorki podkreślają, że „od początku lat dziewięćdziesiątych pomoc społeczna w Polsce stanowi szczególnie ważny element polityki społecznej państwa. Istota podejmowanych w jej obrębie działań sprowadza się do wspierania osób i rodzin w zakresie zaspokajania niezbędnych potrzeb oraz przewycięzania trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonywać samodzielnie. Obejmuje także system działań docelowych zmierzających do ich usamodzielnienia i integracji ze środowiskiem”. Artykuł ukazuje funkcjonowanie publicznej i pozarządowej pomocy społecznej w Rzeszowie.

Marian Malikowski, Beata Szluz

MAGDA URBAŃSKA

Problemy rodziny

1. Wstęp

Jednym z głównych elementów rzeszowskiej społeczności są rodziny mieszkające na terenie miasta Rzeszowa. Są one naturalnym środowiskiem rozwoju i dobra wszystkich jej członków, opierają się na wzajemnej pomocy i opiece. Na podstawie wyników Narodowego Spisu Powszechnego (NSP) przeprowadzonego w 2002 r. oraz 2011 r. można stwierdzić, że rzeszowskie rodziny podlegają licznym przemianom, na które wpływają zarówno czynniki demograficzne, jak i czynniki związane z sytuacją ekonomiczną oraz społeczno-kulturową.

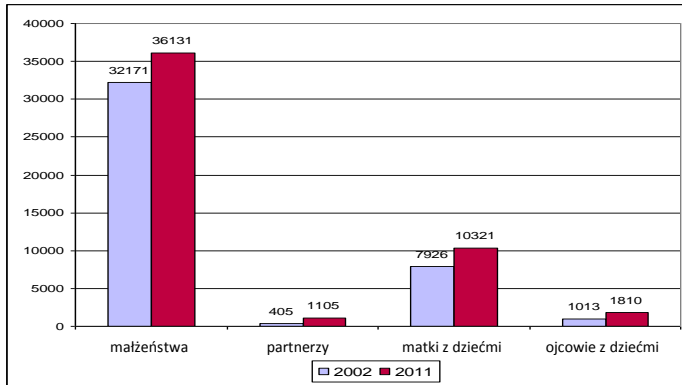
2. Rzeszowska rodzina – analiza stanu i dynamiki

Wyniki NSP z 2011 r. wskazują, że w Rzeszowie mieszkało 49 367 rodzin (w 2002 r. – 41 515 rodzin). Najczęściej były to małżeństwa, stanowiące 73,2% ogółu rzeszowskich rodzin (w 2002 r. – 77,5%), matki z dziećmi – 20,9% (w 2002 r. – 19,1%), ojcowie z dziećmi – 3,7% (w 2002 r. – 2,4%) oraz partnerzy (kohabitanci), stanowiący 2,2% ogółu rzeszowskich rodzin (w 2002 r. – 0,98%)¹.

Wśród małżeństw zdecydowanie przeważają pary z dziećmi, stanowiąc 66% ogółu małżeństw (w 2002 r. – 73,1%). Wśród par tworzących związki partnerskie w 2011 r. 55,1% nie posiadało dzieci, natomiast w 2002 r.

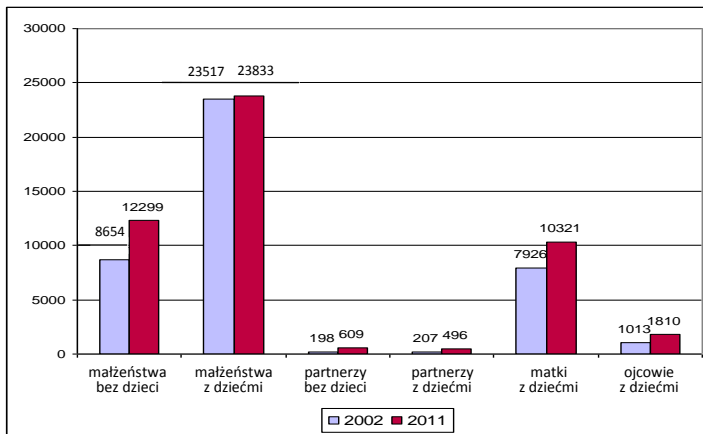
¹ Wyniki NSP 2002 i NSP 2011 dla miasta Rzeszowa wykorzystane w artykule oraz obliczenia własne na podstawie: Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Województwo podkarpackie NSP 2002*, Rzeszów 2003, s. 156, 176; Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie podkarpackim. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Rzeszów 2014, s. 122–123.

przeważały pary w związku kohabitacyjnym z dziećmi (51,1%). Rodziny bez dzieci tworzyły małżeństwa starsze, których dzieci już się usamodzielniały, oraz te, które jeszcze nie miały dzieci².

Wykres 1. Rodziny zamieszkałe w Rzeszowie według typów

Źródło: Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Województwo podkarpackie NSP 2002*, Rzeszów 2003, s. 156; Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie podkarpackim. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Rzeszów 2014, s. 122

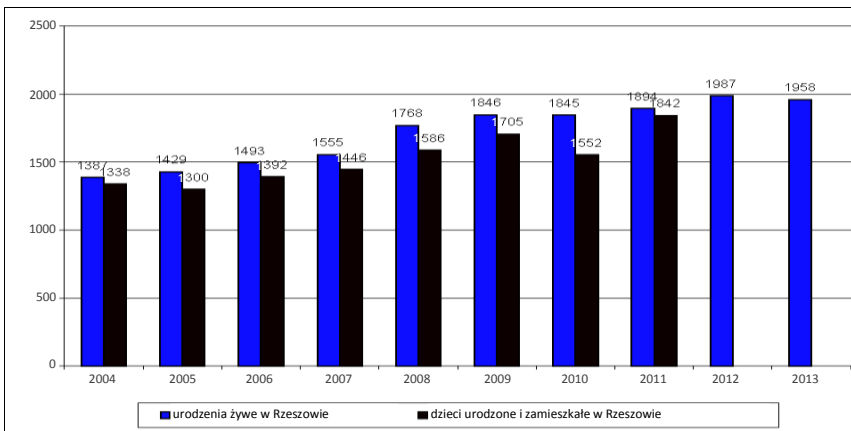
Wykres 2. Rodziny w Rzeszowie według typów i składu rodzinnego

Źródło: Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Województwo podkarpackie NSP 2002*, Rzeszów 2003, s. 156; Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie podkarpackim. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Rzeszów 2014, s. 122

² Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie podkarpackim...*, s. 39.

W 2011 r. w rodzinach mieszkających w Rzeszowie było ogółem 57 519 dzieci, wychowujących się w 36 460 rodzinach (w 2002 r. 57 164 dzieci wychowywało się w 32 663 rodzinach). W 2011 r. na utrzymaniu rodziców pozostawało 38 557 dzieci do lat 24 (w 2002 r. – 44 719). 11 843 rzeszowskich rodzin to rodziny bez dzieci do lat 24 na utrzymaniu, stanowiące 32,5% omawianych rodzin (w 2002 r. takich rodzin było 6963, co stanowiło 21,3%). W 2011 r. rodziny z jednym dzieckiem stanowiły 55,9%, z dwójką dzieci – 34,5%, z trójką – 7,8%, z czwórką i więcej – 1,8% rodzin z dziećmi do lat 24 pozostających na utrzymaniu. W 2011 r. przeciętna liczba dzieci do lat 24 na utrzymaniu wynosiła w Rzeszowie 1,57.

Dane Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) dotyczące urodzeń żywych w Rzeszowie obrazują tendencję wzrostową w liczbie dzieci urodzonych w mieście, jednakże w 2013 r. widoczny był niewielki spadek urodzeń. Wśród rzeszowskich noworodków nieznacznie przeważają chłopcy. Z danych GUS wynika, że matki nowo narodzonych dzieci najczęściej mają 25–34 lata, najmniej matek jest wśród kobiet powyżej 40 lat oraz mających mniej niż 19 lat. W przypadku ojców najczęściej mieli oni 30–34 lata, w dalszej kolejności: 25–29 lat oraz 35–39 lat. Najmniej było młodych ojców do 19. roku życia. W większości dzieci rodziły się w małżeństwach, widoczna jest także utrzymująca się na względnie stałym poziomie liczba urodzeń pozamałżeńskich³.

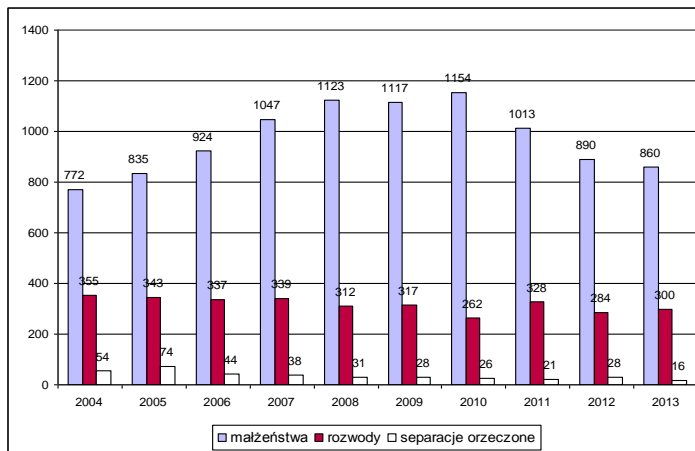

Wykres 3. Liczba urodzeń żywych oraz dzieci urodzonych i zamieszkałych w Rzeszowie w latach 2004–2013

Źródło: *Dane statystyczne*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/rzeszow-w-liczbach> (12.11.2014); Główny Urząd Statystyczny, Baza demografia: Urodzenia miasto Rzeszów, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014

³ Główny Urząd Statystyczny, Baza demografia: Urodzenia miasto Rzeszów, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.

Podstawową instytucją rodziny jest małżeństwo. Po tendencji wzrostowej w liczbie zawieranych małżeństw w latach 2004–2010 od 2011 r. obserwowany jest trend spadkowy. Spada wartość wskaźnika małżeństw zawartych w ciągu roku na 1000 mieszkańców (2004 r. – 5,0; 2008 r. – 6,8; 2011 r. – 5,6; 2013 r. – 4,7)⁴. Z danych GUS wynika, że małżeństwa zawierane w Rzeszowie to najczęściej małżeństwa pierwsze, czyli panien z kawalerami. Znacznie rzadziej małżeństwa zawierają osoby rozwiedzione oraz owdowiałe. Na zawarcie związku małżeńskiego najczęściej decydują się kobiety i mężczyźni w wieku 25–29 lat. Wśród rzeszowskich nowożeńców, zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn, dominują osoby z wykształceniem wyższym i średnim⁵. Rzeszowskie małżeństwa cechują się względnie stałą liczbą rozwodów, jednakże w przeliczeniu na 1000 mieszkańców widoczny jest spadek wartości tego wskaźnika: w 2004 r. – 2,3; w 2008 r. – 1,9; 2011 r. – 1,8; 2013 r. – 1,6⁶. Zmniejsza się także liczba orzeczonych separacji. Oznacza to, że coraz mniejsza liczba rzeszowskich małżeństw decyduje się na rozstanie.

Wykres 4. Liczba małżeństw, rozwodów i separacji orzeczonych w latach 2004–2013

Źródło: Główny Urząd Statystyczny, Baza demografia: Małżeństwa, rozwody, separacje orzeczone miasto Rzeszów, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014

⁴ Główny Urząd Statystyczny, Bank Danych Lokalnych, Portret Terytorialny: Ludność (stan w dniu 31.12), za lata 2004–2013, http://stat.gov.pl/bdl/app/portret_display?pczas=19&p_nts=9&p_tery=2533, data dostępu: 14.11.2014.

⁵ Główny Urząd Statystyczny, Baza demografia: Małżeństwa miasto Rzeszów, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.

⁶ Główny Urząd Statystyczny, Bank Danych Lokalnych: Ludność, za lata 2004–2013, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.dims?p_id=73669&p_token=0.9692551306687947, data dostępu: 14.11.2014.

Najczęstszymi powodami rozwodów rzeszowskich małżeństw są: niezgodność charakterów, niedochowanie wierności małżeńskiej, nadużywanie alkoholu, naganny stosunek do członków rodziny, a także, znacznie rzadziej, nieporozumienia na tle finansowym i dłuższa nieobecność. Najczęściej pozew o rozwód wносиła kobieta. W latach 2010–2013 największą grupę wśród rozwodzących się par stanowiły małżeństwa z ponad 20-letnim stażem małżeńskim oraz małżeństwa trwające od 2 do 9 lat. Najmniej rozwodów jest wśród małżeństw ze stażem do 1 roku. Najczęściej rozwód następuje bez orzeczenia o winie⁷. W przypadku separacji powodem rozkładu pożycia małżeńskiego najczęściej są: niezgodność charakterów oraz nadużywanie alkoholu, a także niedochowanie wierności małżeńskiej i naganny stosunek do członków rodziny. Instytucję separacji wykorzystują najczęściej małżeństwa z długim stażem (20 lat i więcej). Najrzadziej z możliwości separacji korzystają pary ze stażem małżeńskim do 4 lat. Najczęściej z wnioskiem o separację występuje żona⁸.

Obserwowane wśród rzeszowskich rodzin modele życia rodzinnego są wynikiem przemian współczesnej rodziny. Na kondycję rodziny wpływają także czynniki związane z sytuacją ekonomiczną regionu i kraju, wykształceniem i aktywnością zawodową, zwłaszcza kobiet, co powoduje opóźnienie wieku zawierania małżeństw, zmniejszenie liczby zawieranych małżeństw, odkładanie na przyszłość decyzji prokreacyjnych oraz osłabienie trwałości małżeństwa. Wzrasta także liczba rodzin niepełnych oraz związków kohabitacyjnych.

3. Realizacja funkcji rodziny

W przekonaniu Polaków szczęście rodzinne jest najważniejszą wartością⁹. To właśnie w rodzinie dostarczane jest jej członkom emocjonalne wsparcie, a także zaspokajana potrzeba miłości¹⁰. W wielości zdań stojących przed rodziną niezmiennie znaczenie przypisywane jest funkcji reprodukcyjnej¹¹, związanej z podtrzymaniem biologicznej ciągłości rodziny i społeczeństwa. Jej rea-

⁷ Tamże.

⁸ Główny Urząd Statystyczny, Baza demografia: Separacje orzeczone miasto Rzeszów za lata 2010–2013, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.

⁹ R. Boguszewski, *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie* [w:] M. Grabowska (red.), *Rodzina i jej przemiany*, CBOS, „Opinie i Diagnozy” 26(2013), s. 17.

¹⁰ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 41, 150–151; T. Szlendak, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, różnicowanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 118.

¹¹ Tamże, s. 116.

lizacja napotyka współcześnie wiele trudności, związanych przede wszystkim z opóźnieniem decyzji o zawarciu związku małżeńskiego oraz urodzeniem pierwszego dziecka. Odchodzenie od tradycyjnych wzorów powoduje, że wzrasta przeciętny wiek zawierania małżeństwa przez kobiety i mężczyzn, opóźnia się wiek kobiet rodzących dziecko oraz zmniejsza się liczba urodzonych dzieci¹². Trend ten widoczny jest także wśród rzeszowskich małżonków i rodzin.

Istotnej zmianie podlega również funkcja socjalizacyjno-opiekuńcza. Mimo iż rodzina nadal jest pierwszym miejscem, gdzie jej członkowie wprowadzani są w życie społeczne i wartości kulturowe, w coraz większym stopniu zadania te delegowane są na wyspecjalizowane instytucje o charakterze opiekuńczo-wychowawczym. W swych oddziaływaniach wychowawczych rodzina może współdziałać z wieloma podmiotami, w tym: z instytucjami umożliwiającymi rodzicom pracę zarobkową poprzez sprawowanie opieki nad dziećmi i młodzieżą (instytucje oświatowo-wychowawcze) oraz wsparcie rodziców w opiece i wychowaniu dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością (placówki kształcenia specjalnego), z instytucjami zmniejszającymi problemy rodzin w sferze bezradności opiekuńczej i w sytuacji sieroctwa (instytucje pomocowe i piecza zastępcza), z instytucjami wspierającymi rodzinę w trudnościach wychowawczych i konfliktach z normami społecznymi i prawnymi (instytucje resocjalizacyjne), a także z instytucjami pomocy społecznej udzielającymi rodzinie wsparcia w sytuacjach kryzysu i trudności ekonomicznych.

Przemiany funkcji opiekuńczej rodziny można powiązać także ze zmianami na rynku pracy. Z uwagi na zwiększającą się aktywność zawodową kobiet, w tym kobiet będących matkami, koniecznością stały się placówki zapewniające opiekę dzieciom, których rodzice pracują zawodowo. Jest to szczególnie istotne w przypadku dzieci najmłodszych (3–5 lat), nieobjętych obowiązkiem szkolnym. W realizacji zadań opiekuńczych wobec dzieci do lat 3, których rodzice pracują zawodowo, rodziny wspomagane są przez żłobki i kluby dziecięce. Ich głównym zadaniem jest zapewnienie opieki w warunkach zbliżonych do domowych, właściwa opieka pielęgnacyjna i edukacyjna oraz zajęcia opiekuńczo-wychowawcze i edukacyjne dostosowane do wieku i rozwoju psychomotorycznego dziecka¹³. Rodzicom będącym

¹² B. Balcerzak-Paradowska, *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków. Przemiany, zagrożenia, potrzeba zmian*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2004, s. 37–40; A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005, s. 60–63; też, *Od i do małżeństwa i rodziny: „czas” rodziny – „czas” jednostki* [w:] A. Kwak, M. Bieńko (red.), *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 43–44.

¹³ Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3, DzU 2011, nr 45, poz. 235, art. 10.

mieszkańcami Rzeszowa miasto oferuje 900 miejsc dla dzieci w 7 żłobkach prowadzonych przez gminę oraz 318 miejsc w 13 placówkach prywatnych¹⁴. Dzieciom w wieku 3–5 lat zapewniana jest opieka i nauka przedszkolna. W roku szkolnym 2013/2014 funkcjonowało 41 przedszkoli prowadzonych przez samorząd. W 212 oddziałach objęto opieką 5884 dzieci, zaś 247 dzieci w wieku 3–6 lat uczęszczało do oddziałów przedszkolnych funkcjonujących w 9 szkołach podstawowych¹⁵. W przypadku dzieci objętych obowiązkiem szkolnym zadania opiekuńcze i wychowawcze realizowane są w szkołach podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych, a także m.in. w świetlicach szkolnych, internatach i bursach oraz placówkach wychowania pozaszkolnego¹⁶.

Rodzina i pełnione przez nią funkcje nie pozostają w oderwaniu od sytuacji ekonomicznej kraju i regionu. Ze względu na ubóstwo, w tym związane m.in. z bezrobociem, wiele rodzin nie jest w stanie materialnie zabezpieczyć swojego bytu, zmagając się na różnych etapach życia rodzinnego z trudnościami ekonomicznymi. Powoduje to także trudności w opiece nad dziećmi i innymi członkami rodziny pozostającymi na utrzymaniu, zwłaszcza osobami w starszym wieku. W realizacji tej funkcji rzeszowskie rodziny mogą liczyć na wsparcie wyspecjalizowanych instytucji pomocowych, w tym Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Rzeszowie, a także lokalnych podmiotów pozarządowych i instytucji kościelnych diecezji rzeszowskiej działających na rzecz rodziny.

Warto zwrócić uwagę na wzrastające znaczenie rodzinnej rekreacji¹⁷. Praktycznym wymiarem tej funkcji jest wspólne, rodzinne spędzanie czasu wolnego oraz prorodzinne formy rozrywki i wypoczynku. Miasto Rzeszów sprzyja takim inicjatywom, dofinansowując m.in. imprezy rodzinne organizowane przez osiedlowe instytucje oświatowo-wychowawcze oraz lokalne organizacje pozarządowe. Imprezy takie korzystnie wpływają na wzmacnianie więzi rodzinnych, integrują członków rodziny, a także są okazją do wymiany doświadczeń międzypokoleniowych. W mieście wzrasta ponadto liczba miejsc, w których rodziny mogą aktywnie oraz wspólnie spędzać czas wolny.

¹⁴ Rejestr żłobków i klubów dziecięcych, <http://bip.erzeszow.pl/wydzialy/urzedumia-sta/biuro-ewidencji-dzialalnosci-gospodarczej-i-zezwo-len/rejestry/rejestr-zlobkow-i-klubow-dzieciecy-ch>, data dostępu: 12.11.2014.

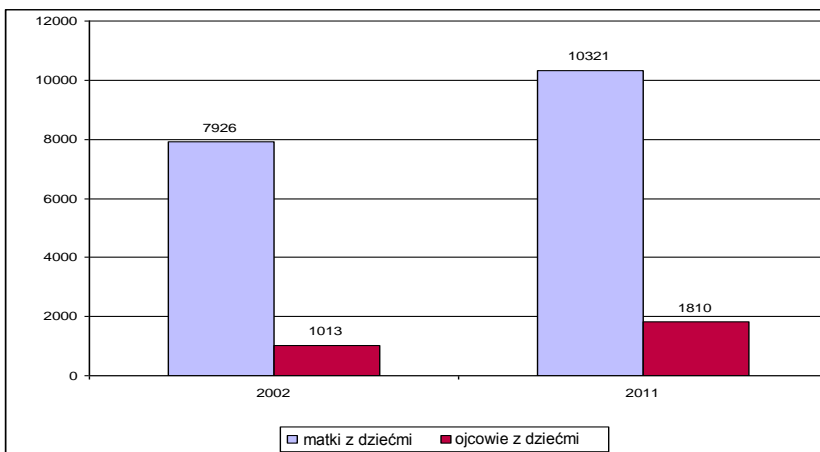
¹⁵ Dane statystyczne, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/rzeszow-w-liczbach>, data dostępu: 12.11.2014.

¹⁶ B. Krajewska, *Instytucje wsparcia dziecka i rodziny. Zagadnienia podstawowe*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009, s. 15–31.

¹⁷ F. Adamski, *Rodzina...*, s. 149.

4. Samotne rodzicielstwo

Samotne rodzicielstwo to pojęcie obejmujące rodziców, którzy bez pomocy współmałżonka wychowują dzieci. Ich osamotnienie wiąże się z podejmowaniem decyzji życiowych dotyczących członków rodziny i prowadzeniem gospodarstwa domowego oraz wyłączną lub zwiększoną odpowiedzialnością za los dzieci¹⁸. W badaniach NSP rodziny te wyróżniane są jako kategoria rodzin niepełnych, tworzonych przez samotnych rodziców: matkę lub ojca wraz dziećmi. W Rzeszowie w latach 2002–2011 zwiększyła się liczba osób samotnie wychowujących dzieci. W 2002 r. stanowiły one 21,5% ogółu rzeszowskich rodzin, w 2011 r. – 24,6%. Wśród tego typu rodzin dominują matki samotnie wychowujące dzieci (w 2002 r. – 88,7%, w 2011 r. – 85,1% ogółu rodzin niepełnych), znacznie rzadziej są to samotni ojcowie z dziećmi (2002 r. – 11,3%, 2011 r. – 14,9%). Do przyczyn samotnego rodzicielstwa zalicza się rozwód, śmierć współmałżonka i urodzenie dziecka poza małżeństwem. W coraz większym stopniu na samotne macierzyństwo świadomie decydują się także kobiety pozostające poza formalnym związkiem małżeńskim¹⁹.

Wykres 5. Samotni rodzice według typów

Źródło: Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Województwo podkarpackie NSP 2002*, Rzeszów 2003, s. 156; Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie podkarpackim. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Rzeszów 2014, s. 122

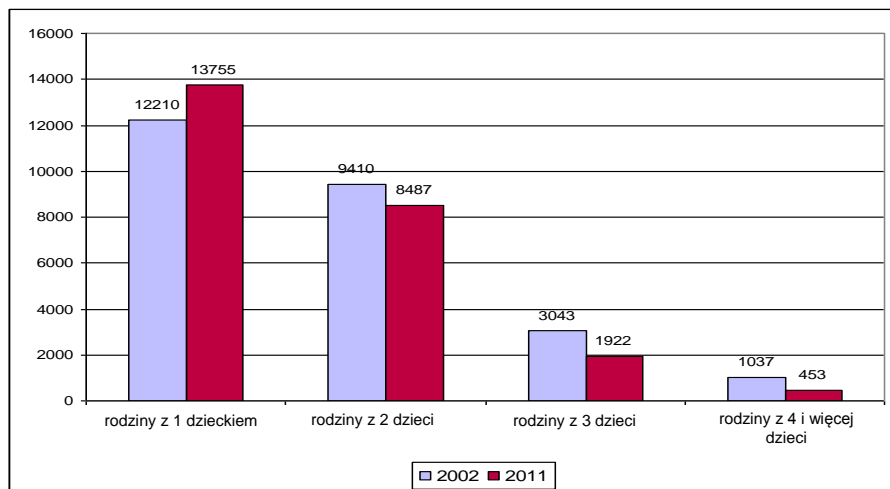
¹⁸ M. Raław, D. Trawkowska, *Samotne rodzicielstwo. Między diagnozą a działaniem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2013, s. 9.

¹⁹ T. Szlendak, *Socjologia rodziny...*, s. 476.

Rzeszów cechuje się względnie stałą liczbą urodzeń pozamażeńskich. Dzieci urodzone przez panny stanowiły w 2010 r. 9,8%, w 2011 r. – 11%, w 2012 r. – 11,2%, w 2013 r. – 10,9% ogółu dzieci urodzonych w poszczególnych latach. W przypadku kobiet rozwiedzionych odsetek ten wynosił w 2010 r. – 2,5%, w 2011 r. – 2,6%, w 2012 r. – 2,3%, w 2013 r. – 2,2%²⁰.

5. Rodziny wielodzietne

W Rzeszowie stosunkowo niewielki odsetek rodzin decyduje się na posiadanie większej liczby dzieci. Rzeszowskie rodziny to przede wszystkim rodziny małodzietne, z jednym lub dwójką dzieci. Przeciętna liczba dzieci do lat 24 na utrzymaniu rodziny wynosiła w 2011 r. 1,57 (w 2002 r. – 1,74). W Rzeszowie za rodzinę wielodzietną uważane są osoby mieszkające pod wspólnym adresem składające się z rodziców lub rodzica oraz trójki lub więcej dzieci²¹.

Wykres 6. Rodziny w Rzeszowie według liczby dzieci do lat 24 pozostających na utrzymaniu

Źródło: Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Województwo podkarpackie NSP 2002*, Rzeszów 2003, s. 176; Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie podkarpackim. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Rzeszów 2014, s. 123

²⁰ Główny Urząd Statystyczny, Baza demografia: Urodzenia, miasto Rzeszów za lata 2010–2013, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.

²¹ Uchwała nr LVI/1068/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 9 lipca 2013 r. w sprawie wprowadzenia na terenie Rzeszowa Programu „Rodzina Wielodzietna 3+; Rodzina zastępcza”.

Według NSP takie rodziny w 2011 r. stanowiły 9,6% rzeszowskich rodzin z dziećmi do lat 24 na utrzymaniu (w 2002 r. – 15,9%). Rzeszowska definicja rodziny wielodzietnej wskazuje na trójkę dzieci jako dolną granicę wielodzietności, co ma konsekwencje praktyczne, umożliwiające korzystanie z uprawnień dostępnych dla mieszkańców Rzeszowa z większą liczbą dzieci.

Promowaniu modelu rodziny wielodzietnej oraz wsparciu jej potencjału, więzi prorodzinnych i spójności sprzyja rzeszowski Program „Rodzina Wielodzietna 3+; Rodzina zastępcza”, uchwalony przez Radę Miasta Rzeszowa w dniu 9 lipca 2013 r., realizowany od 4 listopada 2013 r. Uprawnia on rzeszowskie rodziny z co najmniej trójką dzieci do 18. roku życia (w przypadku gdy dziecko uczy się lub studiuje do 25. roku życia, w przypadku dzieci niepełnosprawnych pozostających pod opieką rodziców bez ograniczenia wieku) do korzystania ze stałych, tymczasowych lub okazjonalnych zwolnień oferowanych przez jednostki organizacyjne i instytucje kultury zarządzane przez miasto, takie jak: Rzeszowski Dom Kultury, Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa, Estrada Rzeszowska, Rzeszowski Ośrodek Sportu i Rekreacji, Podziemna Trasa Turystyczna „Rzeszowskie Piwnice”, oraz przez podmioty prywatne. Dzięki temu rozwiązaniu rodziny wielodzietne mają szerszy dostęp do dóbr kultury, sportu i rekreacji oraz zakupu dóbr i usług w niższych cenach u partnerów programu. Od 4 listopada 2013 r. do 30 września 2014 r. przystąpiło do programu 1065 rzeszowskich rodzin, karty wydano 5250 członkom rodzin. Samorządowy Program „Rodzina Wielodzietna3+; Rodzina zastępcza” jest zbieżny w celach z rządowym programem dla rodzin wielodzietnych wprowadzonym Uchwałą nr 85 Rady Ministrów z dnia 27 maja 2014 r. Od 16 czerwca 2014 r. do 13 października 2014 r. wnioski o wydanie „Karty Dużej Rodziny” złożyło 340 rodzin. Karty przyznano 269 rodzinom, wydając ich członkom 1397 kart²². Z uprawnień przewidzianych kartą mogą korzystać także rodziny zastępcze.

6. Wokół problemów dziecka

W przypadku niemożności zapewnienia dziecku opieki i wychowania przez rodziców nad dzieckiem sprawowana jest piecza zastępcza. Zadania te realizowane są przez Zespół ds. Organizacji Pieczy Zastępczej Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Rzeszowie w ramach zadań „Powiatowego Programu Rozwoju Pieczy Zastępczej na lata 2012–2014”. W ramach pieczy

²² Informacja Prezydenta Miasta Rzeszowa z 22.10.2014 r., ORA-K-T.1431. 228.2014.

zastępczej zapewnia się: pracę z rodziną umożliwiającą powrót dziecka do rodziny lub gdy jest to niemożliwe – dążenie do przysposobienia dziecka; przygotowanie dziecka do godnego, samodzielnego i odpowiedzialnego życia, pokonywania trudności życiowych zgodnie z zasadami etyki oraz nawiązywania i podtrzymywania kontaktów z rodziną i rówieśnikami, aby łagodzić skutki doświadczania straty i separacji oraz w celu zdobywania umiejętności społecznych, a także zaspokojenie potrzeb dzieci, w tym bytowych, zdrowotnych, edukacyjnych i kulturalno-rekreacyjnych²³.

Pieczna zastępcza może być realizowana w formie rodzinnej przez rodziny zastępcze (spokrewnione, w których opiekę i wychowanie nad dzieckiem przejmują wstępni, np. dziadkowie lub rodzeństwo; niezawodowe – opiekę i wychowanie przejmują osoby niebędące wstępnymi lub rodzeństwem dziecka; zawodowe – pełniące funkcję pogotowia rodzinnego oraz specjalistyczną) i rodzinne domy dziecka oraz w formie instytucjonalnej w placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Rodzinna piecza zastępcza jest okresową formą opieki nad dzieckiem, którego rodzice zostali pozbawieni praw rodzicielskich lub zostały one ograniczone. Zapewnienie dziecku takiej formy opieki następuje na podstawie orzeczenia sądu.

Z danych Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Rzeszowie wynika, że w latach 2009–2011 w Rzeszowie funkcjonowały rodziny zastępcze spokrewnione i niespokrewnione: w 2009 r. – 116, w 2010 r. – 124, w 2011 r. – 123²⁴. Nie powstały w tym czasie rodziny zastępcze niespokrewnione zawodowe wielodzietne i specjalistyczne. Dominującą grupę rodzin zastępczych stanowili dziadkowie, w dalszej kolejności krewni w linii bocznej, rodzeństwo, osoby niespokrewnione oraz dalsi krewni. W przeważającej większości w rodzinach zastępczych było umieszczone jedno dziecko²⁵.

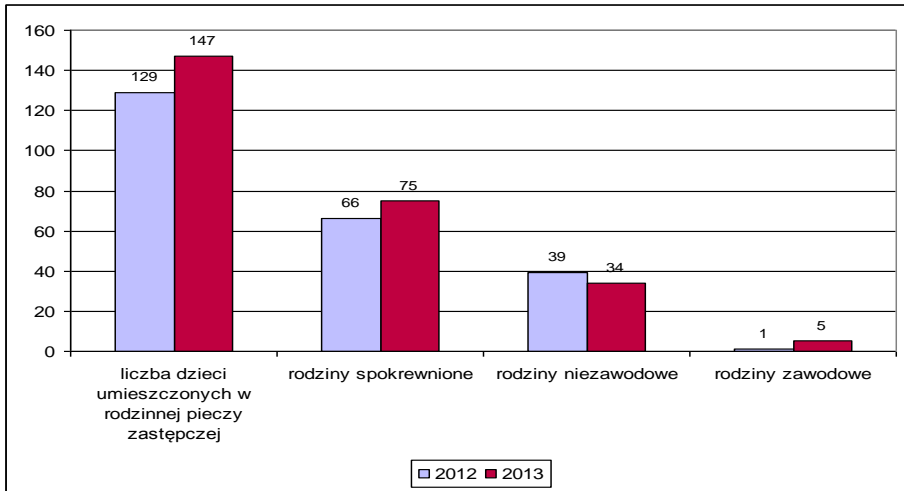
W stosunku do lat poprzednich w 2012 r. i 2013 r. zmniejszyła się łączna liczba rodzin zastępczych. W większości przypadków rodzinę zastępczą tworzą osoby spokrewnione z dzieckiem. W przypadku rodzin zawodowych w 2013 r. ich liczba zwiększyła się do pięciu, w tym jedna rodzina pełni funkcję pogotowia rodzinnego, jedna jest rodziną specjalistyczną²⁶.

²³ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, DzU 2011 nr 149, poz. 887, art. 33.

²⁴ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Powiatowy Program Rozwoju Pieczy Zastępczej na lata 2012–2014*, Rzeszów 2012, s. 9.

²⁵ Tamże, s. 9–10.

²⁶ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok*, Rzeszów 2014, s. 10.

Wykres 7. Rodziny zastępcze według rodzajów

Źródło: Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2012 rok*, Rzeszów 2013, s. 9; Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok*, Rzeszów 2014, s. 10

W 2012 r. do najczęstszych powodów umieszczania dzieci w rodzinach zastępczych należały: osierocenie, porzucenie, niepełnosprawność lub długotrwała choroba rodziców, wyjazd rodziców za granicę, przebywanie opiekunów w zakładzie karnym, dysfunkcjonalność rodziny biologicznej związana z alkoholizmem i narkomanią²⁷. W 2013 r. jako przyczyny umieszczania dzieci w rodzinach zastępczych na terenie Rzeszowa wskazano: uzależnienie rodziców, chorobę rodzica, śmierć opiekuna, pólsieroctwo oraz bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych²⁸.

W instytucjonalnej pieczy zastępczej umieszczane są dzieci, których rodzice częściowo lub całkowicie zostali pozbawieni opieki rodzicielskiej oraz w sytuacji braku możliwości umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej. Instytucjonalną pieczę zastępczą stanowią: placówki opiekuńczo-wychowawcze typu: socjalizacyjnego, interwencyjnego, specjalistyczno-terapeutycznego i rodzinnego; regionalne placówki opiekuńczo-terapeutyczne oraz interwencyjne ośrodki preadopcyjne²⁹.

²⁷ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2012 rok*, Rzeszów 2013, s. 10.

²⁸ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok...*, s. 11.

²⁹ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny..., art. 93.

Umieszczenie dziecka w placówce opiekuńczo-wychowawczej powinno nastąpić po wyczerpaniu wszystkich możliwości udzielenia pomocy w rodzinie biologicznej lub umieszczenia w rodzinie zastępczej. Pobyt dziecka w placówce powinien być zatem pobytem czasowym. Placówki przeznaczone są dla dzieci powyżej 10. roku życia wymagających szczególnej opieki lub mających trudności w przystosowaniu się do życia w rodzinie. Dzieci poniżej 10. roku życia nie powinny być umieszczane w placówkach, dopuszcza się to tylko w wyjątkowych przypadkach. Mimo pierwszeństwa zapewniania dzieciom rodzinnych form opieki zastępczej odsetek dzieci umieszczanych w rzeszowskich placówkach jest nadal bardzo wysoki³⁰.

W Rzeszowie funkcjonują trzy rodzaje placówek opiekuńczo-wychowawczych. Należą do nich:

– Pogotowie Opiekuńcze w Rzeszowie, utworzone w 1977 r. Jest to placówka typu interwencyjnego, zapewniająca doraźną opiekę i wychowanie dzieciom i młodzieży w wieku 3–18 lat znajdującym się w sytuacji kryzysowej i wymagającym doraźnej opieki. Opieka ta zapewniana jest do czasu powrotu do rodziny biologicznej, umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej lub instytucjonalnej. Pogotowie przeznaczone jest dla 30 wychowanków. Najczęstszymi powodami orzeczenia o umieszczeniu dziecka w Pogotowiu Opiekuńczym są: brak należytej opieki spowodowanej niewydolnością wychowawczą rodziców, trudne warunki bytowe związane z bezrobociem rodziców i ubóstwem, alkoholizm, nielezione choroby psychiczne, przemoc wobec dziecka oraz jego porzucenie³¹. Widoczna jest tendencja spadkowa w liczbie wychowanków przebywających w Pogotowiu w ciągu roku (2008 r. – 116, 2009 r. – 98, 2010 r. – 86, 2011 – 93, 2012 r. – 59, 2013 r. – 65 dzieci)³².

– Zespół Placówek Opiekuńczo-Wychowawczych – Dom dla Dzieci i Młodzieży „Mieszko”, funkcjonujący od 1974 r. Jest to placówka typu socjalizacyjnego, zapewniająca dzieciom całodobową opiekę i wychowanie. Z dniem 1 stycznia 2014 r. Zespół został przekształcony w Dom dla Dzieci „Mieszko” i Dom dla Dzieci „Dobrawa”. Placówka łączy działania socjalizacyjne, specjalistyczno-terapeutyczne oraz usamodzielniające skierowane na dziecko i rodzinę. Domy przeznaczone są łącznie dla 44 wychowanków powyżej 10.

³⁰ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie rzeczowo-finansowe z wykonywania przez powiat zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za okres od 2013-01-01 do 2013-06-30 oraz 2013-07-01 do 2013-12-31*.

³¹ Powiatowy Program..., s. 15.

³² Główny Urząd Statystyczny, Bank Danych Lokalnych dla miasta Rzeszów: Opieka nad dziećmi i młodzieżą, http://stat.gov.pl/bdl/app/miejsc_w.display?p_id=7250&ptoken=0.5864384004041789, data dostępu: 13.11.2014.

roku życia³³. Poniżej tego wieku jest to możliwe tylko w wyjątkowych sytuacjach, gdy przemawia za tym stan zdrowia lub dotyczy rodzeństwa. Pod opieką placówki znalazło się w ciągu roku: w 2009 r. – 82, w 2010 r. – 38, w 2011 r. – 28, w 2012 r. – 94, w 2013 r. – 75 dzieci³⁴.

– Rodzinny Dom Dziecka w Rzeszowie to placówka typu rodzinnego zapewniająca całodobową opiekę i wychowanie dzieciom w warunkach zbliżonych do domu rodzinnego. Na mocy Uchwały Rady Miasta Rzeszowa z dnia 20 października 2013 r. 6 listopada 2013 r. placówka ta została zlikwidowana. W latach 2008–2012 w Rodzinnym Domu Dziecka przebywał w ciągu roku od 3 do 5 wychowanków³⁵.

Po opuszczeniu rodzinnej i instytucjonalnej pieczy zastępczej pełnoletni wychowankowie mogą korzystać z różnych form pomocy związanych z kontynuowaniem nauki i zagospodarowaniem, a także uzyskaniem odpowiednich warunków mieszkaniowych i zatrudnienia. Osoby opuszczające pieczę zastępczą na terenie Rzeszowa najczęściej otrzymywały pomoc na kontynuowanie nauki, świadczenia w innych zakresach dotyczyły jednostkowych przypadków. Nie świadczone pomocy w zakresie uzyskania zatrudnienia³⁶. Do dyspozycji osób opuszczających pieczę zastępczą przewidziano także dwa mieszkania chronione, pozostające w dyspozycji Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej w Rzeszowie.

7. Wsparcie rodziny

Rodziny z terenu Rzeszowa mogą ubiegać się o różnego rodzaju pomoc i wsparcie³⁷, które realizowane jest w oparciu o „Gminny Program Wspierania Rodziny dla Miasta Rzeszowa na lata 2013–2015”, kontynuujący zadania przewidziane w „Programie Budowania Lokalnego Systemu Opieki nad Dzieckiem i Rodziną w Mieście Rzeszów na lata 2009–2015”. Instytucją powołaną do realizacji zadań pomocowych dla mieszkańców i rodzin z terenu miasta Rzeszowa jest Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej. Pomoc dla

³³ *Działalność*, <http://dommieszko.republika.pl/startowa/Dzialalnosc/dzialalnosc.htm>, data dostępu: 11.11.2014.

³⁴ Główny Urząd Statystyczny, Bank Danych Lokalnych...

³⁵ Tamże.

³⁶ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie rzeczowo-finansowe z wykonywania przez powiat...*

³⁷ Zob. B. Szluz, *Wokół pojęcia pomocy i wsparcia społecznego* [w:] Z. Frączek, B. Szluz (red.), *Koncepcje pomocy człowiekowi w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006, s. 123–131.

osób i rodzin w trudnej sytuacji życiowej wiąże się z korzystaniem ze świadczeń społecznych. W 2012 r. pomocą dla osób i rodzin w trudnej sytuacji życiowej objętych zostało 4,08% mieszkańców Rzeszowa, którzy sami nie radzili sobie z problemami życiowymi i wymagali wsparcia, nie będąc w stanie zaspokoić swoich potrzeb życiowych. Pomocy udzielono 3547 rodzinom, w których łączna liczba osób wynosiła 7444³⁸. Do najczęstszych przesłanek pomocy należały: ubóstwo, bezrobocie, długotrwała choroba i niepełnosprawność oraz bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzeniu gospodarstwa domowego. Najrzadziej pomocy udzielano ze względu na problemy z uzależnieniem od narkotyków, w sytuacji zdarzeń losowych i sieroctwa³⁹. Działania na rzecz rodzin prowadzone są także w formie m.in. pracy socjalnej i corocznie obejmują coraz większą liczbę rzeszowskich rodzin: w 2010 r. – 3209, w 2011 r. – 4862, w 2012 r. – 5300, w 2013 r. – 5544⁴⁰.

Zgodnie z Ustawą o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej z dnia 9 czerwca 2011 r. rodziny z terenu Rzeszowa przeżywające trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych mogą liczyć na wsparcie mające na celu przywrócenie zdolności do pełnienia tych funkcji. Do takich rodzin wprowadza się asystenta rodziny, którego zadaniem jest m.in. opracowanie i realizacja planu pracy z rodziną, udzielanie pomocy w poprawie sytuacji życiowej, w rozwiązywaniu problemów socjalnych, psychologicznych i wychowawczych, wspieranie aktywności społecznej rodzin i dzieci oraz podejmowanie działań interwencyjnych w sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa dzieci i rodzin⁴¹. W Rzeszowie zadania te realizowane są przez powołany 1 maja 2012 r. Zespół ds. Asysty Rodzinnej Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Rzeszowie. W 2012 r. w Rzeszowie pracowało 5 asystentów rodziny, w 2013 r. – 3⁴². Wsparciem asystenta w największym stopniu objęte były rodziny mieszkające z dziećmi na terenie miasta oraz rodzice biologiczni dzieci umieszczonych w rodzinnej i instytucjonalnej pieczy zastępczej. W 2012 r. zaproponowano współpracę 131 rodzinom przeżywającym trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych, z czego 23 rodziny podpisały zgodę na aktywną współ-

³⁸ *Gminny Program Wspierania Rodziny dla Miasta Rzeszowa na lata 2013–2015*, s. 7.

³⁹ Tamże, s. 8–9.

⁴⁰ Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Rzeszowie, *Ocena zasobów pomocy społecznej w województwie podkarpackim 2013 r.*, Rzeszów 2014, s. 51.

⁴¹ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny..., art. 15.

⁴² Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2012 rok...*, s. 5; Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok...*, s. 5.

pracę. W 2013 r. pod bezpośrednim wpływem pracy asystenta znalazło się 225 osób z 42 rodzin objętych wsparciem⁴³. Do problemów, które pojawiają się w rodzinach, z którymi pracuje asystent rodziny, należą: małe umiejętności opiekuńczo-wychowawcze, brak pracy, niezaradność życiowa, molestowanie seksualne, konflikty z prawem, problemy zdrowotne i emocjonalne, niepełnosprawność, uzależnienia, niski poziom umiejętności załatwiania spraw urzędowych, brak wiary w możliwość poprawy, niskie poczucie sprawczości i własnej kompetencji oraz zerwane więzi rodzinne⁴⁴. Rodzinom tym udzielano interdyscyplinarnego wsparcia, poradnictwa specjalistycznego: prawnego, psychologicznego, psychiatrycznego, pedagogicznego, ponadto objęto je terapią, pomocą finansową i rzeczową. Asystenci ściśle współpracowali z pracownikami socjalnymi, koordynatorami pieczy zastępczej, pracownikami placówek opiekuńczo-wychowawczych, pedagogami i wychowawcami klas oraz innymi służbami i instytucjami⁴⁵.

Rodzinom doświadczającym przemocy domowej udzielane jest wsparcie w ramach „Miejskiego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie i Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie na lata 2012–2015”. W ramach zapobiegania skutkom przemocy domowej działania prowadzi Miejski Zespół Interdyscyplinarny oraz grupy robocze powoływane do zindywidualizowanej pracy z rodzinami doświadczającymi przemocy. Prowadzone są ponadto zajęcia profilaktyczne w zakresie przeciwdziałania przemocy oraz programy korekcyjno-edukacyjne dla sprawców przemocy, a także świadczona jest pomoc psychologiczna dla osób doświadczających przemocy w rodzinie⁴⁶. Działania pomocowe związane z tym obszarem wsparcia rodziny realizuje m.in. Ośrodek Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej w Rzeszowie (OPSIK). Do jego zadań należy zapewnienie pomocy psychologicznej, pedagogicznej i socjalnej oraz schronienia osobom, które z powodu przemocy stosowanej przez członka rodziny nie mogą przebywać

⁴³ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2012 rok...*, s. 12; Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok...*, s. 13.

⁴⁴ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2012 rok...*, s. 12; Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok...*, s. 13–14.

⁴⁵ Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok...*, s. 17–18.

⁴⁶ *Miejski Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie i Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie na lata 2012–2015*, s. 11.

w domu. Do dyspozycji pozostają pokoje mieszkalne, łącznie dla 21 osób, w których można przebywać do 3 miesięcy. Dla mieszkańców Rzeszowa OPSIK świadczy nieodpłatne porady prawne w sprawach rodzinnych oraz sprawach karnych dotyczących przemocy w rodzinie⁴⁷. W 2013 r. poradnictwem specjalistycznym objęto 1097 rodzin, 25 osób korzystało ze schronienia dla ofiar przemocy, z problemem przemocy w rodzinie zgłosiło się 295 rodzin⁴⁸.

8. Wnioski

Dokonujące się współcześnie przemiany w sferze ekonomicznej oraz społeczno-kulturowej znajdują swoje odbicie w rodzinie i jej codziennym funkcjonowaniu. Widoczne stają się nowe tendencje wpływające na decyzje małżeńskie i prokreacyjne. W Rzeszowie zauważalne staje się opóźnienie wieku zawierania małżeństw wśród kobiet i mężczyzn, a także zmniejszanie się liczby zawieranych związków małżeńskich. Zwiększa się liczba rodzin niepełnych tworzonych przez rodziców samotnie wychowujących dzieci oraz liczba związków kohabitacyjnych, w których pozostają osoby niebędące formalnym małżeństwem. Cechą rzeszowskich rodzin jest względna trwałość małżeństwa, przejawiająca się spadkiem wskaźnika rozwodów oraz separacji, a także, mimo spadku w ostatnim roku, tendencja wzrostowa w liczbie rodzących się w mieście dzieci. Rzeszowskie rodziny to rodziny małodzietne, najczęściej z jednym lub dwójką dzieci. Tylko nieliczne rodziny decydują się na posiadanie trójki lub większej liczby dzieci. Tendencja ta obserwowana jest także w całym kraju.

Na terenie miasta Rzeszowa wsparcie dla dziecka i rodziny realizowane jest przez powołane do tego celu instytucje pomocowe, zwłaszcza przez Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej. Istotnym uzupełnieniem w tym zakresie jest także działalność lokalnych organizacji pozarządowych oraz instytucji kościelnych diecezji rzeszowskiej. Pozwala to na szersze objęcie pomocą oraz wsparciem dzieci i rodzin znajdujących się w kryzysie. Szansą dla dzieci, którym rodzice nie potrafią zapewnić opieki, jest piecza zastępcza. W Rzeszowie nie jest to popularna forma rodzicielstwa zastępczego, zwłaszcza w formie niespokrewnionej i zawodowej. Skutkuje to umieszcza-

⁴⁷ Ośrodek Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS, <http://mops.rzeszow.pl/index.php/o-orodku?layout=edit&id=88>, data dostępu: 4.11.2014.

⁴⁸ Świadczenia z zakresu pomocy społecznej należne za okres od stycznia 2013 r. do grudnia 2013 r., <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/pomoc-spoeczna>, data dostępu: 15.09.2014.

niem dzieci w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, choć miesięczny koszt pobytu tam jest niezwykle wysoki⁴⁹. Korzystniejszym rozwiązaniem wydają się działania nakierowane w pierwszej kolejności na pracę z rodziną biologiczną zapobiegające umieszczeniu dziecka w placówce pieczy zastępczej oraz działania propagujące ideę rodzicielstwa zastępczego, w tym zawodowego. Zindywidualizowaną formą pomocy rodzinie jest też wsparcie jej w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych poprzez pracę asystenta rodziny. Zasadne wydaje się zatem rozwijanie i wspieranie tej formy pogłębionej pracy socjalnej z rodziną.

Pomoc i wsparcie uzależnione są od fazy życia rodzinnego poszczególnych rodzin. Na każdym z etapów rodzina potrzebuje odmiennych form wsparcia, co może być także traktowane jako tworzenie korzystnego klimatu do podejmowania decyzji o rozwoju rodziny. W pierwszej kolejności jest to związane ze stworzeniem systemu opieki nad najmłodszymi dziećmi, których rodzice są aktywni zawodowo. Niezwykle przydatne mogą stać się ogólnodostępne żłobki, kluby dziecięce oraz przedszkola tworzone przez samorząd, w dużym stopniu umożliwiające rodzicom godzenie obowiązków rodzinnych i zawodowych. Zasadne wydaje się także zwrócenie uwagi na konieczność wsparcia rodzin z dzieckiem niepełnosprawnym oraz osobą starszą lub chorą wymagającą opieki. Przydatne w tym względzie mogą okazać się placówki zapewniające opiekę dzienną oraz świadczące usługi opiekuńcze w domach. W celu zapobiegania kryzysom rodziny oraz wsparcia rodzin w sytuacjach trudnych konieczne wydaje się usprawnienie aktualnie działającego systemu pomocy, obejmującego działania profilaktyczne i wczesną interwencję. Zasadne wydaje się organizowanie i promowanie przedsięwzięć mających na celu podnoszenie kompetencji wychowawczych i opiekuńczych rodziców, w tym rodziców adopcyjnych i zastępczych, w postaci różnego rodzaju warsztatów, grup wsparcia i samopomocy, a także rozwój sieci poradnictwa rodzinnego i mediacji rodzinnych. Działania te powinny być w większym stopniu powiązane z kampanią informacyjną i edukacyjną w lokalnych mediach. Tak rozumiana integracja działań i inicjatyw podejmowanych na rzecz rodziny może przyczynić się do poprawy funkcjonowania rzeszowskich rodzin oraz stworzyć przychylny klimat dla ich rozwoju.

⁴⁹ Średni miesięczny koszt pobytu w placówkach pieczy zastępczej wynosi: w Pogotowiu Opiekuńczym – 8381,80 zł, Domu dla Dzieci „Mieszko” – 5793,60 zł, Rodzinnym Domu Dziecka – 3289,40 zł. *Institutionalna piecza zastępcza*, <http://bip.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/miejski-osrodek-pomocy-spolescnej/formy-pomocy/pomoc-institutionalna-pomoc-dziecku-i-rodzynie>, data dostępu: 10.11.2014.

Problems faced by families

Abstract

One of the main components of the community of Rzeszów are families living in the major city of the province of Podkarpacie. This paper attempts to make an analysis of the condition of families living in Rzeszow, their specific features and dynamics of changes. Special attention is paid to single parents and large families. As regards problems of a child, the paper discusses possibility of taking care and upbringing of children living under foster family and institutional custody. An analysis of the support provided to a family focused on helping a family facing problems to fulfil its caretaking and upbringing function and on providing support to a family facing crisis and in the midst of difficult life situations. Conclusions show areas whose development could contribute to satisfying the needs of the families of Rzeszów better and to improve their functioning in local community.

Keywords: family of Rzeszow, Child Care, family support in Rzeszow

BARBARA MAREK-ZBOROWSKA

Problemy kobiet

1. Wprowadzenie

Przedmiotem wielu analiz prowadzonych w ostatnich latach są indywidualne i grupowe strategie radzenia sobie w zmieniającym się społeczeństwie. Ich autorzy, badając społeczne zachowania, starali się rozpoznawać szanse i ograniczenia podejmowanych działań. Z jednej strony doszukiwano się dziedzictwa czasów poprzedniego systemu, z drugiej – coraz częściej zwracano uwagę na podejmowanie nowych wyzwań w zmieniających się warunkach społeczno-ekonomicznych.

Przed przełomem 1989 roku kobiety w Polsce były bardziej aktywne niż w okresie transformacji, a ich pozycja na rynku pracy była bardziej stabilna. Nowa rzeczywistość ekonomiczna stanowiła wyzwanie dla całego społeczeństwa, można powiedzieć, że zarówno kobiety, jak i mężczyźni w równym stopniu doświadczyli uczenia się funkcjonowania w realiach wolnego rynku. Jednak rynek pracy okazał się bardziej przyjazny dla mężczyzn. W wymiarze ekonomicznym pojawiły się problemy związane z konkurencją na rynku pracy. Rynek stał się bardziej wymagający, a praca bardziej intensywna. Łączenie obowiązków zawodowych i rodzinnych stało się znacznie trudniejsze.

W życiu społecznym kobiety stają się coraz bardziej ekspansywne. Zaczęły się uaktywniać w polityce, gospodarce, społeczeństwie, a zjawisko to okazało się trwałe i nieodwracalne. Kobiety wykorzystały wiele szans transformacyjnych. Przyjmowane przez nie strategie określa się niekiedy „małymi krokami”, ale pozwalają one na zwiększanie udziału kobiet w administracji publicznej, w polityce czy biznesie, i to nie tylko w roli szeregowych pracowników, ale na stanowiskach kierowniczych. Strategie życiowe warte są szczególnej uwagi, ponieważ stanowią efekt zjawisk zachodzących zarówno na poziomie mikro-, jak i makrostrukturalnym. Z jednej strony są skutkiem indywidualnych dążeń i wyborów jednostek wynikających z cech osobowych, z drugiej – manifestują przynależność do określonych zbiorowości i klas społecznych. Wskutek przemian w obrębie systemów produkcji,

zmian ekonomiczno-informacyjnych nastąpiło przeniesienie akcentów z potencjału fizycznego na potencjał intelektualny, wobec tego „siła” kobiet mogła być porównywalna z siłą mężczyźn. Tym samym uległo zmianie zapotrzebowanie na kompetencje, a to doprowadziło do sytuacji sprzyjającej kobietom¹. Celem życiowym kobiet nie jest już tylko zamążpójście, ale również podniesienie poziomu wykształcenia, podjęcie pracy i samorealizacja. Kobiety wchodzą na rynek pracy i odpowiadają na jego wzrastające oczekiwania.

Rozwój społeczny i ekonomiczny miasta wymaga zaangażowania całej społeczności zamieszkującej daną jednostkę terytorialną, zarówno kobiet, jak i mężczyźn. Kobiety stanowią kluczową grupę podmiotów, które powinny partycypować w jego rozwoju nie tylko ze względu na standardy współczesnych europejskich społeczeństw demokratycznych, ale również w kontekście ekonomicznych i społecznych wymogów zrównoważonego rozwoju². Kapitał ludzki regionu tworzą: wiedza, umiejętności, kwalifikacje, przedsiębiorczość jego mieszkańców. Wysoka jakość kapitału ludzkiego znacząco wpływa na poziom rozwoju społecznego i gospodarczego. Niższy poziom aktywności zawodowej kobiet, wyższe bezrobocie, ograniczona partycypacja w sferze społeczno-politycznej oznacza, że potencjał kobiet nie jest w pełni wykorzystywany. Coraz częściej wskazuje się na zmiany, jakie zachodzą w postrzeganiu wpływu dotychczasowej wiedzy, kwalifikacji i wykształcenia na przebieg karier zawodowych. Wykształcenie, jako element tradycji, było traktowane jako punkt dojścia dla aspiracji indywidualnych, w podejściu zmodernizowanym zaś ma ono wartość instrumentalną: wiedza traktowana kiedyś jako oznaka kulturowego i społecznego awansu oznacza obecnie po prostu zespół kwalifikacji i umiejętności umożliwiających osiągnięcie innych wartości, np. jakości życia rozumianej jako pełnia doznań i intensywności przeżyć³.

Nawiązując do tytułu publikacji, w artykule zwraca się uwagę na udział kobiet w rozwoju Rzeszowa, mierzony poziomem aktywności zawodowej oraz udziałem w lokalnych władzach samorządowych. Co wiemy o kobietach Rzeszowa i ich problemach, oczywiście nie może być rozstrzygnięte w tak krótkiej jak prezentowana formie. Tekst ten zarysowuje wybrane obszary badawcze, a refleksja dotyczy będzie wybranych obszarów aktywności kobiet.

¹ Por. J. Gładys-Jakóbiak, A. Kozłowska, *Kobiety i ich identyfikacje*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2013; K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńskiego i rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Wydawnictwo Nomos, Kraków 2002; A. Titkow, *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2007.

² A. Wiktorska-Święcka (red.), *Aktywność kobiet na Dolnym Śląsku*, Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2011.

³ J. Gładys-Jakóbiak, A. Kozłowska, *Kobiety i ich identyfikacje...*, s. 126.

Dane statystyczne⁴, które obrazują wybrane aspekty zaangażowania kobiet w życie społeczne i gospodarcze miasta, wymagają uzupełnienia o analizę polityki prowadzonej przez władze regionalne i lokalne na rzecz zwiększenia podmiotowości kobiet. Podejście to jest tym bardziej uzasadnione, że formalne gwarancje równości praw kobiet i mężczyzn wydają się niewystarczające wobec społecznych i kulturowych barier utrudniających kobietom obecność w sferze publicznej.

2. Kobiety w Rzeszowie – stan ilościowy i struktura wieku

W poniższej części omówiona zostanie sytuacja demograficzna Rzeszowa, w tym przedstawiona struktura wiekowa ludności. Część demograficzna jest konieczna w ramach analizy sytuacji kobiet. Pozwoli na zobrazowanie odmienności położenia kobiet od sytuacji mężczyzn. Kobiety ze względu na przewagę liczebną⁵, dłuższe trwanie życia od mężczyzn, wysokie wykształcenie stanowią kluczowy kapitał ludzki, który należy wykorzystać do rozwoju miasta i naszego województwa. Piramida wiekowa mieszkańców, podział na osoby w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym pozwoli na naskicowanie wstępnego obrazu aktywności ekonomicznej kobiet.

Rzeszów to największe miasto województwa podkarpackiego, koncentrujące ponad 20% ludności miejskiej Podkarpacia. W latach 2003–2005 następowało nieznaczne zmniejszanie się liczby ludności Rzeszowa. Jednak począwszy od roku 2006 tendencja uległa zmianie i liczba mieszkańców systematycznie się zwiększa. To wskazuje na rozwój miasta, zarówno jeśli chodzi o populację, jak i pozostałe wskaźniki związane z rozwojem społeczno-ekonomicznym. Przyrost naturalny jest wyższy w Rzeszowie niż w pozostałych powiatach województwa podkarpackiego. Z dostępnych danych wynika, że w ciągu ostatnich kilkunastu lat najwyższy przyrost ludności wystąpił w Rzeszowie (o 11,9%) w porównaniu z innymi powiatami. Liczba kobiet zwiększyła się o 11,8%, czyli o 10 tys.⁶

Spadek ludności jest częściowo hamowany przez napływowe migracje zewnętrzne. Regionalnie takie zjawisko może być wyrównywane przez napływ

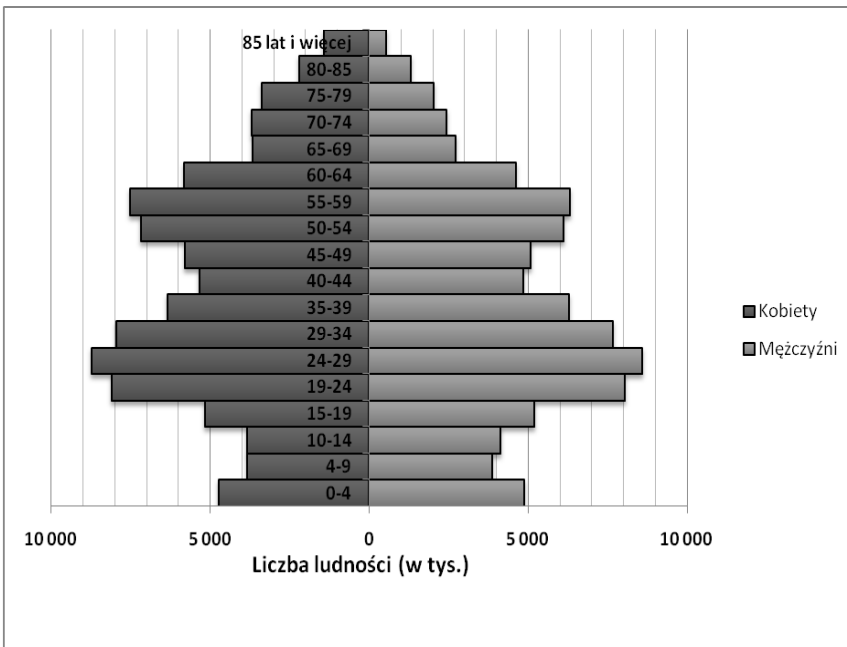
⁴ W tekście powołano się na dane zawarte w publikacjach Narodowego Spisu Powszechnego w 2002 i 2011 r. (w skrócie NSP).

⁵ Obserwowana w Polsce i w województwie podkarpackim przewaga liczby kobiet nad liczbą mężczyzn dotyczy również Rzeszowa. Zarówno w 2002 r., jak i 2011 r. wśród mieszkańców Rzeszowa kobiety stanowiły 52,7 %. Na każdych 100 mężczyzn przypadało 112 kobiet.

⁶ *Rzeszów w liczbach*, s. 13. http://rzeszow.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/rzesz/ASSETS_13p04.pdf, data dostępu: 15.10.2014.

ludności z innych miast lub wsi, tzw. napływowa migracja wewnętrzna. W analizowanym okresie w Rzeszowie można zaobserwować pozytywną tendencję, która polegała na stopniowym zmniejszaniu się ujemnego salda migracji, aby w latach 2010 i 2011 osiągnąć wartości dodatnie⁷. Rzeszów jest często wskazywany jako przyszłe miejsce edukacji i pracy⁸.

Dobrym narzędziem obrazującym sytuację demograficzną w Rzeszowie jest piramida wiekowa. Wykres 1 prezentuje dysproporcje w liczbie kobiet i mężczyzn z podziałem na pięcioletnie kategorie wiekowe.

Wykres 1. Ludność Rzeszowa według płci i wieku (w świetle danych NSP 2011 r.)

Źródło: Ludność w województwie podkarpackim, NSP, s. 116-118

Na powyższym wykresie dostrzec można podstawowe dysproporcje w liczbie mieszkańców w poszczególnych kategoriach wiekowych. Widać, iż w Rzeszowie wyraźnie zarysowują się dwa wyże, tzw. boomy demograficzne. Są one zbieżne z danymi dla Polski. Pierwszy z nich odnotowano w okresie powojennym. Na ogół łączy się go ze wzrostem poczucia bezpieczeństwa,

⁷ Tamże.

⁸ D. Bieńkowska, C. Ułasiński, J. Szymańska, *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Kraków 2010, http://www.academia.edu/3280996/Uwarunkowania_migracji_w_woje_w%C3%B3dztwie_podkarpackim, data dostępu: 15.10.2014.

które pozwoliło na posiadanie dzieci. Drugi wyż demograficzny był następstwem dużej liczby małżeństw zawieranych przez „dzieci” wyżu powojennego w drugiej połowie lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych. W porównaniu z pierwszym drugi boom demograficzny uległ spłaszczeniu i wydłużeniu. Pierwszy wyż odznaczał się gwałtownym wzrostem liczby dzieci w stosunkowo krótkim okresie. Natomiast kolejny charakteryzował się mniejszą dynamiką przyrostu, trwającego więcej lat.

Analiza struktury ludności według płci i wieku mieszkańców Rzeszowa pozwala sformułować wniosek, iż mężczyźni utrzymują stałą przewagę liczebną poniżej 40. roku życia. Między 40.–49. rokiem występuje równowaga, a następnie – w starszych generacjach – zauważalna jest nadwyżka kobiet w danej populacji⁹.

Porównując dane dla Rzeszowa i województwa podkarpackiego, można zauważyć, że w Rzeszowie mieszka więcej kobiet w wieku między 20. a 34. rokiem życia (Rzeszów – 26,2%, Podkarpacie – 23,4%). W populacji kobiet od 25. do 59. roku życia najliczniejszą kategorię stanowią kobiety w wieku 40–49 lat.

Odsetek osób w wieku przedprodukcyjnym w Rzeszowie obniżył się z 19,7% w roku 2003 do 17,1% w 2011 przy równoczesnym wzroście udziału osób w wieku poprodukcyjnym (odpowiednio z 13,7% do 16,7%)¹⁰. Uwzględniając płeć mieszkańców miasta, można zauważyć, że kategoria przedprodukcyjna i poprodukcyjna są płciowo zrównoważone. Wśród osób w wieku przedprodukcyjnym było 50,9% mężczyzn i 49,1% kobiet, a w produkcyjnym odpowiednio – 50,3% i 49,7%. Kobiety natomiast osiągają przewagę w kategorii osób w wieku poprodukcyjnym (50,7% kobiet wobec 49,3% mężczyzn).

Ponad połowa mieszanek Rzeszowa w świetle danych z ostatniego spisu powszechnego pozostawała w związku małżeńskim (52,2 %), prawie połowę mniej stanowiły kobiety niezamężne, a co ósma była wdową. Rozpad małżeństwa zakończony orzeczeniem rozwodu dotyka zdecydowanie częściej mieszkanki Rzeszowa niż pozostałe mieszkanki Podkarpacia (odpowiednio 5,7% wobec 3,2%)¹¹. Niewiele kobiet (589) było w separacji (0,7%), a 1115 (1,4%) pozostawało w kohabitacji. Ponad jedna czwarta mieszanek Rzeszowa to singielki, a ponad jedna trzecia mężczyzn to kawalerowie.

⁹ *Ludność, stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna. Województwo podkarpackie, Rzeszów 2003*, s. 135. file:///C:/Documents%20and%20Settings/amds/Pulpit/ludnos_stan_oraz_struktura_nsp2002.pdf, data dostępu: 3.11.2014.

¹⁰ *Rzeszów w liczbach...*, s. 14.

¹¹ *Ludność w województwie podkarpackim. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Rzeszów 2013, s. 153–155.

3. Sytuacja społeczno-zawodowa kobiet

Analizę sytuacji kobiet na lokalnym rynku pracy oraz związane z tym problemy rozpoczniemy od omówienia źródeł utrzymania ludności Rzeszowa.

Najwięcej osób w Rzeszowie utrzymuje się z pracy (66,9 tys.) – 57,1 tys. z pracy najemnej, a 9,3 tys. z pracy na własny rachunek. Na niepokojąco wysokim poziomie znajdują się niezarobkowe źródła utrzymania (emerytury i renty). Emerytury pobierało w Rzeszowie 31,2 tys. osób i jest to o 4,4% więcej niż w 2002 r. Przybywająca liczba emerytów wiąże się z czynnikami demograficznymi. Wydłużająca się ścieżka życia i malejąca stopa umieralności prowadzą do powiększania się liczby osób w wieku emerytalnym. Dochodzą do tego również znaczne wahania w poziomie liczby ludności związane z wyżami demograficznymi. W okresie między spisami zmalała natomiast liczba rencistów o 3,4%. Malejąca liczba pobierających świadczenia jest zbieżna z malejącą liczbą osób niepełnosprawnych. Zmiany w przepisach prawnych i zaostrenie przepisów dotyczących przyznawania rent z tytułu niezdolności do pracy i podobnych świadczeń spowodowały znaczne zmniejszenie się zbiorowości osób niepełnosprawnych prawnie. Z kolei zwraca uwagę fakt, że zwiększyła się istotnie (o prawie 40%) w stosunku do wyników spisu z 2002 r. liczba osób niepełnosprawnych wyłącznie biologicznie, tj. takich, które nie posiadają orzeczenia, ale ich subiektywna ocena wskazywała, że miały (odczuwały) całkowicie lub poważnie ograniczoną zdolność do wykonywania czynności podstawowych¹².

W Rzeszowie w okresie przed spisem powszechnym w 2011 r. prawie tyle samo mężczyzn i kobiet posiadało własne źródła utrzymania – odpowiednio 69,7% i 70,6%. Rozpatrując poszczególne rodzaje źródeł utrzymania z podziałem na płeć, obserwuje się istotne różnice¹³. Ponad jedna trzecia kobiet (35,8%) traktowała dochody z pracy jako główne źródło utrzymania i różnica na niekorzyść kobiet w porównaniu z mężczyznami wyniosła 7 pkt proc. Jednocześnie częściej niż z dochodów z pracy (najemnej i na własny rachunek) kobiety utrzymywały się ze źródeł niezarobkowych (26,4%) i pozostałych źródeł (30,2%). Kobiety pozostające na utrzymaniu stanowiły 27,6% (mężczyźni 25,1%). O ile nie ma wielkich różnic jeśli chodzi o osiąganie dochodów z pracy najemnej między mieszkankami i mieszkańcami Rzeszowa, to kobiety znacznie rzadziej (2,8%) uzyskiwały dochody z pracy na własny rachunek (mężczyźni 6,9%).

¹² *Ludność i gospodarstwa domowe w województwie podkarpackim. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Rzeszów 2014, s. 140, http://old.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/rzesz/ASSETS_Raport_NSP.pdf, data dostępu: 20.09.2014.

¹³ Tamże, s. 37 i 41.

Mieszkancki Rzeszowa częściej niż mężczyźni pobierały emerytury (odpowiednio 20,9% i 13,4%), tyle samo kobiet i mężczyzn pobierało renty (3,8%). Dla co czwartej kobiety i prawie co piątego mężczyzny niezarobkowe źródła stanowiły podstawę utrzymania. W kategorii osób o niestabilnych źródłach utrzymania mężczyźni stanowią 6,7%, a kobiety 6,4%. Może to oznaczać, że zarówno kobiety, jak i mężczyźni wykonują pracę w szarej strefie gospodarki.

Kobiety, niezależnie od rozpatrywanej skali zjawiska – międzynarodowej, ogólnopolskiej, wojewódzkiej czy lokalnej, wykazują słabszą aktywność ekonomiczną niż mężczyźni¹⁴. Widoczne są także dysproporcje między kobietami i mężczyznami w Rzeszowie pod względem aktywności zawodowej, wskaźników zatrudnienia, odsetka osób bezrobotnych czy długości pozostawania bez pracy.

Tabela 1. Wskaźniki aktywności zawodowej a wiek mieszkańców Rzeszowa (w świetle danych NSP 2011 r.)

Wyszczególnienie	Kobiety			Mężczyźni		
	współczynnik aktywności zawodowej w %	wskaźnik zatrudnienia	stopa bezrobocia w %	współczynnik aktywności zawodowej w %	wskaźnik zatrudnienia	stopa bezrobocia w %
	48,3	42,2	12,7	59,5	52,5	11,8
15-24	22,9	15,1	34,1	27,8	19,3	30,5
25-34	79,6	69,7	12,5	85,2	75,8	11,1
35-44	82,4	73,7	10,5	87,2	80,5	7,7
45-54	75,5	67,2	10,9	80,1	70,2	12,4
55-64	31,5	29,0	7,9	56,7	51,5	9,2
65 lat i więcej	2,6	2,4	7,4	8,5	8,2	3,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Aktywność ekonomiczna ludności. Województwo podkarpackie*, Rzeszów 2013

Mieszkancki Rzeszowa są w większym stopniu dotknięte trudną sytuacją na rynku pracy niż mężczyźni. Według danych NSP z 2011 r. w ogólnej liczbie kobiet w wieku 15 lat i więcej dominowały te, które pracy nie miały i jej nie poszukiwały – bierne zawodowo (51,7%). Aktywne zawodowo (pracujące i bezrobotne) stanowiły 48,3%. W przypadku mężczyzn sytuacja była odwrotna. Zdecydowana większość mężczyzn to osoby aktywne zawodowo (59,5%), a biernych zawodowo jest 40,5%. Do głównych przyczyn bierności

¹⁴ *Kobieta na podkarpackim rynku pracy w kontekście działań finansowanych z Europejskiego Funduszu Społecznego*, Rzeszów 2012, <http://pokl.wup-rzeszow.pl/cms/upload/edit/file/2012/ewaluacja/raport%20z%20badania%20dot.%20kobiet%20-%20sierpień/Broszura.pdf>, data dostępu: 10.09.2014.

zawodowej kobiet należy zaliczyć: emeryturę (43,4%), naukę i uzupełnianie kwalifikacji (25,7%), chorobę (8,3%) oraz powody osobiste lub rodzinne (9,2%)¹⁵. Poziom aktywności zawodowej kobiet jest niekorzystny i przejawia się niskim wskaźnikiem ich zatrudnienia i wysoką stopą bezrobocia.

Wiek jest zmienną, która istotnie wpływa na podejmowanie aktywności ekonomicznej. Z jednej strony stanowi atut, a z drugiej może utrudniać podjęcie zatrudnienia. Stałą tendencją jest to, że mężczyznom w każdym wieku łatwiej jest znaleźć zatrudnienie niż kobietom. Różnica między udziałem mężczyzn i kobiet w rynku pracy w danych kategoriach wiekowych wynosi nawet powyżej 10%. Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, iż najbardziej optymalny dla aktywności zawodowej kobiet jest okres pomiędzy 35. a 44. rokiem życia. Trudniej jest natomiast podejmować aktywność zawodową kobietom młodym. Związane jest to z tym, że nie mają jeszcze dużego doświadczenia zawodowego, oraz z tym, że zakładają rodziny i zostają matkami. Aktywność zawodowa kobiet gwałtownie spada po 55. roku życia – w Rzeszowie poniżej jednej trzeciej aktywnych zawodowo kobiet, w przypadku mężczyzn wskaźnik ten wynosi 56,7%. Można wysnuć z tego wniosek, iż mamy do czynienia z niekorzystną sytuacją na lokalnym rynku pracy, gdzie obniża się granica wieku, po przekroczeniu której nasilają się dyskryminujące nastawienia pracodawców.

Tabela 2. Wskaźniki aktywności zawodowej a wykształcenie mieszkańców Rzeszowa (w świetle danych NSP 2011 r.)

Wykształcenie	Kobiety			Mężczyźni		
	współczynnik aktywności zawodowej w %	wskaźnik zatrudnienia	stopa bezrobocia w %	współczynnik aktywności zawodowej w %	wskaźnik zatrudnienia	stopa bezrobocia w %
	48,3	42,2	12,7	59,5	52,5	11,8
Wyższe	73,0	67,0	8,2	76,3	71,8	5,9
Policealne	60,3	54,0	10,5	67,1	55,6	17,1
Średnie zawodowe	44,9	37,6	16,3	63,2	55,0	13,0
Średnie ogólnokształcące	33,0	26,9	18,5	47,8	39,6	17,1
Zasadnicze zawodowe	45,0	35,2	21,8	61,7	51,6	16,3
Podstawowe ukończone i gimnazjalne	8,1	5,7	30,0	16,9	11,4	32,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Aktywność ekonomiczna ludności*, NSP 2011

¹⁵ *Aktywność ekonomiczna ludności. Województwo podkarpackie*, Rzeszów 2013, s. 93.

Niezależnie od płci największe szanse na rynku pracy mają osoby z wyższym wykształceniem. Współczynnik aktywności zawodowej kobiet z wyższym wykształceniem w Rzeszowie jest stosunkowo wysoki (73,0%) w porównaniu z danymi dla kobiet z wyższym wykształceniem w Polsce (77,3%), jest najbardziej zbliżony do wartości analogicznego wskaźnika dla mężczyzn. W pozostałych poziomach wykształcenia współczynnik ten osiąga dużo wyższą wartość dla mężczyzn (różnice te sięgają nawet 26,5 pkt proc. w przypadku osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym)¹⁶.

Mieszkancki Rzeszowa są zdecydowanie lepiej wykształcone niż mężczyźni. Przeważają wśród osób z wyższym wykształceniem (56,0%) oraz średnim (53,4%). Wykształcenie zasadnicze zawodowe nadal zajmuje znaczące miejsce w strukturze według poziomu wykształcenia. Według danych NSP z 2011 r. osób o tym poziomie wykształcenia było 21,7% – 1,5 pkt proc. mniej w stosunku do wyników uzyskanych w spisie w 2002 r.

Stosunkowo wysoki wzrost poziomu wykształcenia dotyczy kobiet. W 1988 r. tylko połowa z nich legitymowała się wykształceniem ponadpodstawowym, obecnie już ponad 62%. Kobiety częściej niż mężczyźni mają ukończoną szkołę co najmniej średnią i częściej kończą wyższe uczelnie. Znacznie wzrosła liczba mieszkanek Rzeszowa, które uzyskały wyższe wykształcenie. O ile w 2002 r. dyplom uczelni posiadała co piąta (20,5%), to w 2011 r. co trzecia kobieta (32,2%).

Sytuację kobiet na rynku pracy definiuje także wskaźnik zatrudnienia. W Rzeszowie według danych NSP z 2011 r. wskaźnik zatrudnienia mężczyzn wynosił 52,5%, a kobiet 42,2%¹⁷. Zauważyć też można, iż kobiety częściej były zatrudniane w sektorze publicznym niż prywatnym. Być może świadczy to o preferencjach samych kobiet, które starały się o pracę dającą, zgodnie z obiegowymi opiniami, większe bezpieczeństwo zatrudnienia, lub o bardziej dyskryminującym podejściu do nich prywatnych pracodawców.

Kobiety znacznie częściej podejmowały zatrudnienie w niepełnym wymiarze czasu. Wynika to z dwóch przyczyn. Z jednej strony charakter ich pracy predysponował do zatrudnienia innego niż na cały etat, z drugiej jednak strony można sądzić, iż pracodawcy, świadomi obciążeń rodzinnych kobiet, chętniej zatrudniali je w mniejszym wymiarze godzin.

¹⁶ *Kobiety i mężczyźni na rynku pracy*, s. 3 file:///C:/Documents%20and%20Settings/amds/Pulpit/pw_kobiety_i_mezczyzni_na_ryнку_pracy.pdf, data dostępu: 12.12.2014.

¹⁷ *Aktywność ekonomiczna ludności*, Narodowy Spis Powszechny 2011, tab. 1, s. 70–71.

Tabela 3. Pracujące kobiety według statusu zatrudnienia w Rzeszowie w 2002 r. i 2011 r.

Wyszczególnienie	Ogółem	Pracownicy najemni			Pracujący na własny rachunek			Pomagający członkowie rodzin
		razem	pełnozatrudnieni	niepełnozatrudnieni	razem	pracodawcy	niezatrudniający pracowników	
2002								
Ogółem	55171	47743	43791	3952	6533	2705	3828	212
Kobiety	27336	24794	22590	2204	2074	867	1207	108
2011								
Ogółem	66960	57173	52024	5149	9313	2878	6434	392
Kobiety	32190	29001	26169	2833	2956	964	1992	187

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Aktywność ekonomiczna ludności*, Narodowy Spis Powszechny 2011, tab. 9, s. 107–116

Śledząc strukturę osób utrzymujących się z dochodów z pracy w sektorze prywatnym, zauważa się istotne różnice między mężczyznami i kobietami. Istnienie branż sfeminizowanych i zmaskulinizowanych jednoznacznie uwiadcza się w strukturze zatrudnienia oraz w strukturze pracujących w danych branżach. Sektorami najbardziej popularnymi wśród kobiet są: edukacja, administracja, ochrona zdrowia i pomoc społeczna. Potwierdzają się zatem obserwacje społecznych uwarunkowań wybieranych zawodów i sektorów pracy. Tak jak to miało miejsce przy preferencjach kierunków kształcenia, również przy podejmowaniu zatrudnienia kobiety kierują się tradycyjnymi rolami, wybierając sekcje obsługi ludności.

Wśród kobiet wyższy jest odsetek pracujących najemnie i pomagających członków rodzin, a niższy – pracujących na własny rachunek i pracodawców. Wśród pracujących na własny rachunek mieszkańców Rzeszowa kobiety stanowią 31,7%, co dziesiąta kobieta jest pracodawcą, a co piąta (21,4%) prowadzi jednoosobową firmę.

Sytuacja kobiet na rynku pracy w Polsce nadal jest daleka od ideału, niemniej wydaje się, że wskazana powyżej kategoria kobiet może świętować swoje sukcesy. Rosnąca także w Rzeszowie liczba kobiet będących właścicielkami firm dowodzi, że kobiety wykazują się cechami przedsiębiorczymi, które pozwalają skutecznie przełamywać społeczne bariery i aktywnie uczestniczyć w procesach gospodarczych. O przedsiębiorczości mieszkanki Rzeszowa świadczy to, iż częściej niż statystyczna Polka zajmują się prywatną działalnością gospodarczą – średnia dla kraju 2,8%, a dla Rzeszowa 4,4%¹⁸.

¹⁸ *Aktywność ekonomiczna ludności Polski. Narodowy Spis Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2013, s. 54.

Nie sposób w tym miejscu pominąć „strategii prorynkowych” mieszkank Rzeszowa, ale też Podkarpacia, ponieważ ich przedsiębiorczość jest doceniona w wielu publikacjach poświęconych podejmowaniu przez Polaków pracy na własny rachunek¹⁹. Mieszkanki Rzeszowa coraz częściej znajdują uznanie w oczach jego mieszkańców, czego przykładem może być uhonorowanie ich w kolejnych edycjach plebiscytu „Nowin” tytułem „Kobieta Przedsiębiorcza”²⁰.

Na wysoką aktywność Polek w sferze przedsiębiorczości oddziałuje znacząco zarówno czynnik „wypychania” (poczucie współodpowiedzialności za byt ekonomiczny rodziny), jak i czynnik „przyciągania”, odnoszący się szczególnie do młodych, dobrze wykształconych kobiet, związany z poszukiwaniem w biznesie wysokich dochodów i samorealizacji. Można dyskutować, na ile przedsiębiorczość kobiet jest ich szansą, a na ile kobiety są spychane do przedsiębiorczości, bo nie mogą w inny sposób znaleźć bądź utrzymać pracy. Na pewno mamy do czynienia z obydwoma zjawiskami, ale warto mówić też o pozytywnym aspekcie tej sytuacji, czyli o wyjątkowej energii i odwadze kobiet w podejmowaniu przedsiębiorczości.

Istotną kwestią jest również zajmowanie przez kobiety kierowniczych stanowisk. Okazuje się, że mimo iż kobiety w Polsce stanowią ponad 40% ogółu zatrudnionych, fakt ten w zasadzie nie znajduje żadnego odbicia w proporcji osób zajmujących stanowiska kierownicze. W literaturze przedmiotu opisuje się zjawisko tak zwanego „efektu płci”. Jego istota tkwi w obejmowaniu stanowisk zarządzających głównie przez mężczyzn, natomiast kobietom trudniej jest osiągnąć wyższe szczeble kariery.

Ze względu na ograniczenia objętościowe publikacji przyglądnijmy się wybranym dziedzinom. Na przykład sektor związany z edukacją i kulturą jest tym, w którym kobiety zdecydowanie dominują nad mężczyznami w strukturach zarządzających. Wskaźnikiem aktywności kobiet w analizowanych płaszczyznach może być liczba stanowisk kierowniczych, jakie zajmują w instytucjach mieszczących się w szeroko pojmowanym obszarze edukacji i kultury. W sferze edukacji analizowano liczbę stanowisk kierow-

¹⁹ T. Kupczyk, *Kobiety w zarządzaniu i czynniki ich sukcesów*, Wyższa Szkoła Handlowa, Wrocław 2009, s. 18–21; B. Marek-Zborowska, *Struktura i wartości przedsiębiorców Rzeszowa. Studium powstawania nowej klasy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007; *Przedsiębiorczość kobiet w Polsce*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2011, www.parp.gov.pl, data dostępu: 14.11.2014, s. 11; *Przedsiębiorcy na Podkarpaciu. Fakty, liczby*, PKPP Lewiatan, Warszawa 2013.

²⁰ *Strefa biznesu, podkarpackie*, <http://www.strefabiznesu.nowiny24.pl/rankingi/>, data dostępu: 14.11.2014.

nicznych, jakie kobiety zajmują w placówkach i instytucjach takich jak przedszkola, szkoły podstawowe, gimnazja, szkoły ponadgimnazjalne, wyższe uczelnie. Okazało się, że na 56 dyrektorów przedszkoli w Rzeszowie tylko w 5 przypadkach byli to mężczyźni. Dominacja kobiet na stanowiskach dyrektorów przedszkoli jest bezdyskusyjna (91,1%)²¹. Jeżeli chodzi o szkoły podstawowe, to na czele 14 z nich stoją kobiety, a 8 mężczyźni. Oznacza to, że na poziomie szkół podstawowych 63,7% wszystkich dyrektorów stanowią osoby płci żeńskiej. Kobiety pozostają w znacznej większości na stanowiskach dyrektorów gimnazjów (63%) i szkół ponadgimnazjalnych (67,5%). Trzy kobiety i jeden mężczyzna stoją na czele liceów zajmujących wysokie miejsca w rankingu „Perspektyw”²². Można powiedzieć, że stanowisko dyrektora w oświacie jest sfeminizowane. Oznacza to, że w tym przypadku nie zadziałał mechanizm szklanych ruchomych schodów, który wyniósłby mężczyzn na najwyższe stanowiska w oświacie.

Nie ma natomiast kobiet wśród najwyższych władz uczelni mających swoją siedzibę w Rzeszowie: rektorów, prorektorów i kanclerzy. Trzy kobiety pełnią funkcje dziekanów, a 21 prodziekanów. Potwierdza się tym samym reguła, że im wyższy poziom edukacji, tym kobiet jest coraz mniej na najwyższych stanowiskach. W obszarze kultury analizowano liczbę stanowisk kierowniczych, jakie kobiety zajmują w takich instytucjach i organizacjach kulturalnych jak kina, teatry, muzea, galerie, domy kultury, biblioteki i stowarzyszenia kulturalne. W tej sferze przewaga kobiet nie jest już tak zdecydowana, ale i tak w większości przypadków to częściej kobiety zarządzają kulturą. Takie wskaźniki osiągnęte są jeszcze tylko w obszarze pomocy społecznej oraz częściowo w służbie zdrowia, choć żadna z kobiet nie zajmuje kierowniczego stanowiska w funkcjonujących na terenie miasta szpitali, pełnią w nich natomiast funkcje zastępców dyrektorów.

4. Aktywność społeczna kobiet

Praca zawodowa to niejedyne pole działania kobiet z Rzeszowa. Jeśli chodzi o pozostałe sfery aktywności publicznej kobiet, to zwraca uwagę fakt, iż należą do różnych organizacji i stowarzyszeń kobiecych działających na rzecz społeczności lokalnej oraz regionalnej. Badania pokazują, że istotnym powodem zachęcającym kobiety do aktywności jest poczucie satysfak-

²¹ Kuratorium Oświaty w Rzeszowie, http://www.ko.rzeszow.pl/rejestr/adresy/adresy_pp.php, data dostępu: 15.12.2014.

²² [Perspektywy.pl](http://www.perspektywy.pl/), <http://www.perspektywy.pl/>, data dostępu: 15.12.2014.

cji z tego, co robią²³. Zjawisko to jest szczególnie widoczne na poziomie lokalnym, gdzie formułowanie celów działania ma bezpośrednie przełożenie na jasno sformułowane i konkretne potrzeby. Kobiety radne i lokalne działaczki wychodzą poza rodzinę i jej oczekiwania, występują w imieniu zbiorowości. Pytane o motywy, odpowiadają, że problemy na szczeblu lokalnym są im bliższe, lepiej znane, bo wiążą się z konkretnymi ludźmi, z którymi czują więź i solidarność. Poza tym dostają od tych ludzi zachętę, rodzaj psychicznego wsparcia, co także stanowi o sile napędowej do podejmowania działań. Istotne jest też to, że działalność jest podejmowana zwykle blisko miejsca zamieszkania, co pozwala im na łączenie tradycyjnej roli matki i działaczki społecznej.

W 2014 r. stosunkowo wiele kobiet ubiegało się o mandat radnej. Dane wskazują, że sytuacja dotycząca równego udziału płci w wyborach lokalnych bliska jest standardom równych szans, ponieważ kobiety stanowiły prawie 44% kandydatów. W wyborach do Rady Miasta Rzeszowa najwięcej kobiet znalazło się na listach KWW Marty Niewczas – Aktywny Rzeszów – 46,9%, podobnie jak w przypadku list KW Rozwój Rzeszowa Tadeusza Ferencza – 46,0%. W przypadku KW Platformy Obywatelskiej i Nowej Prawicy odsetek ten wynosił 42,9%, a na listach KW Prawa i Sprawiedliwości 40%. Spośród 99 kandydujących kobiet 5 miało przysłowiowe „1”, 7 znajdowało się na listach wyborczych w pierwszej trójce. Pozostałe zajmowały dalsze miejsca.

Wprowadzenie większej liczby kobiet na listy wyborcze nie oznacza automatycznego wzrostu reprezentacji kobiet w strukturach władzy – o tym decydują mieszkańcy. Ostatecznie w Radzie Miasta Rzeszowa VII kadencji znalazło się 25 radnych. W roli radnych zasiadają 4 kobiety, spośród których tylko Jolanta Kaźmierczak pełni funkcję kolejną kadencję, pozostałe kobiety: Grażyna Szarama, Danuta Solarz i Maria Warchoł, debiutują w tej roli. W przeprowadzonych niedawno wyborach nie udało się zasiąść w fotelu prezydenta miasta Marcie Niewczas, długoletniej radnej, byłej wiceprzewodniczącej Rady Miasta Rzeszowa. Kobiety stoją na czele połowy wydziałów (w sumie jest ich 18) oraz są szefowymi biur w Urzędzie Miasta Rzeszowa.

Mieszkancki Rzeszowa działają w różnych stowarzyszeniach i organizacjach funkcjonujących nie tylko na terenie miasta, ale też w województwie podkarpackim. W tym miejscu ograniczono się do wskazania tych inicjatyw, które swoją ofertę kierują przede wszystkim do kobiet. Na początku warto

²³ Badania nt. „Kobiety sukcesu i ich kariery w województwie podkarpackim” prowadzone przez autorkę w Instytucie Socjologii UR.

zwrócić uwagę na reprezentujący różne środowiska Podkarpacki Ruch Kobiet im. Grażyny Gęsickiej. Głównym jego celem jest zwiększenie aktywności kobiet w życiu publicznym. Dotyczy to zarówno aktywności w miejscu zamieszkania, pracy, jak też na szczeblu powiatu, regionu, kraju²⁴. Kolejna inicjatywa związana jest z działalnością Elżbiety Łukacijewskiej, posłanki do Parlamentu Europejskiego. Od 2010 r. z jej inicjatywy odbywają się corocznie konferencje nt. „Kobieta Aktywna”, gdzie kobiety odnoszące sukcesy w różnych dziedzinach dyskutują na temat roli kobiet w polskim życiu społecznym i politycznym²⁵. W kolejnych edycjach uczestniczyły żony byłych prezydentów i żona obecnego prezydenta.

Działające na rzecz kobiet organizacje kobiece zajmują się przede wszystkim najpoważniejszymi problemami społecznymi, które dotyczą kobiety. Są to na przykład kwestie dotyczące bezrobocia, łagodzenia skutków długotrwałego pozostawania poza rynkiem pracy czy dyskryminacji kobiet. Celem ich działania jest także zwrócenie uwagi społeczności regionu na sposób postrzegania kobiet w życiu publicznym i promowanie solidarności kobiet oraz idei realizacji wspólnych przedsięwzięć. Warto przywołać w tym miejscu choćby Stowarzyszenie na rzecz Kobiet Poszukujących Pracy „Victoria”, Stowarzyszenie „Teraz Kobiety” czy Stowarzyszenie Krystyn Podkarpackich²⁶.

5. Działania na rzecz kobiet

Po przeprowadzaniu analizy sytuacji kobiet w Rzeszowie można zauważyć, że ich sytuacja różni się w wielu aspektach od sytuacji mężczyzn. Istnieje wiele problemów mieszkanek Rzeszowa związanych z rynkiem pracy i godzeniem obowiązków. Osobnym tematem jest udział kobiet w życiu publicznym miasta. Autorka niniejszego artykułu podjęła decyzję o wybraniu z tego zestawienia jedynie dwóch obszarów, kluczowych dla poprawy jakości życia kobiet. Dotyczą one równego traktowania kobiet i mężczyzn na rynku pracy oraz aktywizacji zawodowej kobiet. Połączenie tych dwóch grup problemowych jest ważne, a zasadność ich wyodrębnienia została wykazana we wstępie.

²⁴ Przeworsk, nasze miasto, <http://przeworsk.naszemiasto.pl/arttykul/powstal-podkarpacki-ruch-kobiet-im-grazyny-gesickiej,1016759,art,t,id,tm.html>, data dostępu: 11.09.2014.

²⁵ E. Łukacijewska, <http://www.lukacijewska.pl/pl/inicjatywy/podkarpacie>, data dostępu: 17.10.2014.

²⁶ Rzeszowskie Centrum Organizacji Pozarządowych, <http://rcop.rzeszow.pl/>, data dostępu: 17.10.2014.

Alternatywą dla pogarszających się warunków i jakości życia części mieszkanki Rzeszowa jest poszukiwanie takich rozwiązań, które umożliwiłyby kobietom podjęcie pracy lub znalezienie dodatkowych źródeł dochodu. W tym celu wykorzystuje się specjalne instytucje i organizacje, które wdrażają programy, sięgając po środki lokalne i centralne.

Problemy kobiet na rynku pracy były tematem seminarium „Kobiety w badaniach rynku pracy”, które odbyło się 24 listopada 2010 r.²⁷. Zadaniem seminarium miało być upowszechnianie polityki równości płci w rynku pracy oraz wymiana doświadczeń. Wśród podejmowanych podczas spotkania tematów znalazły się m.in. związane z realizacją zasady równości płci w projektach dofinansowanych z EFS, przeglądem badań uwzględniających sytuację kobiet na rynku pracy, rolę administracji publicznej w poszerzaniu wiedzy na temat sytuacji kobiet²⁸.

Eliminowanie dyskryminacji na rynku pracy wiąże się z kolei z koniecznością przestrzegania zakazów dyskryminacji kobiet przy zatrudnianiu, z przeciwdziałaniem bezrobociu i zwiększeniem możliwości zatrudnienia kobiet poprzez organizowanie szkoleń i przekwalifikowań zawodowych, ze szczególnym uwzględnieniem długotrwale bezrobotnych samotnych matek. Temu służą działania wspomnianego już Stowarzyszenia na rzecz Kobiet „Victoria” oraz realizowane przez inne podmioty na terenie Rzeszowa i powiatu projekty²⁹: „Wracam do pracy” (BD Center Rzeszów) – skierowany do kobiet, które urodziły dzieci i zostały zwolnione z pracy, „Ważne sprawy mamy” (ECORYS Polska Sp. z o.o. z Warszawy) – obejmujący bezrobotne kobiety samotnie wychowujące dzieci, „Kobieta na rynku pracy!” (Towarzystwo ALTUM Programy Społeczno-Gospodarcze z Rzeszowa) – kierowany do kobiet w wieku aktywności zawodowej zagrożonych wykluczeniem społecznym z powodu bezrobocia i ubóstwa.

Wspieraniem przedsiębiorczości kobiet, między innymi przez upowszechnianie wiedzy dotyczącej prowadzenia firmy oraz dotacje na ich założenie, zajmuje się Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego SA w ramach projektu „Active women!”. Ta sama agencja prowadziła projekt „Być albo nie być... przedsiębiorcą”, której jednym z beneficjentów były kobiety.

²⁷ Spotkanie zorganizował Wojewódzki Urząd Pracy (WUP) w Rzeszowie w ramach projektu „Podkarpackie Obserwatorium Rynku Pracy”.

²⁸ WUP Rzeszów, <http://www.wup-rzeszow.pl/?cPath=80/278/4>, data dostępu: 12.12.2014.

²⁹ WUP Rzeszów, http://pokl.wup-rzeszow.pl/blind/pl/40,41/1/wyszukaj_projekt.html, data dostępu: 17.12.2014.

Zamierzeniem projektów było także ułatwienie kobietom godzenia obowiązków zawodowych z rodzinnymi. Wydaje się, że świadomość istnienia takich właśnie udogodnień prawno-instytucjonalnych pozytywnie stymulowała postawy kobiet wobec pracy zawodowej i stanowiła czynnik zdecydowanie zwiększający motywację do jej podjęcia. Dotyczyło to szczególnie młodych kobiet. Należy również podkreślić, iż niezależnie od tworzenia systemu przywilejów przez polskiego ustawodawcę kobiety, odpowiadając na wymogi nowych czasów, same wkładają wiele wysiłku w celu poprawy własnej sytuacji. Aby sprostać coraz większym wymaganiom stawianym przez pracodawców i skutecznie konkurować z mężczyznami o pozycję zawodową, kobiety częściej niż mężczyźni uzupełniają wykształcenie, podwyższają lub zdobywają nowe kwalifikacje. Również wśród bezrobotnych kończących szkolenia przeważają kobiety. Problemy kobiet były poruszane na konferencjach organizowanych przez PKPP Lewiatan „Czas na Kobiety” (6 października 2010 r.) oraz „Kobiety dla Podkarpacia” (29 października 2010 r.).

6. Wnioski

Mieszkancki Rzeszowa należy opisywać jako kategorię zróżnicowaną. Są wśród nich kobiety w różnym wieku i o różnym poziomie wykształcenia, z doświadczeniem zawodowym lub bez niego, mające różną sytuację rodzinną. Różnicują je także ścieżki kariery zawodowej i zajmowana pozycja. Niezależnie czy to jest kariera naukowa, w biznesie, elitach władzy czy na innym polu działalności, należy pokazywać ich działalność i opisywać w kontekście osiągniętego sukcesu, satysfakcji oraz pozytywnych przykładów tych, którym się powiodło. Można powiedzieć, iż sukces osiągają ludzie, którzy sądzą, że warto i można zrobić coś nowego, dobrego czy lepszego niż to, co zrobili inni, lub to, co samemu zrobiło się dotychczas³⁰.

Należy podkreślić silny związek sukcesu z przedsiębiorczością. Przedsiębiorczy jest ten, kto osiąga sukces na rynku. Kategoria właścielek firm, podobnie zresztą jak kategoria przedsiębiorców w Polsce, jest mocno zróżnicowana pod względem wielkości posiadanych firm, profilu działalności czy aktywności w różnych dziedzinach. Kobiety spotykamy głównie wśród osób prowadzących własne małe firmy. Niezależnie jednak od motywów, jakie przyświecają kobietom, ich udział w gospodarce jest jej siłą napędową.

Lokalny rynek pracy zdominowany jest przez mężczyzn. To oni wykazują większą aktywność zawodową, co więcej – chętniej są zatrudniani

³⁰ L. Milian, F. Byłok, B. Sztumska, *Sukces życiowy jako wykładnia aktywności rynkowej*, „Prace Wydziału Zarządzania Politechniki Częstochowskiej. Seria Zarządzanie i Marketing” 1(1999), s. 78.

przez pracodawców. Kobiety jako menedżerowie czy osoby zarządzające częściej występują w sferze budżetowej – w oświacie, służbie zdrowia, administracji państwowej.

Problem aktywizacji zawodowej kobiet nie jest uznawany za priorytetowy zarówno przez władze lokalne, jak też przez samych pracodawców. Zwracają na to uwagę także organizacje kobiece, które często postrzegane są jako organizacje małe, niestabilne, a na dodatek feministyczne, co nie ułatwia kontaktu z instytucjami samorządowymi i szukania wsparcia w poprawie sytuacji kobiet.

Wydaje się, że w praktyce nadal istnieje przekonanie, że istnieją pewne zawody, do których kobiety po prostu nie mają predyspozycji. Pracodawcy podejmują decyzje w sprawie zatrudnienia na podstawie własnych opinii dotyczących tego, jakie rodzaje pracy są przez kobiety lubiane. Na ogół uważa się, że ma to być praca czysta i relatywnie łatwa. Nie bierze się natomiast pod uwagę faktu, że kobiety wykonują zawody, które wymagają posiadania tych samych, a niekiedy wyższych kwalifikacji niż profesje męskie, ale są gorzej opłacane. Postępującej feminizacji wykształcenia nie towarzyszą jednak zmiany na rynku pracy czy w dotychczasowym systemie zatrudnienia. Nadal zarówno w polityce, jak i na wyższych stanowiskach kierowniczych, poza sferą budżetową, kobiety stanowią wyjątek.

Inny problem wynika z założenia, iż kobiety tylko częściowo są zainteresowane pracą zawodową. W tym kontekście pojawiają się zawsze dyskusje dotyczące rodziny w systemie wartości kobiet i w związku z tym godzenia przez nie różnych ról społecznych. Polemiki są powszechnie znane i prowadzone z różnych punktów widzenia. W tym miejscu trzeba zwrócić uwagę na sytuację młodych kobiet – dobrze wykształconych, ale coraz częściej pozostających poza rynkiem pracy. Zmieniają się ich strategie życiowe, później wychodzą za mąż i mają mniej dzieci, ale jak pokazują wyniki sondaży, nadrzędna wartość rodziny i dzieci w stosunku do kariery zawodowej nadal utrzymuje się w retoryce i mentalności społeczeństwa. Młode kobiety, wobec zrównania wykształcenia, uświadomiły sobie swoje położenie i zaczęły oczekiwać więcej równości i partnerstwa w pracy zawodowej i rodzinie. Ich oczekiwania zderzają się z przeciwnymi tendencjami na rynku pracy. Trudno jest jednak połączyć karierę zawodową z wypełnianiem tradycyjnie pojmowanych ról żony i matki. Tak więc nowym rodzajem życiowych dylematów kobiet, zwłaszcza młodych, staje się wybór: co pierwsze – rodzina czy kariera?

Badacze procesów transformacji stawiają pytania o zasoby oraz bariery tkwiące z jednej strony w ludziach, a z drugiej – w kulturze i instytucjach ważnych dla przebiegu zmian i kształtu nowej gospodarki. Składają się one bowiem

na kontekst, w którym dokonują się przekształcenia. Rozwój lokalny wymaga maksymalizacji wykorzystania zasobów kapitału ludzkiego, w równym stopniu będącego w dyspozycji kobiet i mężczyzn.

Women's problems

Abstracts

A sociological reflection will pertain selected areas of women's activity in Rzeszow. The article encompasses demographic structure, education and situation of women on a local labour market. An important issue comprises of women's professional activity as well as their entrepreneurship. Data presenting unemployment rate highlight unfavourable situation of women on labour market. The article also presents participation of women in social life and in wielding authority.

Keywords: woman, job, entrepreneurship

MONIKA ŁAGOWSKA-CEBULA

Problemy osób niepełnosprawnych

1. Wstęp

Niepełnosprawność jest to upośledzenie na tle fizycznym, umysłowym bądź też sensorycznym, które powoduje u jednostki trudności w wykonywaniu czynności dnia codziennego. Kiedyś osoby niepełnosprawne i ich rodziny same musiały podejmować trud związany z pojawieniem się choroby. Obecnie problemy tych osób są dostrzegane zarówno przez pozostałych członków społeczeństwa, jak również instytucje państwowe. Rozpoczęto szereg działań mających na celu rehabilitację tych osób w zakresie zdrowotnym, zawodowym oraz społecznym. Zmiany również widać w ustawodawstwie państwa oraz w pojawianiu się coraz to nowych programów mających na celu pomoc niepełnosprawnym jednostkom.

2. Zjawisko niepełnosprawności – stan ilościowy

Podjmując zagadnienie niepełnosprawności, należy podkreślić, iż istnieje wiele definicji wyjaśniających to pojęcie. Definicje te można podzielić na ogólne i szczegółowe. Ogólne obejmują swym zakresem wszystkie osoby niepełnosprawne. Przykładem takiej definicji jest ta przyjęta przez Światową Organizację Zdrowia, która zakłada, iż „osoba niepełnosprawna to osoba, u której istotne uszkodzenie i obniżenie sprawności funkcjonowania organizmu powodują uniemożliwienie, utrudnienie lub ograniczenie sprawnego funkcjonowania w społeczeństwie, biorąc pod uwagę takie czynniki jak płeć, wiek oraz czynniki zewnętrzne”¹. Definicje szczegółowe natomiast odnoszą się do różnych kategorii niepełnosprawności. Podążając tą myślą, należy stwierdzić, że dokonywane klasyfikacje róż-

¹ Por. T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 3, Wydawnictwo Żak, Warszawa 2004, s. 646.

nią się głównie liczbą wymienianych kategorii. Z. Sękowska za M. Grzegorzewską zakłada podział osób niepełnosprawnych na osiem kategorii:

- a) niewidomi i niedowidzący,
- b) głusi i niesłyszący,
- c) głuchoniewidomi,
- d) upośledzeni umysłowo,
- e) przewlekle chorzy,
- f) osoby z uszkodzeniem narządu ruchu,
- g) osoby z trudnościami w uczeniu się na skutek dysharmonii rozwoju,
- h) społecznie niedostosowani².

Klasyfikacja ta jest dość obszerna, dlatego warto też przytoczyć inną klasyfikację wymienionej autorki zakładającą podział jednostek niepełnosprawnych na:

1. Osoby z niepełnosprawnością sensoryczną – osoby te mają uszkodzone narządy zmysłu (wzrok, słuch). Do tej kategorii zaliczane są jednostki niewidome, słabo widzące, głuche oraz słabo słyszące;
2. Osoby z niepełnosprawnością fizyczną, do których zaliczani są niepełnosprawni motorycznie, osoby z uszkodzeniem narządu ruchu oraz z przewlekłymi schorzeniami narządów wewnętrznych;
3. Osoby z niepełnosprawnością psychiczną – są to jednostki z niepełnosprawnością intelektualną, osoby chore psychicznie, z zaburzeniami osobowości i zachowania oraz cierpiące na epilepsję;
4. Osoby z niepełnosprawnością złożoną, czyli jednostki dotknięte więcej niż jedną niepełnosprawnością³.

Obok definicji ogólnych i szczegółowych J. Osiecka wymienia również definicje dla określonych celów, np. dla celów rehabilitacji zdrowotnej i zatrudnienia, w której przyjmuje się, iż „za osobę niepełnosprawną uważa się osobę, która z powodu urazu, choroby lub wad wrodzonych ma istotne trudności w uzyskaniu, utrzymaniu lub podjęciu pracy na własny rachunek, która niezależnie od urazu, choroby czy wady wrodzonej odpowiadałaby jej wiekowi, doświadczeniu i kwalifikacjom”⁴.

W Polsce w związku z uchwaleniem 1 sierpnia 1997 r. „Karty praw osób niepełnosprawnych” przyjęto, że osoby niepełnosprawne to osoby, „których

² Por. Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 1998, s. 27.

³ Por. też, *Pedagogika specjalna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982, s. 28–39.

⁴ Por. J. Osiecka, *Kształcenie osób niepełnosprawnych w Polsce – stan obecny i perspektywy*, Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu, nr 635, X/98, s. 15.

sprawność fizyczna, psychiczna lub umysłowa trwale lub okresowo utrudnia, ogranicza lub uniemożliwia życie codzienne, naukę, pracę oraz pełnienie ról społecznych”⁵. Zgodnie z normami prawnymi i zwyczajowymi osoby te mają prawo do niezależnego, samodzielnego i aktywnego życia oraz nie mogą podlegać dyskryminacji.

Główny Urząd Statystyczny również dokonuje podziału osób niepełnosprawnych, dzieląc je na niepełnosprawne prawnie i biologicznie. Osobę niepełnosprawną prawnie definiuje jako taką, która posiada odpowiednie orzeczenie wydane przez organ do tego powołany. Osoba niepełnosprawna biologicznie to jednostka, która takiego orzeczenia nie posiada, jednakże odczuwa ograniczenie sprawności w wykonywaniu czynności podstawowych w jej wieku⁶. Jak wynika z danych Głównego Urzędu Statystycznego podczas spisu powszechnego w 2011 r. w Polsce żyło 4 697 048 ludzi niepełnosprawnych, z czego 66,67% stanowiły osoby niepełnosprawne prawnie, natomiast pozostałe 33,33% to osoby niepełnosprawne biologicznie⁷.

Większość wśród osób niepełnosprawnych stanowią kobiety (53,87%). Również to one częściej niż mężczyźni są zaliczane do grupy osób niepełnosprawnych biologicznie. Kobiety niepełnosprawne biologicznie stanowią 20,13% wszystkich niepełnosprawnych, natomiast mężczyźni 13,20%⁸.

Tabela 1. Liczba osób niepełnosprawnych w Polsce z podziałem na płeć oraz rodzaj niepełnosprawności

	Mężczyźni		Kobiety		Ogółem	
	n	%	n	%	n	%
Niepełnosprawność prawna	1 546 929	32,93	1 584 527	33,74	3 131 456	66,67
Niepełnosprawność biologiczna	619 983	13,20	945 609	20,13	1 565 591	33,33
Ogółem	2 166 911	46,13	2 530 136	53,87	4 697 048	100

Źródło: Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy Spis Powszechny. Ludność 2011. Osoby niepełnosprawne według płci, ekonomicznych grup wieku i kategorii niepełnosprawności*, <http://stat.gov.pl/>, data dostępu: 28.09.2014

⁵ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 roku, Karta praw osób niepełnosprawnych, ust. 1.

⁶ Por. J. Śledzianowski, *Niepełnosprawni i „pełnosprawni”*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2012, s. 29.

⁷ Por. Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy Spis Powszechny. Ludność 2011. Osoby niepełnosprawne według płci, ekonomicznych grup wieku i kategorii niepełnosprawności*, <http://stat.gov.pl/>, data dostępu: 28.09.2014.

⁸ Por. tamże.

W 2011 r. na terenie województwa podkarpackiego mieszkało 5,31% (893 647) wszystkich niepełnosprawnych w Polsce. Kobiety stanowiły 52,78% (131 713) niepełnosprawnych zamieszkałych na terenie Podkarpacia, natomiast mężczyźni 47,22% (117 816). Na terenie województwa podkarpackiego, analogicznie jak w całym kraju, największą liczbę niepełnosprawnych stanowiły kobiety z prawnym orzeczeniem o niepełnosprawności (29,83%)⁹.

Tabela 2. Liczba osób niepełnosprawnych na terenie województwa podkarpackiego z podziałem na płeć oraz rodzaj niepełnosprawności

	Mężczyźni		Kobiety		Ogółem	
	n	%	n	%	n	%
Niepełnosprawność prawna	80 259	32,16	74 428	29,83	154 687	61,99
Niepełnosprawność biologiczna	37 558	15,05	57 285	22,96	94 843	38,01
Ogółem	117 817	47,21	131 713	52,79	249 530	100

Źródło: Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy Spis Powszechny. Ludność 2011. Osoby niepełnosprawne według płci, ekonomicznych grup wieku i kategorii niepełnosprawności*, <http://stat.gov.pl/>, data dostępu: 28.09.2014

Chcąc dokonać bardziej szczegółowej analizy dla powiatu rzeszowskiego, jak również powiatu miasta Rzeszów, należy podkreślić, iż na terenie powiatu rzeszowskiego w 2011 r. mieszkało 7,09% (17 694) wszystkich niepełnosprawnych zamieszkujących województwo podkarpackie oraz 7,44% (18 562) podkarpackich niepełnosprawnych zamieszkuje powiat miasta Rzeszów¹⁰.

Narodowy Spis Powszechny zawiera również informacje na temat stanu liczbowego osób niepełnosprawnych z podziałem na stopień ich niepełnosprawności. Zgodnie z ustawą o rehabilitacji zdrowotnej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych z dnia 27 sierpnia 1997 r. można wyróżnić trzy stopnie niepełnosprawności:

1. Znaczny – osoba z naruszoną sprawnością organizmu, niezdolna do pracy bądź zdolna do pracy wyłącznie z warunkach pracy chronionej oraz wymagająca stałej lub długotrwałej opieki i pomocy innych osób w związku z niezdolnością do samodzielnej egzystencji.
2. Umiarkowany – jednostka z naruszoną sprawnością organizmu, niezdolna do pracy bądź zdolna do pracy wyłącznie w warunkach pracy chro-

⁹ Por. tamże.

¹⁰ Por. tamże.

nionej lub wymagająca czasowej lub częściowej pomocy innych osób w celu pełnienia ról społecznych.

3. Lekki – osoba o naruszonej sprawności organizmu, która w sposób istotny obniża jej zdolność do wykonywania pracy, lub osoba mająca ograniczenia w pełnieniu ról społecznych dające się kompensować przy pomocy wyposażenia w przedmioty ortopedyczne, środki pomocnicze oraz techniczne¹¹.

Stopień niepełnosprawności jest nadawany przez organ do tego powołany i stanowi podstawę do przyznania ulg i uprawnień. W związku z tym podział ten odnosi się wyłącznie do osób niepełnosprawnych prawnie. Osoby niepełnosprawne biologicznie zostały ujęte podczas Narodowego Spisu Powszechnego zależnie od odczuwania ograniczenia sprawności w stopniu całkowitym, poważnym oraz umiarkowanym.

Zgodnie z tym podziałem na terenie powiatu miasta Rzeszów największą grupę tworzą kobiety niepełnosprawne biologicznie odczuwające umiarkowane ograniczenie sprawności – stanowiły 14,13% (2623) wszystkich niepełnosprawnych zamieszkujących powiat miasta Rzeszów. Najmniejszą liczbę tworzą natomiast niepełnosprawni biologicznie mężczyźni odczuwający całkowite ograniczenie sprawności – 0,31% (57) wszystkich niepełnosprawnych mieszkających na terenie powiatu miasta Rzeszów¹².

3. Niepełnosprawność dzieci

Podejmując zagadnienie niepełnosprawności dzieci, należy zaznaczyć, że ich kondycja zdrowotna wpływa w znaczącym stopniu również na rodziców, którzy najczęściej zmieniają swoje życiowe plany, aby móc opiekować się potomstwem. W świetle badań psychologicznych niepełnosprawność dziecka wywołuje u jego rodziców charakterystyczne reakcje. Pierwszą z nich jest szok, który objawia się żalem, lękiem, poczuciem krzywdy oraz bezradnością. Stan ten wywołuje często w rodzinie nieporozumienia, prowadzi do kłótni. Sytuacja jest szczególnie trudna w przypadkach, gdy za niepełnosprawność dziecka odpowiada matka, która np. nadużywała alkoholu podczas ciąży. Kolejną reakcją jest kryzys emocjonalny – rodzice czują roz-

¹¹ Por. Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 roku o rehabilitacji zdrowotnej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, art. 3–4.

¹² Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy Spis Powszechny...*, <http://stat.gov.pl/>, data dostępu: 28.09.2014.

czarowanie faktem, że dziecko odbiega od ich wyobrażeń. Nadal nie potrafią pogodzić się z tą sytuacją. Dopiero w trzeciej fazie rodzice zaczynają powoli przystosowywać się do tej sytuacji. Dopuszczają do siebie informację, iż mają niepełnosprawne dziecko, i zaczynają poszukiwać wszelkich placówek lekarskich, leków, jakichkolwiek możliwości, które dają szansę na uzdrowienie potomka. Czwarta faza – przystosowania konstruktywnego do sytuacji, pozwala rodzicom na refleksję nad realnymi przyczynami niepełnosprawności pociechy. Rodzice zaczynają patrzeć na tę sytuację w sposób realny, szukają zabiegów rehabilitacyjnych i wychowawczych, jak również starają się zorganizować swoje życie w sposób umożliwiający dziecku najlepszą opiekę. Dopiero w tej fazie rodzice zaczynają skupiać uwagę na dziecku i jego postępkach¹³. Trwała więc emocjonalna powstała między dziećmi a rodzicami jest podstawą poprawnego, harmonijnego rozwoju psychoemocjonalnego. Silne więzi emocjonalne dzieci z rodzicami pomagają im w procesie leczenia. Dzieci, które czują się kochane przez rodziców, łatwiej znoszą trudy leczenia, przebywanie w sanatoriach czy w szpitalach, gdzie chętniej poddają się zabiegom, co z kolei wiąże się z pomyślniejszymi rokowaniami¹⁴.

Trzeba zaznaczyć, iż fazy te przebiegają różnie w zależności od tego, w jaki sposób dziecko zostało dotknięte niepełnosprawnością. Uwarunkowania niepełnosprawności można podzielić na trzy kategorie ze względu na moment ich zaistnienia. Pierwszą grupę stanowią wady wrodzone, jak np. zespół Downa, drugą – choroby oraz choroby przewlekłe, np. choroby reumatyczne, trzecią grupą są zdarzenia nagłe, jak wypadki, urazy czy zatrucia¹⁵. Opisane wyżej fazy bez wątplenia dotyczą dzieci, które urodziły się już z pewną niepełnosprawnością, gdy rodzice najpierw muszą pogodzić się z ich stanem zdrowia (1., 2. oraz 3. faza), a następnie zaczynają nawiązywać z dziećmi głębszą więź (4. faza). W sytuacji gdy dziecko rodzi się zdrowe, fazy te odwracają się, gdyż już przed powstaniem niepełnosprawności potomka rodzice nawiązują z nim więź. Sytuacja ta jest jeszcze trudniejsza, gdy niepełnosprawność przychodzi nagle z powodu wypadku czy urazu pociechy – rodzice nie mają wówczas czasu na oswojenie się z problemem.

¹³ Por. A. Twardowski, *Sytuacja dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991, s. 21–27.

¹⁴ Por. E. Janion, *Więzi emocjonalne w rodzinach dzieci przewlekłe chorych* [w:] Z. Palak, A. Lewicka, A. Bujnowska (red.), *Jakość życia a niepełnosprawność. Konteksty psychopedagogiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006, s. 248.

¹⁵ Por. P. Strumiłło, *Rodzaje, klasyfikacje i przyczyny niepełnosprawności*, <http://pstrumilelel.p.lodz.pl/pstrumil/swosin/w3b.pdf>, data dostępu: 29.09.2014.

Jak podkreśla A. Kotlarska-Michalska, istotne znaczenie ma również fakt, w jaki sposób rodzice dowiadują się o niepełnosprawności dziecka. Silniejsze przeżycia emocjonalne występują u tych rodziców, którzy dowiadują się o niepełnosprawności dziecka nagle, bez wcześniejszych symptomów. Doprowadza to wówczas do silnego i długotrwałego szoku¹⁶.

Informacja o niepełnosprawności dziecka sprawia, iż rodzice muszą poradzić sobie z nowo powstałymi uczuciami. To, jak przechodzą od fazy szoku do przystosowania konstruktywnego, jest m.in. uwarunkowane momentem powstania niepełnosprawności u dziecka. Warto zaznaczyć, iż dzieci, które urodziły się zdrowe, a w czasie trwania ich życia stały się niepełnosprawne, również przechodzą przez poszczególne etapy emocjonalne.

Pierwszym stadium jest doznanie niepełnosprawności. W tym czasie dziecko przeżywa silny szok i stres wywołany utratą wartości, jaką jest struktura i funkcja własnego organizmu. Jednakże dzięki reakcji szoku na pewien czas odsunięta zostaje informacja dotycząca niepełnosprawności i jej konsekwencji, w związku z czym struktura osobowości dziecka zostaje nienaruszona. Przeżycia dziecka mogą się znacznie różnić w zależności od rodzaju oraz stopnia doznania niepełnosprawności. W przypadku doznania upośledzenia z powodu uszkodzeń mechanicznych, urazów dominującym elementem sytuacji psychologicznej dziecka staje się ból. W innych przypadkach może dominować lęk i niepokój wywołany percepcją własnej sytuacji lub związany z deprawacją sensoryczną. Dzieci na tym etapie ograniczają kontakty z rówieśnikami i stają się bardziej zależne od rodziców, którzy powinni dążyć do zaspokojenia ich potrzeby bezpieczeństwa oraz do rozładowania powstałych napięć¹⁷.

Kolejnym etapem jest stadium uświadamiania sobie ograniczeń. Dziecko zaczyna analizować swoją sytuację, porównuje stan obecny z przeszłością, koncentrując się głównie na tym, co zostało utracone. Dziecko doznaje dysonansu poznawczego wywołanego porównywaniem aktualnych możliwości z poprzednimi, które stały się nieosiągalne. Zaczyna przypisywać najwyższe wartości tym czynnościom, których nie będzie już mogło wykonywać (np. gra w piłkę) przy równoczesnej dewaluacji czynności, które może nadal wykonywać. Młody człowiek zaczyna zmieniać koncepcję samego siebie, zmienia się przekonanie o własnych możliwościach, jak również ob-

¹⁶ Por. A. Kotlarska-Michalska, *Trudności terminologiczne i problemy definicyjne związane z niepełnosprawnością* [w:] M. Strugała, D. Talarska (red.), *Rehabilitacja i pielęgnowanie osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2013, s. 18.

¹⁷ Por. L. Kowalewski, *Psychologiczna i społeczna sytuacja dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, s. 61–67.

raz sytuacji zewnętrznej, w której najmłodszy widzą same trudności i zagrożenia. Etap ten jest szczególnie istotny, gdyż poznanie własnych ograniczeń, rzutuje na późniejsze dobre funkcjonowanie jednostki. Dziecko nie może sobie poradzić ze zmianą wyglądu, ograniczonymi możliwościami działania, funkcjonowaniem społecznym, jak również doznaniem somatycznymi. W stadium tym kształtuje się stosunek rodziców do niepełnosprawności dziecka, następuje zmiana postaw rodziców wobec niego. Dziecko powoli zaczyna kontaktować się z innymi dziećmi niepełnosprawnymi oraz obcymi osobami dorosłymi zajmującymi się opieką nad nimi bądź rehabilitacją¹⁸.

Trzeci etap to stadium prób funkcjonowania z niepełnosprawnością. Dziecko zaczyna dostrzegać możliwość dalszego funkcjonowania mimo upośledzenia. Jest to przełom, gdyż zaczyna dążyć do osiągnięcia realnych celów oraz aktywnie włącza się w proces rehabilitacyjny. Każda nowo opanowana umiejętność sprawia mu satysfakcję, natomiast osiągnięcie poszczególnych celów coraz bardziej motywuje do działania. Dziecko zaczyna dążyć do doskonalenia sprawności, do ponownego opanowania utraconych umiejętności, włącza się w rytm codziennego życia, zaczyna identyfikować się z grupą dzieci niepełnosprawnych, przystosowuje się do nowych sytuacji. Zaczyna rozszerzać swoje kontakty poza krąg rodzinny, w związku z czym spotyka się z różnymi reakcjami innych członków społeczeństwa. Mogą to być reakcje agresywne (np. wyśmianie przez rówieśników), depresjonujące (np. przyglądanie się, lekceważenie), jak również reakcje pseudopoztywne (np. nadmierna litość i współczucie). Dzieci różnie reagują w takich sytuacjach, jedne zamykają się w sobie w celu przeczekania ataku bądź zachowują się agresywnie¹⁹.

Ostatnim stadium jest przystosowanie się do niepełnosprawności. Niepełnosprawność na tym etapie staje się dla dziecka jedną z wielu cech, informacje o niej nie wzbudzają już w nim negatywnych emocji, można mówić, iż proces przystosowania się do niepełnosprawności osiąga stadium końcowe. Dziecko zaczyna skupiać się na tych cechach i umiejętnościach, dzięki którym osiąga sukcesy. Obraz własnej osoby staje się zintegrowany i właśnie ta integracja jest najbardziej charakterystyczna dla tego stadium. Dziecko zaczyna stawiać sobie nowe zadania i cele do realizacji, natomiast zdobywanie sukcesów wpływa na wzrost poczucia własnej wartości. Zaczyna akceptować fakt bycia niepełnosprawnym. Zmienia się perspektywa widzenia własnych problemów – dzieci przestają je postrzegać jako przeszkody nie do pokonania, a zaczynają poszukiwać rozwiązań. Sytuacja

¹⁸ Por. tamże, s. 68–78.

¹⁹ Por. tamże, s. 78–90.

społeczna dzieci niepełnosprawnych w dużej mierze zależy od struktur instytucjonalnych, które będą im narzucać różne kontakty czy role. Istotne również jest to, iż proces przystosowania się młodych ludzi do upośledzenia w dużej mierze zależy od pogodzenia się rodziców z niepełnosprawnością własnego dziecka, od akceptacji dziecka przez rówieśników oraz istnienia w jego otoczeniu osoby znaczącej, z którą będzie mogło się zidentyfikować²⁰.

E. Janion za pomocą testu „Pozycja dziecka w rodzinie” M. Porębskiej starała się ustalić, jakie więzi emocjonalne występują w rodzinach z dzieckiem niepełnosprawnym. Swoimi badaniami objęła rodziny mieszkające w Zielonej Górze, które podzieliła na dwie grupy. Pierwszą stanowiło 31 dzieci ze średnio zaawansowaną chorobą, drugą 22 pociechy z wysoko zaawansowaną chorobą (dzieci były w wieku od 11 do 13 lat). Jak wynika z jej badań, dzieci czują większą więź z matkami niż ojcami. Również to matki częściej deklarowały silną więź z pociechą niż ojcowie. Korzystniej kształtują się związki emocjonalne matek z ojcami w rodzinach z dziećmi ze średniozaawansowaną chorobą, ponieważ mniejszy stopień nasilenia choroby sprawia, iż matki tych dzieci mniej czasu muszą poświęcać opiece, przez co więcej uwagi mogą poświęcić pozostałym członkom rodziny. Podobnie kształtuje się ocena więzi ojców z matkami – ojcowie dzieci przewlekłe chorych najczęściej pozostają w relacjach przeciętnych z kobietami²¹. Autorka badań podkreśliła również, iż dzieci dotknięte cięższą postacią choroby częściej są w niekorzystnej sytuacji emocjonalnej w rodzinie. Zaawansowana choroba dziecka sprawia, iż rodzice muszą zmagać się niekiedy z dużymi kosztami leczenia pociechy, stresem związanym z postępującą chorobą, jak również zobowiązani są do opieki i pielęgnacji dziecka. Doprowadza to u nich do zmęczenia oraz zniechęcenia. Sytuację niekiedy mogą pogarszać specjaliści, którzy nie dają rodzicom dzieci hospitalizowanych należytego wsparcia²². Więzy są istotnym elementem każdej rodziny, jednakże w przypadku rodzin z dzieckiem niepełnosprawnym pojawiają się większe trudności w ich nawiązaniu i podtrzymywaniu.

W przypadku dzieci niepełnosprawnych proces wychowania jest równie istotny jak u dzieci pełnosprawnych, jednakże ma on głównie zmierzać do:

1. zapewnienia dzieciom optymalnego rozwoju intelektualnego, opanowania przez nie możliwie największej rzetelnej wiedzy,
2. ukształtowania u nich naukowego poglądu na świat, opartego na wiedzy zróżnicowanej według odchyleń rozwojowych,

²⁰ Por. tamże, s. 91–98.

²¹ Por. por. E. Janion, *Więzy emocjonalne w rodzinach...*, s. 248–253.

²² Por. tamże, s. 255.

3. wychowania moralnego,
4. przygotowania ich do wykonywania pracy zawodowej będącej w ich „zasięgu”,
5. wychowania kulturalno-estetycznego,
6. wychowania fizycznego gwarantującego zdrowie, sprawność i siły potrzebne do udziału w realizacji powyższych zadań²³.

Oczywiście realizacja poszczególnych celów powinna być uzależniona od wieku dziecka oraz od rodzaju i stopnia niepełnosprawności.

E. Muszyńska wymienia dwie grupy cech, których kształtowanie u dzieci niepełnosprawnych jest zadaniem pierwszoplanowym. Pierwszą grupą są cechy wyznaczające stosunek dziecka do samego siebie i wpływające na poziom i sposób realizacji przez nie różnego rodzaju zadań. Pierwszą z tych cech jest samodzielność, rozumiana zarówno jako zdolność do wykonywania prostych czynności dnia codziennego przez dziecko, jak również umiejętność sterowania własnym działaniem – im więcej działań dotyczy samosterowania – tym większa samodzielność. Kolejną cechą jest odporność emocjonalna, którą należy rozumieć jako zdolność do sprawnego funkcjonowania mimo pobudzenia emocjonalnego. Dzieci niepełnosprawne mogą spotykać się z większą liczbą sytuacji trudnych niż ich zdrowi rówieśnicy. Istotne zatem jest, aby nauczyć dziecko niepełnosprawne odporności na sytuacje trudne, jak np. drwina czy litość. Trzecią cechą jest optymizm, ponieważ atmosfera optymizmu sprawia, iż dziecko chętniej podejmuje m.in. trudy rehabilitacji. Ostatnią cechą w tej grupie jest samoakceptacja, na którą niewątpliwie ma wpływ samoocena dziecka, w związku z czym w procesie wychowania powinno się dążyć do rozwoju zdolności dziecka, które umożliwią mu osiągnięcie sukcesów²⁴.

Drugą grupą cech istotnych w procesie wychowania dzieci niepełnosprawnych są umiejętności interpersonalne, czyli przejawiające się w relacjach z innymi osobami. Do cech tych zaliczona została komunikatywność, gdyż porozumiewanie się jest podstawowym warunkiem prawidłowego funkcjonowania społecznego. Mówiąc o komunikatywności, autorka miała na myśli zdolność do nadawania, odbierania i wymiany informacji o charakterze zarówno werbalnym, jak i niewerbalnym. Drugą cechą z tej grupy jest prospołeczność i umiejętność współdziałania. Celem wychowania społeczniającego jest ukształtowanie dyspozycji do zachowań zgodnych z obo-

²³ Por. K. Kirejczyk (red.), *Upośledzenie umysłowe – pedagogika*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981, s. 181.

²⁴ Por. E. Muszyńska, *Ogólne problemy wychowania w rodzinie dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, s. 11–136.

wiązującymi w społeczeństwie normami moralnymi i obyczajowymi. Zachowania prospołeczne natomiast pojawiają się dopiero wówczas, gdy dana jednostka zrozumie potrzeby drugiego człowieka, jego oczekiwania, wykaże zdolność do współodczuwania, świadomość norm postępowania i umiejętność rozróżniania czynów dobrych i złych. Istotna jest zdolność do wynoszenia z zachowań altruistycznych satysfakcji i dumy. Kontakty z innymi ludźmi powinny powodować zarówno zachowania mające na celu dobro innych, jak również powinny umożliwiać jednostce realizację cenionych przez siebie wartości. Ostatnią cechą, której rozwój jest niezwykle istotny u dzieci niepełnosprawnych, jest asertywność i umiejętność rozwiązywania problemów interpersonalnych, chodzi m.in. o umiejętność odmawiania tym osobom, które próbują „nas” wykorzystać, przeciwstawiania się krzywdzącej krytyce, przyjmowania słusznej krytyki oraz wyrażania własnych przemyśleń i doznań²⁵.

Wyżej wymienione cechy, na które powinien być kładziony szczególnie nacisk w wychowaniu dzieci niepełnosprawnych, niewątpliwie są wymagane również w wychowaniu dzieci zdrowych. Warto jednak podkreślić, iż w przypadku dzieci niepełnosprawnych rodzice muszą w większym stopniu przykładać się do ich wpojenia niż w przypadku innych dzieci, ponadto same pociechy muszą z większą determinacją dążyć do realizacji ustalonych celów, mieć większy zapał w porównaniu do zdrowych rówieśników, gdyż im wykształcenie tych cech może sprawiać więcej trudności.

Pojawienie się dziecka niepełnosprawnego w rodzinie (od urodzenia czy też z niepełnosprawnością powstałą w czasie trwania dzieciństwa) to wielkie wyzwanie dla rodziców, którzy mimo szoku, strachu, niedowierzania i wątpliwości muszą nie tylko sprostać własnym emocjom, ale również pomóc uporać się z nimi dziecku, wymagającemu od nich ogromnej troski i zapewnienia bezpieczeństwa, co na ogół może uzyskać wyłącznie od najbliższych.

3.1. Edukacja dzieci niepełnosprawnych

Dostęp do edukacji osób niepełnosprawnych jest zagwarantowany prawnie przez Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., w której to art. 70 ust. 1 stanowi, iż „każdy ma prawo do nauki. Nauka do 18. roku życia jest obowiązkowa”²⁶.

²⁵ Por. tamże, s. 112, 137–154.

²⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polski, tekst uchwalony 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe, Rozdział II, art. 70, ust. 1.

Konstytucja to nie jedyny dokument przyznający osobom niepełnosprawnym prawo do nauki, innymi dokumentami są:

1. Ustawa o systemie oświaty z dnia 7 września 1991 r., która podkreśla, iż system oświaty zapewnia w szczególności „możliwość pobierania nauki we wszystkich typach szkół przez dzieci i młodzież niepełnosprawną oraz niedostosowaną społecznie, zgodnie z indywidualnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi oraz predyspozycjami; opiekę nad uczniami niepełnosprawnymi przez umożliwienie realizowania zindywidualizowanego procesu kształcenia, form i programów oraz zajęć rewalidacyjnych”²⁷.

2. W ustawie z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym pojawia się zapis, iż uczelnia zobowiązana jest do „stwarzania osobom niepełnosprawnym warunków do pełnego udziału procesie kształcenia i badaniach naukowych”²⁸. Uczelnie wyższe również udzielają stypendiów osobom niepełnosprawnym.

3. Ustawa o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania z dnia 3 grudnia 2010 r. w art. 7 stanowi, iż „zakazuje się nierównego traktowania osób fizycznych ze względu na rasę, pochodzenie etniczne lub narodowość w zakresie opieki zdrowotnej oraz oświaty i szkolnictwa wyższego”²⁹.

Oczywiście nie są to wszystkie dokumenty prawne określające możliwość edukacji osób niepełnosprawnych na równi z osobami zdrowymi. Również „Karta praw osób niepełnosprawnych” z dnia 1 sierpnia 1997 r. w art. 1 pkt 4 zawiera informację, iż osoby niepełnosprawne mają w szczególności prawo do „nauki w szkołach wspólnie ze swymi pełnosprawnymi rówieśnikami, jak również do korzystania ze szkolnictwa specjalnego lub edukacji indywidualnej”³⁰. Jednak realia występujące w Polsce sprawiają, iż mimo nadanego prawa osoby niepełnosprawne nie mają takiej możliwości. Wiele dzieci uczy się nadal w systemie segregacyjnym – z podziałem na szkoły specjalne i masowe. Nierzadko można również spotkać się z sytuacją, gdy w jednej placówce oświatowej uczą się zarówno dzieci pełnosprawne, jak i niepełnosprawne, jednak w szkołach tych znajdują się wydzielone oddziały dla dzieci niepełnosprawnych. Inne dzieci zostają ob-

²⁷ Ustawa z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty, art. 1, ust. 5–5a.

²⁸ Ustawa z dnia 27 lipca 2005 roku – Prawo o szkolnictwie wyższym, art. 13, ust. 9.

²⁹ Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 roku o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania, art. 7.

³⁰ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 roku, Karta praw osób niepełnosprawnych..., art. 1, ust. 4.

jęte nauczaniem indywidualnym, kolejne zaś mają odroczony obowiązek szkolny³¹.

Nie wszystkie szkoły chcą przyjmować dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Z jednej strony wynika to z nieprzygotowania pod względem bazowym, organizacyjnym czy metodycznym, z drugiej – z powodu obaw przed trudnościami, z jakimi mogą się spotkać te dzieci. Dodatkowy wpływ na taki stan rzeczy mają również rodzice zarówno dzieci zdrowych, jak i dzieci niepełnosprawnych. Ci pierwsi obawiają się kontaktów ich potomków z dziećmi niepełnosprawnymi, a także obawiają się zbyt niskiego poziomu nauczania w klasach integracyjnych. Drudzy obawiają się procesu adaptacji dzieci do szkoły ogólnokształcącej, który może wywołać u nich silne, a nawet stresujące przeżycia³². Rodzi się tu zatem problem, w jaki sposób doprowadzić do powstania klas integracyjnych, które spełnią wymogi zarówno pracowników szkoły, jak i rodziców. T. Lewandowska-Kidoń twierdzi, iż grupy integracyjne powinny ogarniać te dzieci, które mieszkają w pobliżu, co może doprowadzić do rozszerzenia się kontaktów dzieci i ich rodziców poza szkołą. Również J. Lipińska podkreśla, że „rzeczywista integracja jest wtedy, gdy osoby niepełnosprawne pozostają w autentycznych więziach społecznych z innymi ludźmi, mają poczucie akceptacji i przynależności do grupy społecznej, którą tworzą, oraz gdy aktywnie uczestniczą w życiu tej grupy, czują się w niej bezpiecznie i odnoszą sukcesy”³³. Autorka ta twierdzi, iż dzieci niepełnosprawne w niewielkim stopniu mają zaspokajane potrzeby psychiczne w klasach integracyjnych. Zależność ta jest odwrotnie proporcjonalna, co oznacza, że im większa niepełnosprawność, tym mniejszy stopień zaspokajania potrzeby akceptacji³⁴.

Warte podkreślenia jest to, iż pomimo licznych obaw nauczycieli i rodziców istnieje wiele szkół integracyjnych, w których dzieci pełnosprawne i niepełnosprawne uczą się wspólnie. Ponadto władze szkół ogólnodostępnych coraz częściej podejmują starania mające na celu umożliwienie uczniom niepełnosprawnym naukę w ich placówkach, m.in. modernizują budynki (budowa podjazdów, toalet dla osób niepeł-

³¹ Por. T. Lewandowska-Kidoń, *Dziecko o specjalnych potrzebach edukacyjnych w szkole masowej – mit a rzeczywistość* [w:] Z. Palak, A. Lewicka, A. Bujnowska (red.), *Jakość życia a niepełnosprawność...*, s. 75.

³² Por. tamże, s. 75–77.

³³ J. Lipińska, *Dzieci niepełnosprawne w klasach integracyjnych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 7(2000), s. 41.

³⁴ Por. tamże, s. 40.

nosprawnych), organizują dodatkowe zajęcia i zatrudniają kadre wspomagającą³⁵.

Dzieci dotknięte niepełnosprawnością, jak już zostało wspomniane, wymagają innego podejścia pedagogicznego. Pedagogika specjalna stawia sobie trzy podstawowe cele:

1) humanitarny – dziecku upośledzonemu i słabszemu od jego zdrowych rówieśników należy zapewnić szczególne prawa do pomocy w uzyskaniu pełnego rozwoju i uznania w środowisku społecznym;

2) wychowawczy – dziecko upośledzone powinno być kształcone wszechstronnie, aby umożliwić mu optymalny rozwój oraz aby możliwie najlepiej spełniało swoje zadania społeczne;

3) ekonomiczny, nazywany również utylitarnym – dziecko powinno zostać przygotowane jak najlepiej do przyszłych sytuacji w pracy zawodowej, w miarę możliwości należy dążyć do tego, by uniezależnić je w dorosłym życiu od pomocy społecznej³⁶.

Proces edukacji dzieci dotkniętych niepełnosprawnością różni się w zależności od tego, czy dziecko jest dotknięte upośledzeniem fizycznym czy intelektualnym. W pierwszym przypadku główną barierę stanowi architektura szkoły, która powinna umożliwiać dzieciom niepełnosprawnym swobodne poruszanie się. Dzieci te mogą napotykać również trudności związane z kontaktami społecznymi, o czym była mowa wcześniej. Jednakże sam proces przyswajania wiedzy przez dziecko nie jest utrudniony, gdyż jego procesy myślowe przebiegają w taki sam sposób jak u zdrowych rówieśników. Oczywiście dziecko niepełnosprawne uczęszczające do szkoły masowej napotyka wiele przeciwności, jednak jego umiejętność przyswajania wiedzy nie odbiega od umiejętności rówieśników.

Inaczej sytuacja wygląda, gdy dziecko jest niepełnosprawne intelektualnie, a jego procesy myślowe są zaburzone. Proces dydaktyczny musi wówczas przebiegać inaczej, można tu mówić raczej o ortodydaktyce, która jest częścią dydaktyki ogólnej. Celem ortodydaktyki w ujęciu O. Lipkowskiego jest „dostosowanie procesu nauczania do specjalnych potrzeb i psychofizycznych właściwości jednostek odchylonych od normy”³⁷. Założenia ortodydaktyki nie sprzeciwiają się zasadom dydaktyki ogólnej, jednakże dostarczają wskazówek niezbędnych do pracy z osobami wymagającymi

³⁵ Por. J. Bogucka, D. Al-Khamisy, *Szkoła dla wszystkich*, Wydawnictwo Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2009, s. 7, 16,

³⁶ Por. O. Lipkowski, *Pedagogika specjalna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981, s. 34–35.

³⁷ Tamże, s. 46.

szczególności podejścia dydaktycznego. Autor ten wyróżnia sześć zasad ortodydaktyki:

1. Zasadę życzliwej pomocy – zakładającą, że proces edukacji powinien pomagać dzieciom uwierzyć we własne siły i możliwości oraz przewycięzać obawy przed porażką czy kompromitacją, powinien budować w nich pewność siebie, poprawiać sytuację w grupie rówieśników, pomagać w przyjęciu postawy czynnej wobec zadań szkolnych czy też obowiązków pozaszkolnych, jak również uzyskaniu możliwie najlepszych wyników w pracy szkolnej.

2. Zasadę kształtowania pozytywnej atmosfery pracy – dziecko powinno czuć się dobrze i swobodnie w szkole, życzliwy stosunek nauczyciela czy wychowawcy do dziecka niepełnosprawnego jest jednym z kluczowych elementów udanego procesu edukacyjnego. O ile budowanie życzliwej relacji z dziećmi zdrowymi jest czymś naturalnym, o tyle z dziećmi niepełnosprawnymi może być to trudniejsze, przede wszystkim w sytuacji, gdy dzieci te są głęboko upośledzone umysłowo, tępe, niezdiscyplinowane, nie przejawiają zainteresowania nauką.

3. Zasadę aktywności w nauce – niektóre dzieci niepełnosprawne przejawiają wysoki poziom onieśmienia czy lęku. Zadaniem edukacji jest dążenie do tego, aby takie dzieci stały się bardziej aktywne, np. by dziecko niewidome przewyciężyło swoje obawy i uzyskało większą swobodę ruchu. Aktywny udział dziecka w procesie nauczania przyczynia się do rozwoju jego zainteresowań, ułatwia rozumienie treści programowych, jak również powoduje łatwiejsze i trwalsze zapamiętywanie otrzymanywanych informacji.

4. Zasadę dominacji wychowania – plan pracy wychowawczej powinien być opracowany równie starannie jak plan dydaktyczny, należy pamiętać o istocie zajęć międzylekcyjnych czy pozalekcyjnych, należy ze szczególną uwagą traktować te momenty w życiu dziecka, które mają wpływ na kształtowanie jego postaw społecznych.

5. Zasadę indywidualizacji – chodzi w niej przede wszystkim o rozwój i wzmocnienie pozytywnych i wartościowych cech osobowości. Nauczyciele powinni podchodzić do każdego ucznia osobno, mając na uwadze jego zachowanie w szkole, jak również czynniki egzogenne, jak np. sytuacja w domu.

6. Zasadę treści kształcących – treści kształcące powinny być dopasowane do typu psychicznego dziecka. Treści pobudzające, aktywizujące powinny być przekazywane dzieciom apatycznym, nadpobudliwym natomiast treści uspokajające oraz łagodzące. Zasadę tę należy stosować zarówno przy przekazywaniu treści werbalnych, jak też w nauczaniu praktycznym, wychowaniu fizycznym oraz muzycznym³⁸.

³⁸ Por. tamże s. 46–50.

Zasady te mają obejmować dzieci dotknięte różnymi rodzajami niepełnosprawności, jednak edukacja osób upośledzonych jest krótsza niż osób zdrowych. Osoby upośledzone z reguły kończą edukację w zasadniczej szkole zawodowej³⁹. Jest to jeden z głównych powodów, który sprawił, że na terenie województwa podkarpackiego istnieje 31 szkół specjalnych i integracyjnych, z czego 29 kształci dzieci niepełnosprawne w zakresie edukacji podstawowej, 31 realizuje materiał dla gimnazjalistów, 17 szkół to zasadnicze szkoły zawodowe, natomiast tylko 2 placówki kształcą młodzież w liceach zawodowych. W tabeli 3 zostały przedstawione wszystkie placówki specjalne i integracyjne z terenu województwa podkarpackiego wraz ze wskazaniem, w jakim zakresie edukacyjnym kształcą osoby niepełnosprawne.

Tabela 3. Placówki specjalne i integracyjne na terenie województwa podkarpackiego

Nazwa placówki	Zakres edukacji			
	podstawówka	gimnazjum	zasadnicza szkoła zawodowa	liceum zawodowe
1	2	3	4	5
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Brzozowie	x	x		
Zespół Placówek Opiekuńczo-Wychowawczych w Budziwoju	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Dębicy	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW we Frysztaku	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Grębowie		x	x	
Gimnazjum Specjalne w Centrum Kształcenia Ustawicznego w Iwoniczu-Zdroju		x		
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Jarosławiu	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Jaśle	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w Krośnie	x	x	x	

³⁹ Por. tamże, s. 50.

1	2	3	4	5
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Lesku	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Leżajsku	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w ZPOWiR w Lubaczowie	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w Schronisku dla Nieletnich w Łańcucie	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Mielcu	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w Mielcu	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Mrowli	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW nr 1 w Przemyślu	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW nr 2 w Przemyślu	x	x	x	x
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW nr 3 w Przemyślu	x	x	x	x
Szkoła Podstawowa Specjalna w Przemyślu	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Rudniku n. Sanem	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Ropczycach	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w Pogotowiu Opiekuńczym w Rzeszowie	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w Szpitalu Wojewódzkim nr 2 w Rzeszowie	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w Rzeszowie	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w Zespole Placówek Specjalnych dla Dzieci Przewlekłe Chorych w Rymanowie-Zdroju	x	x		
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Sanoku	x	x	x	

1	2	3	4	5
Zespół Szkół Specjalnych w Stalowej Woli	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Strzyżowie	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w Tarnobrzegu	x	x	x	
Zespół Szkół Specjalnych w SOSW w Ustrzykach Dolnych	x	x	x	

Źródło: *Wszystko o niepełnosprawności*, http://www.niepełnosprawni.pl/labeo/app/cms/x/2626#.VC7bfWd_vHt, data dostępu: 3.10.2014

3.2. Opieka nad dziećmi niepełnosprawnymi

Rodzice dążą do tego, aby ich dzieciom nic nie brakowało. Chcą dać im zarówno miłość i poczucie bezpieczeństwa, jak również są gotowi do spełniania większości ich zachcianek. Robią to wszystko po to, aby ich pociechy były szczęśliwe. Już w przypadku pełnosprawnego potomstwa zadanie to jest niekiedy trudne, natomiast gdy rodzice mają dziecko niepełnosprawne, stają przed szeregiem zadań, których nie mają rodzice dzieci zdrowych. Chcą dla swojego dziecka dobrze, jednakże czasami mogą wyrządzić mu krzywdę przez swoją nadopiekuńczość.

Rodzice czasami nadmiernie chronią swoje pociechy przed drobnymi trudnościami i przykrościami, tworzą istotne różnice w traktowaniu ich w porównaniu do reszty zdrowego rodzeństwa nawet wtedy, gdy wszyscy mogliby robić to samo. Takie ich zachowanie nie chroni dziecka, lecz doprowadza do trudności w przyszłej jego adaptacji w społeczeństwie⁴⁰. Rodzice powinni pomagać dziecku, jednakże powinni również pracować nad jak największym jego usamodzielnieniem.

Niejednokrotnie przytaczane było, iż dzieci niepełnosprawne ruchowo różnią się od dzieci niepełnosprawnych intelektualnie, że niepełnosprawność powstała w okresie prenatalnym jest inaczej odczuwana przez rodzinę i dziecko niż w przypadku jej powstania w trakcie trwania życia pociechy. Jednakże istotną różnicą we wszystkich tych przypadkach jest fakt pojawiania się dodatkowych osób i instytucji w okresie dzieciństwa każdej jednostki niepełnosprawnej. Osobami tymi są lekarze i rehabilitanci, z którymi dzieci spędzają znaczną część czasu, instytucjami – placówki

⁴⁰ Por. J. Nawrot, *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1990, s. 35.

kliniczne, ośrodki rehabilitacyjne, uzdrowiska. Wszystkie te osoby obok rodziców dążą do poprawy jakości życia dziecka, do umożliwienia mu jak najlepszego funkcjonowania w przyszłości. Niezaprzeczalny jest jednak fakt, iż to rodzice zmagają się z największą liczbą obowiązków. Niejednokrotnie porzucają swoje dotychczasowe zajęcia, aby zająć się chorym dzieckiem, a ich cały plan dnia jest podporządkowany jego potrzebom. To, jakiej potrzebuje dziecko opieki, zależy od rodzaju choroby oraz stanu jej zaawansowania.

Dzieci niepełnosprawne ruchowo zazwyczaj poddawane są licznym zabiegom szpitalnym, które mają na celu poprawę ich sprawności fizycznej. Zobowiązane są do wykonywania licznych ćwiczeń rehabilitacyjnych, które na ogół wiążą się z odczuwaniem bólu i zmęczenia. Ćwiczenia te są niezwykle wartościowe i niezbędne z punktu widzenia późniejszego funkcjonowania dziecka. Młody człowiek natomiast odczuwa silny lęk przed bólem, unieruchomieniem i wszystkim tym, czego nie może przewidzieć. Rodzice zatem powinni być przy dziecku, starać się zachęcać je do ćwiczeń i wspierać w tych trudnych chwilach. Ideałem byłby pobyt małego dziecka na oddziale wraz z jednym z rodziców, jednakże najczęściej jest to niemożliwe, w związku z czym rodzice powinni starać się jak najczęściej odwiedzać dziecko, aby czuło ich wsparcie i psychiczną obecność⁴¹.

Opieka nad dziećmi z niepełnosprawnością sensoryczną, np. niewidomymi, ma na celu przede wszystkim nauczenie ich swobodnego poruszania się w przestrzeni. Niekiedy jednakże są one znacząco ograniczone, np. w szpitalu bądź w domu, w związku z czym w otoczeniu niewidomego powinna występować „stałość przedmiotów”. Rodzice powinni dbać o to, aby wszystko stało zawsze na swoim miejscu, co umożliwi niewidomemu dziecku swobodne poruszanie się po domu. Rodzice powinni również pozbyć się przyzwyczajenia wizualnego eksponowania rzeczy na korzyść współpracy z dzieckiem przez zapewnienie mu możliwości wielozmysłowego poznania przedmiotów, z którymi będzie miało kontakt. Najczęściej polega to na wcześniejszym opowiedzeniu niepełnosprawnemu, co za chwilę się wydarzy, jak również wykorzystywaniu narządu słuchu jako kluczowego zmysłu pozwalającego dziecku na orientację w postrzeganiu otoczenia. Osoby niewidome, aby móc funkcjonować samodzielnie, używają specjalistycznych urządzeń, jak np. brzęczyki, które pomagają w nalewaniu płynów, czy udźwiękowane identyfikatory kolorów. Mogą również korzystać z coraz większej ilości urządzeń umożliwiających im jak najlepsze funkcjonowanie. Do urządzeń tych można zaliczyć: na-

⁴¹ Por. B. Szychowiak, *Wychowanie dzieci niepełnosprawnych ruchowo* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, s. 394–395.

rzędzia lektorskie, notatniki i terminale brajlowskie czy programy udźwiękowiające⁴².

Największej opieki wymagają jednakże dzieci niepełnosprawne intelektualnie, które niejednokrotnie nie rozumieją, co się wokół nich dzieje, ani rodzice nie są w stanie wytłumaczyć im danej sytuacji. Dzieci z głębszą niepełnosprawnością intelektualną wymagają od rodziców przede wszystkim akceptacji, dostrzeżenia i zrozumienia. Dorośli powinni również dokładnie przeanalizować, co stanowi dla dziecka karę, a co nagrodę, gdyż nagradzanie dziecka za zachowania pozytywne stanowi istotny czynnik w utrwaleniu tych zachowań. Dziecko niepełnosprawne, chcąc zwrócić na siebie uwagę, może hałasować, a jeśli którekolwiek z rodziców zacznie na nie krzyczeć, dziecko może uznać to za osiągnięcie celu. Istotne jest podkreślenie, iż w wychowaniu i rehabilitacji dzieci z głębszą niepełnosprawnością intelektualną powinna istnieć zdecydowana przewaga nagród nad karami. Ważne jest również, aby kary stosowały wyłącznie osoby znaczące dla dzieci, ale nie na oczach rówieśników, a nagradzanie i karanie dziecka powinno następować zaraz po wykonanej czynności. Istotna jest również konsekwencja w działaniu. Rodzice oprócz uczenia dziecka pozytywnych nawyków powinni dbać o odpowiednie dostosowanie zabaw do rehabilitacji dziecka. Niekiedy konieczny jest zakup specjalistycznego sprzętu, który umożliwia potomkowi większy i szybszy rozwój. W ostatnich latach powstaje coraz więcej metod wychowania, nauczania i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu głębszym, jednak niektóre z nich wymagają profesjonalnego przygotowania, niemałych nakładów finansowych i obciążają psychicznie, nie zawsze gwarantując pewne i szybkie efekty⁴³.

Opieka nad każdym dzieckiem niepełnosprawnym to nie tylko czas i wysiłek, jaki rodzice poświęcają dziecku, ale to również koszty leczenia, rehabilitacji czy sprzętu. Pierwszą pomocą finansową ze strony państwa, jaką rodzice otrzymują, są zasiłki pielęgnacyjne, które „przyznaje się w celu częściowego pokrycia wydatków wynikających z konieczności zapewnienia opieki i pomocy innej osobie w związku z niezdolnością do samodzielnej egzystencji”⁴⁴. Jednym z przykładów pomocy osobom niepełnosprawnym jest Ustawa o świadczeniach rodzinnych. Organizowane są również różnego rodzaju programy. Ich omówienie nastąpi w dalszej części.

⁴² Por. M. Płoucha, *Udział pielęgniarki w opiece nad osobą z niepełnosprawnością sensoryczną* [w:] M. Strugała, D. Talarska (red.), *Rehabilitacja i pielęgnowanie osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2013, s. 248–249.

⁴³ Por. J. Lausch-Żuk, *Dzieci z głębszą niepełnosprawnością intelektualną* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, s. 282–289.

⁴⁴ Ustawa o świadczeniach rodzinnych z dnia 28 listopada 2003 roku, art. 16, ust. 1.

4. Niepełnosprawność osób dorosłych

Dorosłość jest pojęciem złożonym, które można rozpatrywać w kilku aspektach. Pierwszym jest aspekt społeczny. Dotyczy on określonego sposobu zachowania się, odpowiedzialności za siebie i innych, dbałości o zdrowie i mienie, jak również zdolności do utrzymania się. W znaczeniu psychologicznym należy ją rozumieć jako umiejętność samodzielnego myślenia, odraczania reakcji, panowania nad emocjami i impulsami, jak również kierowania się uczuciami wyższymi i posiadania świadomości określonych wartości. Dorosłość to również tożsamość jednostki, która powinna „czuć się” osobą dorosłą, która nie tylko cieszy się wolnością, ale również odpowiada za siebie. Dorosłość to zarówno zalety, jak np. możliwość wyboru uczelni, pracy, zarządzanie własnymi finansami, ale również lęk przed niepodołaniem określonym zadaniom⁴⁵.

Osoby niepełnosprawne mają utrudnione wejście w dorosłość, szczególnie gdy chodzi o osoby w głębokim stadium upośledzenia, jak również o jednostki, których stopień rozwoju nie jest możliwy ponad umiejętności kilkuletniego dziecka. Osoby znajdujące się w otoczeniu niepełnosprawnego powinny zdawać sobie sprawę, iż nie ma stanu tak głębokiego upośledzenia umysłowego, w którym człowiek nie czuje, jak jest traktowany, oraz że należy podchodzić do niego jak do osoby, która ma potrzeby, upodobania i której należy się szacunek, nie natomiast jak do przedmiotu, wokół którego należy wykonać określone zabiegi pielęgnacyjne. Również osoby upośledzone umiarkowanie, mimo iż mają możliwość wykonywania wielu czynności samodzielnie, często są traktowane dyrektywnie i oczekuje się od nich przede wszystkim posłuszeństwa i podporządkowania. Osoby te raczej nie mają szansy na niezależność materialną, samodzielne mieszkanie (nie istnieją programy mieszkaniowe mające na celu pomoc tym osobom), zdobycie odpowiedniej pracy, co jest niezwykle trudne, w związku z czym są zależne od rodziców, natomiast własne plany, chociażby założenia rodziny, odkładają na bliżej nieokreśloną przyszłość. Jednakże są również osoby, którym udaje się wejść w dorosłość dzięki wysiłkom rodziców, fundacji, szkół czy zakładów⁴⁶.

Osoby niepełnosprawne potrzebują wsparcia, które nie będzie polegało tylko na wyręczaniu ich, zastępowaniu bądź podejmowaniu za nie decyzji.

⁴⁵ Por. M. Kościelska, *Przeżywanie własnej i cudzej dorosłości przez osoby z niepełnosprawnością* [w:] R.J. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012, s. 17–18.

⁴⁶ Por. tamże, s. 18–23.

Potrzebują systematycznej wielokierunkowej współpracy, by mogły stać się jednostkami autonomicznymi, sprawcami własnych czynów, osobami odpowiedzialnymi za własne decyzje, wybory i ponoszącymi z tego tytułu konsekwencje⁴⁷.

4.1. Chroniony rynek pracy

Sytuacja na rynku pracy ma kluczowe znaczenie zarówno dla pełnosprawnych, jak i niepełnosprawnych pracowników, ponieważ status zatrudnionego bądź bezrobotnego wpływa na wszystkich zdolnych do pracy członków społeczeństwa.

Istotne informacje w tematyce bezrobocia osób niepełnosprawnych przynoszą badania J. Kirenko oraz E. Sarzyńskiej, którzy przebadali 375 osób dobranych pod względem stanu zdrowia: osoby niepełnosprawne i pełnosprawne, jak również sytuacji zawodowej: osoby bezrobotne i aktywne zawodowo⁴⁸. Jak wynika z ich badań, osoby niepełnosprawne niepracujące wykazują głównie niskie nasilenie potrzeb ukierunkowanych na bycie człowiekiem aktywnym, twórczo rozwijającym się, stawiającym przed sobą wyzwania poznawcze i twórcze. Problemy te zanikają, gdy niepełnosprawny pracuje zawodowo, wtedy widoczne jest u niego mniejsze zainteresowanie doznawaniem przyjemnych wrażeń zmysłowych⁴⁹. Autorzy badań podkreślają, iż praca zawodowa dla osób niepełnosprawnych jest istotna, ponieważ może stanowić czynnik leczniczy i rehabilitacyjny. Praca umożliwia wykonywanie ćwiczeń w formie systematycznych bodźców ruchowych, przez co poprawia sprawność osoby niepełnosprawnej. Przyczynia się do rozwoju umiejętności, zdolności, sprawności i zdrowych nawyków, powodując zwiększenie odporności na sytuacje trudne, jak również złagodzenie lęku związanego z wykonywaniem nowych zadań bądź zajmowaniem innego stanowiska. Osoba niepełnosprawna pracująca zawodowo szybciej akceptuje swoją niepełnosprawność, wzrasta jej samoocena, staje się aktywnym członkiem społeczeństwa⁵⁰.

Metodą na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych jest chroniony rynek pracy, który ma na celu umożliwienie im znalezienia zatrud-

⁴⁷ Por. E. Kubiak-Szymborska, *Podmiotowość: o szansach i możliwościach rozwoju* [w:] R.J. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, s. 150.

⁴⁸ Por. J. Kirenko, E. Sarzyńska, *Bezrobocie, niepełnosprawność, potrzeby*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 32.

⁴⁹ Por. tamże, s. 74.

⁵⁰ Por. tamże, s. 25

nienia, ponieważ pozycja osób upośledzonych w kwestii zawodowej jest gorsza niż osób pełnosprawnych, szczególnie obecnie, gdyż w Polsce w II kwartale roku 2014 zarejestrowanych było w Urzędzie Pracy 1 912 541 bezrobotnych osób, natomiast na terenie województwa podkarpackiego liczba ta wyniosła 136 626⁵¹. W skali kraju w II kwartale 2014 r. 17,3% bezrobotnych to były osoby niepełnosprawne, co daje liczbę 479 tys.⁵²

W celu poprawy sytuacji osób niepełnosprawnych na rynku pracy proponuje się dwa zasadnicze kierunki ich zatrudnienia. Pierwszym jest skierowanie programu rynku pracy do osób niepełnosprawnych i włączenie ich w główny nurt zatrudnienia. Poprzez różnego rodzaju nakazy, zakazy, warunki i środki ochronne wywierany jest wpływ na pracodawców. Drugi nurt dąży do oddziaływania na osoby niepełnosprawne poprzez środki finansowe, materialne i inne formy pomocy w celu poprawy ich konkurencyjności na rynku pracy. Istnieje również trzeci kierunek działań, którego celem jest tworzenie miejsc pracy, zarówno na otwartym rynku pracy, jak też w obszarze zatrudnienia chronionego, w formie specjalnie przygotowanych stanowisk pracy dla tych osób⁵³.

W celu poprawienia sytuacji osób upośledzonych na rynku pracy pracodawcy otrzymali przywileje mające na celu zachęcenie ich do zatrudniania niepełnosprawnych pracowników. „Pracodawcy przysługuje ze środków Funduszu miesięczne dofinansowanie do wynagrodzenia pracownika niepełnosprawnego, o ile pracownik ten został ujęty w ewidencji zatrudnionych osób niepełnosprawnych”⁵⁴, kwoty dofinansowania wahają się od 450 do 1800 zł miesięcznie⁵⁵. Pracodawca, który przez okres co najmniej 36 miesięcy zatrudnia osoby niepełnosprawne, „może otrzymać, na wniosek, ze środków Funduszu zwrot kosztów: adaptacji pomieszczeń zakładu pracy do potrzeb osób niepełnosprawnych, w szczególności poniesionych w związku z przystosowaniem tworzonych lub istniejących stanowisk pracy dla tych osób, stosownie do potrzeb wynikających z ich niepełnosprawności, adaptacji lub nabycia urządzeń ułatwiających osobie niepełnosprawnej wykonywanie pracy lub funkcjonowanie w zakładzie pracy, zakupu i autoryzacji oprogramowania na użytek pracowników niepełnosprawnych oraz urzą-

⁵¹ Por. Główny Urząd Statystyczny, *Rynek pracy. Bezrobocie rejestrowane*, <http://stat.gov.pl>, data dostępu: 07.10.2014.

⁵² Por. tenże, *Kwartalna informacja o rynku pracy*, Warszawa 2014, s. 9.

⁵³ Por. J. Kirenko, E. Sarzyńska, *Bezrobocie...*, s. 272.

⁵⁴ Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej..., art. 26a, ust. 1.

⁵⁵ Tamże, ust. 1.

dzeń technologii wspomagających lub przystosowanych do potrzeb wynikających z ich niepełnosprawności”⁵⁶. Ma również możliwość skorzystania z dofinansowania składek ZUS, zwrotu kosztów poniesionych na szkolenia oraz na zatrudnienie asystenta osoby niepełnosprawnej⁵⁷.

Dodatkowe przywileje otrzymali także pracownicy niepełnosprawni, gdyż zgodnie z Ustawą o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych „czas pracy osoby niepełnosprawnej nie może przekraczać 8 godzin na dobę i 40 godzin tygodniowo. Czas pracy osoby niepełnosprawnej zaliczonej do znacznego lub umiarkowanego stopnia niepełnosprawności nie może przekraczać 7 godzin na dobę i 35 godzin tygodniowo”⁵⁸. Osoba niepełnosprawna ma również „prawo do dodatkowej przerwy w pracy na gimnastykę usprawniającą lub wypoczynek. Czas przerwy wynosi 15 minut i jest wliczany do czasu pracy”⁵⁹. Ponadto „osobie zaliczonej do znacznego lub umiarkowanego stopnia niepełnosprawności przysługuje dodatkowy urlop wypoczynkowy w wymiarze 10 dni roboczych w roku kalendarzowym. Prawo do pierwszego urlopu dodatkowego osoba ta nabywa po przepracowaniu jednego roku po dniu zaliczenia jej do jednego z tych stopni niepełnosprawności”⁶⁰.

Brak zatrudnienia ma niekorzystny wpływ na osoby zdolne do pracy niezależnie od stanu zdrowia, jednakże osoby pełnosprawne mają większe szanse na znalezienie pracy niż osoby upośledzone, w związku z czym zadania podejmowane w celu zwiększenia atrakcyjności tych osób na rynku pracy mają ogromne znaczenie. Zdobycie zawodu i uzyskanie pracy zależą u tych osób od takich czynników jak: uzdolnienia, sprawność umysłowa, cechy osobowości, uwarunkowania społeczne czy stan zdrowia. Rodzaj niepełnosprawności również ma wpływ na sytuację zawodową jednostki, jednakże nie jest to jedyny czynnik, a na pewno nie najważniejszy⁶¹. Niewątpliwie wpływ na sytuację na rynku pracy osób niepełnosprawnych ma dyskryminacja ludzi niepełnosprawnych z powodu ich ułomności, co powoduje wykluczanie tych osób z relacji interpersonalnych na poziomie instytucjonalnym, kulturowym, społecznym, ekonomicznym czy politycznym. Dyskryminacji towarzyszą stereotypy, uprzedzenia, nietolerancja oraz niechęć wobec obcych. Sytuacja ta może doprowadzić do tzw. autodyskryminacji,

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, *Korzyści dla pracodawców zatrudniających osoby niepełnosprawne*, <http://www.pcpr.info>, data dostępu: 7.10.2014.

⁵⁸ Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej..., art. 15, ust. 1–2.

⁵⁹ Tamże, art. 17.

⁶⁰ Tamże, art. 19.

⁶¹ Por. J. Kirenko, E. Sarzyńska, *Bezrobocie...*, s. 273.

czyli ograniczenia aspiracji członka dyskryminowanej grupy i akceptacji swojej sytuacji społecznej⁶².

Chcąc poprawić sytuację osób niepełnosprawnych na rynku pracy, nie wystarczy wprowadzić dodatkowych uprawnień dla pracodawców. Oczywiście np. dofinansowanie mające na celu modernizację miejsca pracy osoby niepełnosprawnej jest istotne, jednakże dopóki nie zmieni się podejście społeczeństwa do osób niepełnosprawnych, do ich umiejętności i możliwości, wszelkie działania mające na celu poprawę ich sytuacji będą odnosiły połowiczny sukces. Najpierw pracodawcy, jak i przyszli współpracownicy niepełnosprawnego muszą uwierzyć, iż mimo pewnych trudności może on być tak samo wartościowym pracownikiem jak osoba pełnosprawna zajmująca to samo stanowisko.

Przy rozważaniach dotyczących sytuacji osób niepełnosprawnych na rynku pracy istotne jest zaakcentowanie zagadnienia ekonomii społecznej, która jest działalnością gospodarczą nastawioną w pierwszej kolejności nie na cele ekonomiczne, a na cele społeczne, które zmierzają do przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu uczestników i adresatów realizowanych przedsięwzięć. Podmioty ekonomii społecznej mogą funkcjonować w takich formach jak: fundacje, stowarzyszenia, spółdzielnie socjalne, spółdzielnie pracy, spółdzielnie osób prawnych, centra integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej, spółki non profit oraz niepubliczne zakłady opieki zdrowotnej⁶³.

Efektorem inspiracji pochodzących z nurtu ekonomii społecznej jest ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym, w myśl której osoby niepełnosprawne mogą założyć spółdzielnię socjalną. Spółdzielnia taka może liczyć nie mniej niż pięciu członków, a jej członkowie mogą być zatrudniani nie tylko na podstawie spółdzielczej umowy o pracę, ale także na podstawie umowy zlecenia, umowy o dzieło oraz umowy o pracę nakładczą⁶⁴. Spółdzielnie socjalne coraz częściej stają się tą formą działalności, która umożliwia osobom niepełnosprawnym aktywizację zawodową.

⁶² Por. E. Giermanowska, *Praca zawodowa*, [w:] R.J. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, s. 158.

⁶³ Por. A. Gawska, K. Jędrak, M. Gruntowski, *Ekspertyza na temat rozwoju i wykorzystania ekonomii społecznej w organizacjach pozarządowych działających na rzecz osób niepełnosprawnych*, <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/files/ekonomiaspoleczna.pl/public/Biblioteka/2012.2.pdf>, data dostępu: 10.03.2016.

⁶⁴ Por. W. Koczur, *Zatrudnienie socjalne – wybrane zagadnienia* [w:] D. Kotlorz (red.), *Spółeczno-ekonomiczne problemy rynku pracy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2013, s. 10, 16.

4.2. Czas wolny i sport osób niepełnosprawnych

Czas wolny dla osób niepełnosprawnych jest tak samo istotny jak dla osób zdrowych, gdyż każdy człowiek potrzebuje wypoczynku. Istotne jest jego dobre wykorzystanie przez aktywność ruchową czy wyjście na świeże powietrze, co umożliwi zarówno poprawę kondycji fizycznej, jak i psychicznej jednostki. Zagospodarowanie czasu wolnego przez osoby niepełnosprawne jest szczególnie ważne, gdyż jak wcześniej zostało podkreślone – osoby te często pozostają bez pracy, w związku z czym mają sporą ilość czasu, który mogą wykorzystać w sposób dowolny. Powinny jednakże brać pod uwagę to, iż wyłącznie jego biernie wykorzystanie może doprowadzić do pogłębienia się ich choroby, jak również złego samopoczucia. E. Kamusińska dochodzi nawet do wniosku, iż czas wolny jest niewykorzystanym obszarem w rehabilitacji osób niepełnosprawnych. Jak wynika z jej badań przeprowadzonych na grupie 217 pacjentów oddziałów rehabilitacyjnych na terenie województwa świętokrzyskiego w wieku 26–87 lat, osoby niepełnosprawne najczęściej preferowały bierne formy wypoczynku, co nie sprzyjało również ich kontaktom społecznym⁶⁵. Podobne badania prowadzili J. Bergier, D. Tomczyszyn oraz W. Romanowicz na obszarach wiejskich województwa lubelskiego. Badaniami objęli 800 osób niepełnosprawnych. Ustalili, iż w dniach powszednich dominującym sposobem wykorzystywania czasu wolnego przez respondentów są formy bierne, takie jak: oglądanie telewizji, słuchanie muzyki. Co ciekawe, dużo rzadziej badane osoby korzystały z Internetu czy komputera⁶⁶.

Osoby niepełnosprawne powinny być zachęcane do aktywnego spędzania wolnego czasu, gdyż jak już zostało podkreślone, sport odgrywa istotną rolę w rehabilitacji jednostek, ponieważ aktywność ruchowa pozwala im na usamodzielnienie się oraz odnalezienie nowej pasji w życiu. Z badań przeprowadzonych przez H. Knapik oraz A. Farouni wynika, iż w przypadku osób będących na wózkach inwalidzkich aktywność sportowa powoduje zwiększone zaangażowanie kobiet w działalność społeczną, zmniejszone natomiast w aktywność domową. W przypadku mężczyzn aktywność zarówno w działalność poza domem jak również w domu zwiększa się⁶⁷. Należy podkreślić, iż

⁶⁵ Por. E. Kamusińska, *Czas wolny niewykorzystanym obszarem w rehabilitacji osób niepełnosprawnych* [w:] S. Głuszek (red.), *Studia Medyczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 8, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2007, s. 33, 40.

⁶⁶ J. Bergier, D. Tomczyszyn, W. Romanowicz, *Wykorzystanie czasu wolnego osób niepełnosprawnych z obszarów wiejskich województwa lubelskiego*, „Zamojskie Studia i Materiały” 2012, R. XIV, z. 1(35), s. 150.

⁶⁷ Por. H. Knapik, A. Farouni, *Aktywność społeczna osób niepełnosprawnych nieuprawiających i uprawiających sport* [w:] J. Migasiewicz, E. Bolach (red.), *Aktywność ruchowa osób*

codzienna aktywność fizyczna osób niepełnosprawnych oraz ich udział w sporcie wysokokwalifikowanym są istotnymi czynnikami wpływającymi na ich funkcjonowanie psychiczne, fizyczne czy socjalne⁶⁸.

Aktywność sportową osób niepełnosprawnych można ująć jako „formę uczestnictwa w kulturze fizycznej (rekreacji fizycznej i sporcie), której głównym celem jest utrzymanie i rozwój sprawności funkcjonalnej odzyskanej w procesie rehabilitacji leczniczej, a w przypadku osób wyrażających potrzebę współzawodnictwa – dążenie do osiągnięcia jak najlepszych rezultatów”⁶⁹.

W przypadku osób niepełnosprawnych sport to nie tylko czynnik rehabilitacyjny, gdyż niektóre jednostki czynią z niego swoją pasję i drogę życiową, a niekiedy nawet zostają zawodowymi sportowcami i startują na paraolimpiadach. Należy zauważyć, iż osoby uprawiające daną dyscyplinę sportową są z nią związane dzięki szczególnym predyspozycjom, które posiadają. W sytuacji sportowców niepełnosprawnych o wyborze dyscypliny sportowej decyduje dodatkowy element, którym jest stopień niepełnosprawności, ponieważ dobór obciążeń musi uwzględniać obecny stan zdrowia zawodnika. Najistotniejszym kryterium decydującym o tym, jaką dyscyplinę sportu może uprawiać zawodnik niepełnosprawny, jest to, iż aktywność sportowa nie powinna pogłębiać podstawowej dysfunkcji⁷⁰. Sportowcy niepełnosprawni pomimo tego uprawiają niemalże wszystkie dyscypliny sportowe, m.in. wśród tzw. sportów letnich można wymienić: lekkoatletykę, pływanie, łucznicstwo, strzelectwo, piłkę nożną 7- i 5-osobową, siatkówkę, judo i wiele innych, natomiast wśród dyscyplin zimowych: narciarstwo biegowe i biathlon, narciarstwo zjazdowe, hokej na śledzich czy curling⁷¹. Powyższe przykłady obrazują szerokie spektrum zainteresowań i inicjatyw sportowych niepełnosprawnych sportowców.

niepełnosprawnych, t. 2, Wydawnictwo Studio Wydawniczo-Typograficzne „Typoscript”, Wrocław 2006, s. 78.

⁶⁸ Por. E. Szczuka, *Jakość życia osób niepełnosprawnych* [w:] J. Migasiewicz, E. Bolach (red.), *Aktywność ruchowa osób niepełnosprawnych*, t. 3, Wydawnictwo Studio Wydawniczo-Typograficzne „Typoscript”, Wrocław 2008, s. 291.

⁶⁹ T. Tasiemcki, *Satysfakcja z życia i aktywność sportowa osób po urazach rdzenia kręgowego. Badania porównawcze polsko-brytyjskie*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu, Poznań 2007, s. 42.

⁷⁰ Por. W. Gawroński, *Podstawowe cele i zadania medycyny sportowej w sporcie osób niepełnosprawnych* [w:] K. Klukowski, R. Lewicki (red.), *Sport osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Medicina Sportiva, Warszawa 2007, s. 7.

⁷¹ Por. M. Kowalczyk, R. Szaj, *Sport osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Stowarzyszenie „Instytut Ekoprussia”, Tyczyn 2013, s. 20, 30, 55–63, 74, 80, 90–102.

Sport wśród osób niepełnosprawnych zyskuje na znaczeniu, w związku z czym na terenie kraju funkcjonuje coraz więcej organizacji zrzeszających sportowców niepełnosprawnych. Jednym z miast, które jest tego przykładem, jest Rzeszów, ponieważ na terenie miasta funkcjonuje Zrzeszenie Sportowe Inwalidów „Start”, którego początki sięgają 1966 r., kiedy to powstało Międzyspółdzielniarne Ognisko Kultury Fizycznej Inwalidów (MOKFI) „Start”. Działalność tego zrzeszenia oparta była na współpracy z siecią spółdzielni pracy i spółdzielni inwalidów rozciągniętą na teren całego województwa rzeszowskiego. Najważniejszym zadaniem była organizacja gimnastyki rekreacyjnej podczas przerw w pracy, gimnastyki leczniczo-usprawniającej prowadzonej w gabinetach przyzakładowych, turnusów rehabilitacyjno-sportowych i zgrupowań w czasie urlopów wypoczynkowych niepełnosprawnych, zajęć sportowych w różnych dyscyplinach sportu, imprez turystycznych i zawodów sportowych. Obecnie ZSI „Start” w Rzeszowie prowadzi zajęcia w trzech sekcjach sportowych: pływackiej, wyścigów na wózkach oraz koszykówki na wózkach. Działają również sekcja tenisa stołowego i sekcja narciarstwa zjazdowego, które skupiają się jednak na działalności rekreacyjnej. Największe sukcesy odnoszą zawodnicy koszykówki, którzy w 1993 r. sięgnęli po tytuł Mistrza Polski. Był to pierwszy sukces koszykarzy i nie jedyny. W 1994 r. drużyna koszykarzy na wózkach zajęła drugie miejsce w turnieju międzynarodowym. Obecnie drużyna nadal wygrywa zawody. W sezonie 2013 r. koszykarze zostali wicemistrzami Polski oraz zajęli drugie miejsce w Pucharze Polski⁷².

Niepełnosprawność nie powinna doprowadzać do bierności osób nią dotkniętych, ponieważ aktywne spędzanie wolnego czasu wpływa korzystnie na stan zdrowia jednostek. Sport natomiast nie jest zarezerwowany wyłącznie dla osób zdrowych, co udowadniają sportowcy niepełnosprawni, którzy żyją w środowisku, w którym jest kult ciała i sprawności fizycznej. Uczestniczą i odnajdują się w nim, a nawet odnoszą sukcesy.

5. Programy pomocy osobom niepełnosprawnym

Problemy osób niepełnosprawnych zaczynają powoli wychodzić poza ich własne środowisko, zaczyna je dostrzegać coraz większa liczba członków społeczeństwa, jak również organy państwowe. W związku z tymi zmianami powstały programy mające na celu pomoc osobom niepełnosprawnym. Za

⁷² Por. „Start” Rzeszów, <http://www.start.rzeszow.pl/>, data dostępu: 10.10.2014.

B. Szluz można przytoczyć, że „w programie rządowym dotyczącym działań na rzecz osób niepełnosprawnych i ich integracji ze społeczeństwem przyjęto za główny cel promocję autonomii oraz zapewnienie warunków do samodzielnego, pełnego i czynnego uczestnictwa w życiu społecznym i zawodowym”⁷³.

Na terenie Rzeszowa działają fundacje, które mają na celu pomoc osobom niepełnosprawnym. Wśród nich należy wymienić działające od 2013 r. Centrum Edukacji i Aktywizacji Zawodowej Osób Niepełnosprawnych. Centrum to realizuje projekty mające na celu podnoszenie umiejętności zawodowych i psychospołecznych osób niepełnosprawnych i wprowadzenie ich na otwarty rynek pracy. Celem Fundacji Aktywizacja jest usamodzielnienie i poprawa jakości życia osób niepełnosprawnych przez zintegrowane działania aktywizacyjne, zmianę postaw otoczenia oraz wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych. Fundacja ta już zrealizowała i nadal realizuje szereg programów skierowanych do osób niepełnosprawnych, m.in. Program „Postaw na pracę”, którego celem był wzrost aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych z terenów wsi i małych miast oraz wzrost efektywności lokalnych działań na rzecz aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych. Innym przykładem działań Fundacji było stworzenie Akademii Kompetencji ICT na Podkarpaciu. Celem projektu było podniesienie kompetencji 200 osób niepełnosprawnych w wieku 18–24 lata z terenu Podkarpacia. Uczestnicy zajęć mieli szansę na usystematyzowanie wiedzy i umiejętności m.in. z zakresu technik informatycznych i komunikacyjnych, użytkowania komputerów i zarządzania plikami, edytorów tekstów i arkuszy kalkulacyjnych, przeglądania stron internetowych⁷⁴.

Osobom niepełnosprawnym na terenie województwa podkarpackiego, jak i całej Polski niesie pomoc Fundacja Aktywnej Rehabilitacji. Fundacja ta prowadzi kompleksowy program aktywizacji społecznej i zawodowej osób poruszających się na wózkach inwalidzkich z trwałym uszkodzeniem rdzenia kręgowego. Realizuje wiele programów mających na celu polepszenie sytuacji osób niepełnosprawnych, m.in. program kompleksowej aktywizacji społecznej i zawodowej osób poruszających się na wózkach inwalidzkich, którego celem jest wzrost samodzielności osób niepełnosprawnych ruchowo w życiu społecznym i zawodowym. Istotne jest podkreślenie, że podstawową działalnością Fundacji jest upowszechnianie różnych form aktywności ruchowej. Celem przyświecającym propagowaniu sportu

⁷³ B. Szluz, *Pomoc dzieciom i młodzieży niepełnosprawnym intelektualnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006, s. 218.

⁷⁴ Por. Fundacja Aktywizacja, <http://www.aktywizacja.org.pl>, data dostępu: 3.10.2016.

wśród osób niepełnosprawnych jest zwiększenie sprawności, samodzielności i niezależności jednostek. W programie Fundacji znajdują się sporty wodne (np. żeglarstwo, nurkowanie swobodne), pięciobój aktywny (tor przeszkód, pływanie, łucznictwo, tenis stołowy, minimaraton) oraz rugby⁷⁵.

Najbardziej znaną formą niesienia pomocy osobom niepełnosprawnym jest Program Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (PFRON), którego realizatorami są instytucje wydatkujące środki na określone zadania, w szczególności są to: PFRON, samorządy powiatowe i samorządy wojewódzkie.

PFRON swoimi działaniami obejmuje trzy formy rehabilitacji: zawodową, społeczną oraz łączącą dwie poprzednie.

Działaniami realizowanymi w zakresie rehabilitacji zawodowej są:

- a) refundacja składek na ubezpieczenie społeczne osoby niepełnosprawnej prowadzącej działalność gospodarczą oraz niepełnosprawnemu rolnikowi lub rolnikowi zobowiązanemu do opłacenia składek za niepełnosprawnego domownika;
- b) dofinansowanie wynagrodzenia pracownika niepełnosprawnego oraz zwrot miesięcznych kosztów związanych z zatrudnieniem pracowników pomagających pracownikowi niepełnosprawnemu w wykonywaniu obowiązków zawodowych;
- c) zwrot kosztów wynikających z adaptacji nowych bądź istniejących miejsc pracy dla osób niepełnosprawnych, związanych z wyposażeniem stanowiska pracy, jak również kosztów związanych z budową lub rozbudową obiektów i pomieszczeń zakładu, środków transportu oraz miejsc administracyjnych w celu dostosowania ich do potrzeb osoby niepełnosprawnej;
- d) dofinansowanie w wysokości do 50% oprocentowania kredytów bankowych zaciągniętych przez zakład pracy chronionej, jak również kredytu zaciągniętego na kontynuowanie działalności gospodarczej albo prowadzenie własnego bądź dzierżawionego gospodarstwa rolnego przez osobę niepełnosprawną;
- e) wsparcie osób niepełnosprawnych bezrobotnych w poszukiwaniu pracy przez organizowanie szkoleń, staży itp., jak również dofinansowanie kosztów tworzenia i działania zakładów aktywności zawodowej⁷⁶.

Drugą formą rehabilitacji jest rehabilitacja społeczna obejmująca:

- a) dofinansowanie uczestnictwa osób niepełnosprawnych i ich opiekunów w turnusach rehabilitacyjnych;

⁷⁵ Fundacja Aktywnej Rehabilitacji, www.far.org.pl, data dostępu: 10.03.2016.

⁷⁶ Por. *Informator dla osób niepełnosprawnych*, Zakład Ubezpieczeń Społecznych oraz Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Warszawa 2014, s. 34–35.

- b) dofinansowanie usług tłumacza migowego na wniosek osoby niepełnosprawnej oraz dofinansowanie szkoleń dla tłumaczy migowych;
- c) refundacja kosztów wydawania certyfikatów przez podmioty uprawnione do szkolenia psów asystujących;
- d) dopłacanie do zaopatrzenia w sprzęt rehabilitacyjny, przedmioty ortopedyczne i środki pomocnicze;
- e) dofinansowanie związane z likwidacją barier technicznych i architektonicznych, umożliwiającą swobodne przemieszczanie się osobom niepełnosprawnym, jak również dofinansowanie robót budowlanych w obiektach służących rehabilitacji osób niepełnosprawnych oraz kosztów tworzenia i działania warsztatów terapii zajęciowej;
- f) dotacje na rzecz sportu, kultury, rekreacji i turystyki osób niepełnosprawnych⁷⁷.

Do zadań rehabilitacji zawodowej i społecznej zaliczono:

- a) program z zakresu rehabilitacji zawodowej i społecznej osób niepełnosprawnych, którego realizatorami są starostwa powiatowe, zaś instytucją finansującą i określającą rodzaje wsparcia jest PEFRON;
- b) projekty systemowe z udziałem środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego⁷⁸.

PEFRON oferuje wiele form pomocy dla osób niepełnosprawnych, dotkniętych różnymi rodzajami niepełnosprawności. Obecnie realizuje pięć programów skierowanych do osób niepełnosprawnych, a mianowicie:

1. Aktywny samorząd – celem programu jest wyeliminowanie lub zmniejszenie barier ograniczających uczestnictwo beneficjentów programu w życiu społecznym, zawodowym i dostępie do edukacji.
2. Junior – program aktywizacji zawodowej absolwentów niepełnosprawnych – celem programu jest umożliwienie wejścia w życie zawodowe (przez odbycie stażu i zdobycie zatrudnienia) młodym osobom niepełnosprawnym.
3. Program wsparcia międzynarodowych imprez sportowych dla osób niepełnosprawnych organizowanych na terenie Polski – program ten ma na celu wsparcie organizacji w Polsce imprez sportowych o randze: igrzysk paraolimpijskich, europejskich, mistrzostw świata lub mistrzostw Europy, promując aktywność sportową i integrację społeczną osób niepełnosprawnych.
4. Program wyrównywania różnic między regionami II – celem strategicznym jest wyrównanie szans osób niepełnosprawnych zamieszkujących

⁷⁷ Por. tamże, s. 36.

⁷⁸ Por. tamże, s. 37.

regiony słabo rozwinięte gospodarczo i społecznie w dostępie do rehabilitacji zawodowej i społecznej.

5. Wsparcie inicjatyw – program ten ma na celu szeroko rozumiane promowanie działań na rzecz aktywizacji środowiska osób niepełnosprawnych⁷⁹.

Jak można zatem zauważyć, szereg programów realizowanych z myślą o osobach niepełnosprawnych zmierza do ich aktywizacji zawodowej. Są one prowadzone z myślą o umożliwieniu tym osobom stania się aktywnymi członkami życia społecznego.

Programy dotyczące osób niepełnosprawnych nie mają charakteru jedynie ogólnopolskiego, gdyż np. powiaty również tworzą programy realizowane na określonym terenie. Przykładem jest Powiatowy Program Działań na rzecz Osób Niepełnosprawnych na lata 2014–2018 realizowany na terenie powiatu grodzkiego Miasta Rzeszów. Program ten zakłada szereg celów działań, które zostały podzielone na cele strategiczne i operacyjne. Do tych pierwszych zaliczono:

- „1. Bieżące diagnozowanie potrzeb środowiska osób niepełnosprawnych.
2. Stworzenie warunków do pełnej rehabilitacji leczniczej, społecznej, zawodowej, fizycznej i psychicznej.
3. Dążenie do integracji osób niepełnosprawnych ze społeczeństwem z wykorzystaniem lokalnego potencjału.
4. Wyrównywanie szans osób niepełnosprawnych w życiu społecznym, pracy zawodowej, kulturze i rekreacji.
5. Doskonalenie systemu pomocy osobom niepełnosprawnym.
6. Zintegrowanie działań samorządu terytorialnego i organizacji pozarządowych na rzecz profilaktyki i rozwiązywania problemów osób niepełnosprawnych.
7. Wprowadzanie rozwiązań zgodnie ze standardami Unii Europejskiej”⁸⁰.

Celami operacyjnymi natomiast są:

- „1. Wczesna diagnoza niepełnosprawności w celu podjęcia szybkiej i właściwej rehabilitacji.
2. Rozwój rehabilitacji społecznej i zawodowej oraz usług z zakresu rehabilitacji fizycznej.
3. Wyrównanie szans w zakresie oświaty.
4. Stwarzanie warunków do zatrudniania i przeciwdziałania skutkom bezrobocia wśród osób niepełnosprawnych.

⁷⁹ Por. Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, *Programy i zadania realizowane obecnie*, <http://www.pfron.org.pl>, data dostępu: 10.10.2014.

⁸⁰ J. Gołubowicz, *Powiatowy Program Działań na rzecz Osób Niepełnosprawnych na lata 2014–2018*, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, Rzeszów 2014, s. 49.

5. Tworzenie warunków do przewyższania trudnych sytuacji życiowych, których osoby niepełnosprawne nie mogą pokonać, wykorzystując własne środki i możliwości, oraz zapewnienie odpowiedniego wsparcia przez instytucje pomocy społecznej.
6. Tworzenie środowiska miejskiego przyjaznego dla osób niepełnosprawnych.
7. Stwarzanie możliwości do pełnego i aktywnego udziału w życiu kulturalnym, sporcie, rekreacji i turystyce.
8. Współpraca z organizacjami pozarządowymi w myśl zasady pomocniczości⁸¹.

Cele te mają zostać zrealizowane za pomocą szeregu przedsięwzięć (m.in.: zakup mikrobusek do przewozu osób niepełnosprawnych, remont przestrzeni użyteczności publicznej w celu jej dostosowania do użytku przez osoby niepełnosprawne, podnoszenie kwalifikacji pracowników zawodowych współpracujących z osobami niepełnosprawnymi przez uczestnictwo w kursach i szkoleniach, organizowanie imprez okolicznościowych i spotkań integracyjnych, organizacja obchodów Światowego Dnia Chorego, Światowych Dni Chorych na Schizofrenię, wycieczek turystyczno-krajoznawczych dla mieszkańców domów pomocy społecznej, kiermaszu i wystaw prac osób uczestniczących w warsztatach terapii zajęciowej, działalność edukacyjna w formie praktyk dla studentów Uniwersytetu Rzeszowskiego, prowadzenie klubów i stowarzyszeń skupiających osoby niepełnosprawne, jak również uczestnictwo w projektach unijnych i ministerialnych)⁸².

Liczba działań mających na celu poprawę sytuacji osób niepełnosprawnych na terenie Polski bądź powiatu rzeszowskiego jest ogromna, co uwiadacza, iż problem osób niepełnosprawnych nie jest już marginalizowany. Programy te niewątpliwie przysłużą się do poprawy sytuacji zawodowej i społecznej osób niepełnosprawnych.

6. Wnioski

Osoby niepełnosprawne od zawsze żyły w społeczeństwie. Im bardziej cofniemy się w głąb historii, zauważymy, że na ogół były spychane na margines społeczny. Sytuacja ta na szczęście się zmienia, dzięki czemu osoby dotknięte upośledzeniem fizycznym, sensorycznym czy umysłowym mogą liczyć na pomoc ze strony innych członków społeczeństwa, jak również ze

⁸¹ Tamże, s. 49–50.

⁸² Por. tamże, s. 51–90.

strony państwa, na co wskazuje coraz większa liczba przedsięwzięć mających na celu ułatwienie im przemieszczania się, wykonywania codziennych czynności czy też ogólnego funkcjonowania.

Obecnie największy problem może stanowić bezpośredni kontakt zdrowych członków społeczeństwa z osobami niepełnosprawnymi, ponieważ niekiedy jest on obciążony stereotypami i specyficznym podejściem opartym na współczuciu, litości albo arogancji bądź zwykłej nieumiejętności zachowania się wobec osoby niepełnosprawnej. Ta nieumiejętność zdrowych osób może wynikać z faktu, że widok jednostki z danym upośledzeniem jest rzadkością. Osoby upośledzone powinny uodpornić się na nieporadność, a czasami ciekawość jednostek niedotkniętych daną chorobą. Osoby niepełnosprawne najczęściej nie potrzebują, a nawet nie chcą specjalnego traktowania, które wychodziłoby ponad ich możliwości radzenia sobie w różnych sytuacjach.

Niewątpliwie osoba poruszająca się na wózku potrzebuje podjazdu do budynku, windy czy też szerszego przejścia. Ta forma pomocy jest najczęściej wystarczająca, ponieważ jednostki te odbywają żmudną i niekiedy bolesną rehabilitację po to, aby móc jak najswobodniej żyć w społeczeństwie, a nie po to, aby co chwilę ktoś musiał im pomagać czy wyręczać w niemal wszystkich czynnościach.

Faktem jest, że rzeczy proste do wykonania dla ludzi zdrowych niepełnosprawnym mogą sprawiać trudności, jednakże zadaniem zdrowych członków społeczeństwa nie powinno być wyręczanie osób niepełnosprawnych, tylko taka modernizacja przestrzeni i urządzeń, aby te osoby były w stanie wykonać większość czynności samodzielnie.

Problems of people with disabilities

Abstract

In this chapter, problems faced by people with disabilities are discussed. During the childhood, the most common problems are: relationship with parents, contact with peers and participation in the arduous and sometimes painful rehabilitation. Disabled children have problems with access to education, not due to the applicable law, but only due to the lack of adapted schools, teachers' qualifications or the anxiety of both healthy and sick children's parents. During the adulthood, the ability to function independently becomes increasingly important for people with disabilities. Their road to independence is blocked not only by their health but also by their professional circumstances. Even though the government and other institutions undertake a number of actions in order to change this situation, people with disabilities still have difficulty in finding employment. The chapter also raises the issue of leisure and sports among the disabled as well as the programs designed to minimize the problems faced by them.

Keywords: disability, impairment, social problems, rehabilitation

MAGDALENA POKRZYWA

Problem ubóstwa

1. Ubóstwo jako wymiar wykluczenia społecznego

Najpoważniejszym problemem, który w największym stopniu utrudnia prawidłowe funkcjonowanie rodzin w Polsce w XXI w., jest wciąż ubóstwo i związana z nim niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb bytowych¹. Ubóstwo i wykluczenie społeczne to kategorie najczęściej używane na określenie deprywacji podstawowych potrzeb społecznych, jak i niezadowolającego miejsca jednostki lub grupy w społeczeństwie. Pojęcia te traktowane są niekiedy jako synonimy lub jako stopnie opisu tego samego zjawiska. Ubóstwo jest wynikiem kumulacji wielu okoliczności, mających swoje podłoże przede wszystkim w sferze ekonomicznej. W Polsce znaczny wzrost poziomu ubóstwa związany był z transformacją systemową, której konsekwencją było nasilenie bezrobocia oraz spadek dochodów, czemu towarzyszyły duże zmiany w ich dystrybucji. Ubóstwo jest zjawiskiem występującym we wszystkich krajach, jednak w każdym z nich może mieć różne natężenie i przybierać inne formy².

Według sformułowanej przez Komisję Europejską w 1984 r. i nadal obowiązującej w Unii Europejskiej definicji ubóstwo „odnosi się do osób, rodzin lub grup osób, których zasoby (materialne, kulturowe i społeczne) są ograniczone w takim stopniu, że wyklucza to je z minimalnego sposobu życia w kraju, w którym mieszkają”³. Jak zauważa W. Warzywoda-Kruszyńska, „człowiek biedny nie jest po prostu bogatym człowiekiem mającym mniej pieniędzy, lecz jest innym człowiekiem. Różnice między nimi nie są tylko różnicami dochodów, ale dotyczą także wykształcenia, stosunków społecznych i wszystkich innych aspektów życia w społeczeństwie”⁴.

¹ P.S. Czarnecki, *Praca socjalna*, Difin SA, Warszawa 2013, s. 98.

² S. Golinowska, *Uwagi o ubóstwie i jego zwalczaniu*, „Polityka Społeczna” 1(1997), s. 3.

³ *Council Decision of 19 December 1984 on specific Community action to combat poverty*, 85/8/EEC, art. 1.

⁴ W. Warzywoda-Kruszyńska, *Historia i rozumienie biedy* [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska, J. Grotowska-Leder (red.), *Wielkomięjska bieda w okresie transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996, s. 25.

Obok pojęcia ubóstwa w dyskursie politycznym i naukowym coraz więcej miejsca poświęca się wykluczeniu społecznemu. Obecnie zasadniczy wpływ na koncepcje, badania i politykę wobec wykluczenia społecznego ma Unia Europejska, zgodnie z ustaleniami której wykluczenie społeczne obejmuje następujące wymiary deprivacji: niedostateczne dochody lub ich brak, bezrobocie, brak mieszkania lub substandardowy poziom jego wyposażenia, brak kwalifikacji i niski status zdrowotny⁵. Jak zauważa S. Golinowska⁶, społeczny i polityczny sens stosowania kategorii wykluczenia społecznego polega na zwróceniu uwagi na trzy zagadnienia: 1) wskazanie na ważność innych wymiarów życia ludzkiego niż tylko materialny, 2) podkreślenie dynamiki rozwoju i wzmacniania, kumulacji niekorzystnych sytuacji w życiu człowieka, 3) podkreślenie ważności więzi społecznych i korzystnych relacji z instytucjami w ocenie jakości życia ludzi i ich zachowań obywatelskich.

Zarówno ubóstwo, jak i ekskluzja społeczna są wytworami nierówności społecznych, są wpisane w porządek społeczny, zgodnie z którym jednych cechuje ograniczony dostęp do wszelkiego rodzaju dóbr społecznych (materialnych, kulturowych i politycznych), a inni korzystają z szeroko rozumianego bogactwa społecznego w nadmiarze⁷. Wykluczenie społeczne może przyjmować różne formy: w sferze pracy przejawiać się może ograniczonym do niej dostępem i bezrobociem, w sferze spożycia – nierównym dostępem do dóbr i usług, w sferze oświaty – utrudnionym dostępem do instytucji kształcenia, do literatury, sztuki, w sferze kultury – ograniczeniem w pełnieniu ról społecznych, w sferze socjalnej – nierównym dostępem do instytucji zdrowia i zabezpieczenia społecznego, a w sferze polityki – ograniczonym udziałem jednostek i zbiorowości w podejmowaniu decyzji i wyrażaniu opinii⁸. Wykluczenie w sferze politycznej można utożsamiać także z brakiem zainteresowania i aktywności w życiu społeczno-politycznym (np. uczestnictwo w wyborach, członkostwo w różnego rodzaju organizacjach społecznych)⁹.

Wykluczenie społeczne nie jest synonimem ubóstwa, choć ubóstwo może być postrzegane jako jeden z bardzo ważnych czynników wykluczenia

⁵ S. Golinowska (red.), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa i świat*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2008, s. 116.

⁶ Tamże, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego*, „Polityka Społeczna” 11–12(2006), s. 2.

⁷ J. Grotowska-Leder, *Długość trwania w biedzie a procesy marginalizacji*, „Polityka Społeczna” 11–12(1999), s. 10.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże, s. 13.

społecznego – może być jego przyczyną, współwystępować z innymi wymiarami lub być skutkiem jakiegoś wymiaru wykluczenia społecznego. Wykluczenie społeczne jest niewątpliwie związane z ubóstwem, może być ujmowane jako jego skutek, choć wykluczenie nie musi wynikać wyłącznie z ubóstwa materialnego. Związki pomiędzy tymi dwoma zjawiskami są zależne od sposobu ich definiowania. Nie jest łatwo rozstrzygnąć kierunek zależności między wykluczeniem społecznym a ubóstwem, choć przesłanki każdego z tych zjawisk tkwią na ogół w strukturze społecznej i są wytworem społecznych nierówności. Zazwyczaj nie są to jednak kategorie tożsame. Nie są też oczywiście zachodzące między nimi związki przyczynowo-skutkowe. Dyskusyjne jest, czy ubóstwo stanowi element przyczyniający się do wykluczenia jednostek z poszczególnych sfer życia społecznego, czy odwrotnie – to ubóstwo jest skutkiem wykluczenia społecznego. Możliwa jest również sytuacja, gdy jednostka jest wykluczona z jakiegoś aspektu życia społecznego, choć nie można jej uznać za ubogą w sensie ekonomicznym¹⁰. Jeśli ubóstwo zostanie zdefiniowane jako brak dóbr materialnych niezbędnych do zaspokojenia głównych, społecznie uznanych potrzeb i będzie traktowane jako kategoria jednowymiarowa z podkreśleniem wymiaru materialnego, to będzie ono jedną z kategorii wykluczenia społecznego (wykluczenie ekonomiczne – ograniczony dostęp do dóbr materialnych). Gdy rozszerza się kategorię ubóstwa, nie ograniczając się wyłącznie do zasobów finansowych, lecz uwzględnia inne sfery życia, jak mieszkanie, edukacja, zdrowie, kapitał ludzki i społeczny, to rozumienie ubóstwa przybliży się do rozumienia wykluczenia społecznego¹¹.

2. Zjawisko ubóstwa w Rzeszowie – stan ilościowy

Skala ubóstwa nie jest określana w sposób jednolity, a sam sposób definiowania tego pojęcia nie jest jednoznaczny. Jednym z najczęstszych sposobów przedstawiania ubóstwa jest stosowanie różnego rodzaju kategorii, jak minimum socjalne, minimum egzystencji, relatywna granica ubóstwa lub ustawowa granica ubóstwa. Należy zaznaczyć, że województwo podkarpackie należy do województw o najwyższych wskaźnikach zagrożenia

¹⁰ J. Grotowska-Leder, *Fenomen wielkomięskiej biedy. Od epizodu do underclass*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002, s. 64–65.

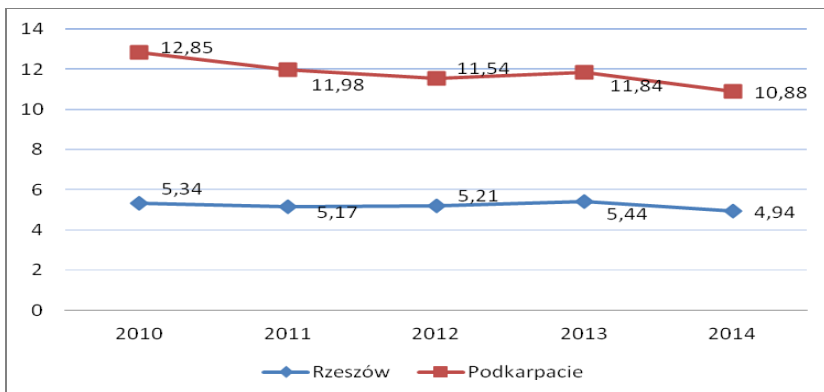
¹¹ S. Golinowska (red.), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego...*, s. 116.

ubóstwem. Odsetek osób znajdujących się poniżej omawianych minimumów lub granic jest na ogół kilka punktów wyższy niż średnio dla kraju. Województwo podkarpackie jest jednak bardzo zróżnicowane terytorialnie pod względem występowania tego zjawiska. Jak wskazują dane statystyczne, ubóstwem najbardziej zagrożone są osoby mieszkające w małych wiejskich miejscowościach oddalonych od centrów miejskich. Sytuacja w większych miastach przedstawia się na ogół lepiej. Statystyki dotyczące minimum egzystencji, minimum socjalnego, relatywnej granicy ubóstwa oraz ustawowej granicy ubóstwa są jednak agregowane jedynie do poziomu województwa. Brak danych dotyczących omawianego zjawiska w wymiarze poszczególnych powiatów lub miejscowości. Podjęte próby charakterystyki ubóstwa na Podkarpaciu przez środowisko socjologów Instytutu Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego¹² w wymiarze przestrzennym (głównie w oparciu o podział na powiaty) wskazują na znaczne zróżnicowanie terytorialne tego zjawiska. Wyniki tych analiz sugerują, że ubóstwo jest najbardziej charakterystyczne dla powiatów zlokalizowanych na peryferiach województwa i w oddaleniu od większych ośrodków miejskich. Wskaźnik ten rośnie wraz z oddaleniem się od lokalnych centrów oraz wraz z oddalaniem się na południe i na wschód, obejmując obszary dotknięte procesami restrukturyzacji. Obszarami o najniższym poziomie ubóstwa są największe miasta województwa: Rzeszów, Przemyśl, Krosno i Tarnobrzeg.

Skalę ubóstwa w wymiarze lokalnym oraz dynamikę jej zmian można oszacować przez określenie skali wydatków i wsparcia udzielanego przez instytucje pomocy społecznej. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego obszary o największej częstotliwości korzystania ze świadczeń pomocy społecznej występują we wschodniej i północnej Polsce. Najwyższe wskaźniki udziału beneficjentów pomocy społecznej w liczbie mieszkańców (powyżej 10%) w 2013 r. miały województwa: warmińsko-mazurskie, kujawsko-pomorskie, podkarpackie i świętokrzyskie¹³. Jednak w granicach województw odnotowuje się znaczne zróżnicowanie poziomu korzystania mieszkańców poszczególnych powiatów ze wsparcia pomocy społecznej.

¹² Zob. M. Malikowski (red.), *Podkarpacka bieda. Przestrzenne i społeczne aspekty biedy wiejskiej na Podkarpaciu*, Wydawnictwo MANA, Rzeszów 2005 oraz M. Kuta-Pałach, K. Malicki, M. Pokrzywa, S. Wilk, *Wykluczenie społeczne i ubóstwo w województwie podkarpackim*, Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, Rzeszów 2011.

¹³ *Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej w 2013 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 2.

Wykres 1. Udział beneficjentów pomocy społecznej w ludności ogółem (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie

Udział osób korzystających ze wsparcia pomocy społecznej w ogólnej liczbie mieszkańców Rzeszowa oscyluje wokół 5%. Rzeszów jest miejscowością o najniższym udziale beneficjentów pomocy społecznej w strukturze ludności. Średnia dla całego województwa podkarpackiego jest przynajmniej dwa razy większa. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 2013 r. udział osób korzystających z pomocy społecznej w ogóle ludności kraju wynosił 8,3%. Mieszkańcy wsi częściej korzystali z pomocy społecznej niż mieszkańcy miast. Udział beneficjentów wśród mieszkańców wsi wynosił 11,3%, natomiast w miastach 6,4%¹⁴. Udział beneficjentów pomocy społecznej w Rzeszowie w ogóle jego mieszkańców jest stosunkowo niski na tle danych ogólnopolskich i wojewódzkich.

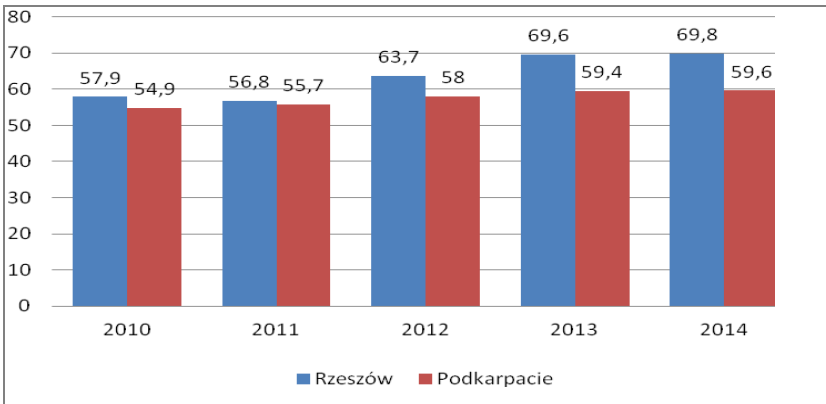
Pomocy społecznej udziela się osobom i rodzinom z wielu przyczyn, w szczególności zaś z powodu: ubóstwa; sieroctwa; bezdomności; bezrobocia; niepełnosprawności; długotrwałej lub ciężkiej choroby; przemocy w rodzinie; potrzeby ochrony ofiar handlu ludźmi; potrzeby ochrony macierzyństwa lub wielodzietności; bezradności w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego, zwłaszcza w rodzinach niepełnych lub wielodzietnych; trudności w integracji cudzoziemców, którzy uzyskali w Rzeczypospolitej Polskiej status uchodźcy lub ochronę uzupełniającą; trudności w przystosowaniu się do życia po zwolnieniu z zakładu karnego; alkoholizmu lub narkomanii; zdarzenia losowego i sytuacji kryzysowej; klęski żywiołowej lub ekologicznej¹⁵. Powodów przyznawania pomocy społecznej

¹⁴ Tamże, s. 3.

¹⁵ Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r., DzU nr 64, poz. 593 z późn. zm.

jest więc bardzo wiele, jednak jeśli zostanie uwzględniona proporcja osób otrzymujących pomoc społeczną z powodu ubóstwa, okaże się, że jest ono najczęstszą przyczyną otrzymywanego wsparcia.

Według danych Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego procentowy udział klientów korzystających z pomocy społecznej z powodu ubóstwa wśród całej populacji osób korzystających ze wsparcia systematycznie wzrasta od 2011 r. i stanowi więcej niż połowę powodów przyznawania pomocy. Podwód ten jest bardziej charakterystyczny dla miasta Rzeszowa niż całego województwa podkarpackiego. W 2014 r. 69,8% beneficjentów pomocy społecznej korzystało ze wsparcia z powodu ubóstwa. Jest to najważniejszy powód przydzielania pomocy i świadczeń w Rzeszowie.

Wykres 2. Udział beneficjentów korzystających z pomocy społecznej z powodu ubóstwa w ogólnej liczbie osób korzystających z pomocy społecznej (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie

W 2014 r. wsparciem z powodu ubóstwa zostało objętych w Rzeszowie 2950 rodzin, w których łącznie przebywało 6410 osób. W porównaniu do roku poprzedniego odnotowano znaczny spadek udziału rodzin i osób korzystających ze wsparcia z tego powodu. W 2013 r. liczba beneficjentów korzystających z pomocy społecznej z powodu ubóstwa była rekordowa. Rok 2013 był pierwszym, po wielu latach, w którym obowiązywały podwyższone progi dochodowe uprawniające do świadczeń z pomocy społecznej. Waloryzacja nastąpiła z dniem 1 października 2012 r., co spowodowało zwiększenie liczebności beneficjentów pomocy społecznej w gospodarstwach domowych spełniających kryteria dochodowe. Ta podwyżka nastą-

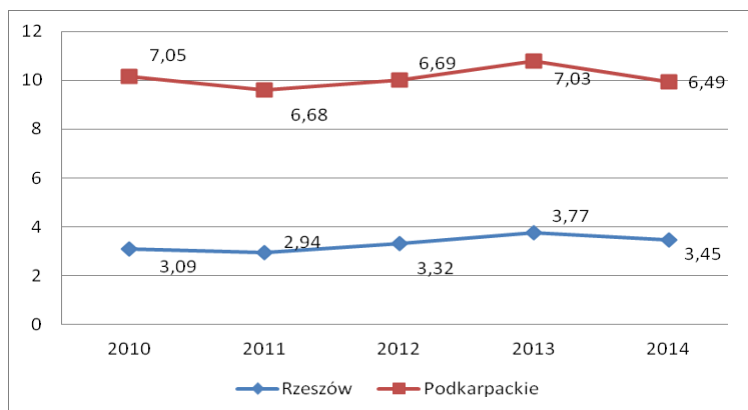
piła po raz pierwszy od 2006 r., bo mimo że wysokość kryteriów powinna być weryfikowana co trzy lata, to rząd nie zdecydował się wcześniej na ich podwyższenie ze względów oszczędnościowych.

Tabela 1. Świadczenia z pomocy społecznej w Rzeszowie z tytułu ubóstwa

Rok	Liczba rodzin	Liczba osób w rodzinach
2014	2950	6410
2013	3147	6903
2012	2762	6050
2011	2445	5290
2010	2484	5542

Źródło: Wydział Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie

Udział beneficjentów korzystających z pomocy społecznej z powodu ubóstwa w strukturze mieszkańców Rzeszowa nie jest wysoki i stanowi około 3–4%. Wskaźnik ten dla całego województwa podkarpackiego jest niemal dwa razy wyższy. Rzeszów jako miasto wojewódzkie i największe miasto w regionie cechuje się jednym z najmniejszych udziałów osób ubogich w ogólnej liczbie mieszkańców. Należy jednak zaznaczyć, że wskaźnik ten dla Krosna i Tarnobrzega był znacznie niższy. W Krośnie w 2013 r. beneficjenci korzystający pomocy społecznej z powodu ubóstwa stanowili 2,8% mieszkańców tego miasta, natomiast w Tarnobrzegu 3%. W Przemyślu udział tej kategorii w ogóle ludności miasta wyniósł z kolei aż 7,2%.

Wykres 3. Udział beneficjentów korzystających z pomocy społecznej z powodu ubóstwa w liczbie ludności ogółem (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie

3. Kryteria ubóstwa – ubóstwo a inne problemy społeczne

Ubóstwo to sytuacja niedostatku środków materialnych, a więc skrajnie niskiego statusu materialnego. Aby stwierdzić, kto znajduje się w ubóstwie, należy określić, w jaki sposób, tj. na podstawie jakiego lub jakich kryteriów ten status będzie oceniany. Zależy on bowiem od dochodów, oszczędności, majątku, zdolności do pożyczania pieniędzy od osób prywatnych i instytucji, środowiska społecznego, w którym dana osoba się obraca, itp. Ogół stosowanych na tym etapie kryteriów dzieli się na pieniężne i niepieniężne lub używa się podziału na kryteria określające zasoby czy środki oraz te, które dotyczą okoliczności lub skutków ubóstwa¹⁶. Kolejny krok po ustaleniu kryterium oceny statusu materialnego stanowi wyznaczenie „linii” lub „granicy” ubóstwa. Linia ubóstwa jest to jakaś wartość graniczna przyjętego kryterium oceny, poniżej której gospodarstwo domowe, rodzina czy osoba jest uznawana za ubogą, czyli rozdziela ona biednych od tych, którzy biednymi nie są. Linie ubóstwa zazwyczaj wyrażane są w pieniądzu, chociaż możliwe jest przyjęcie granicznej wartości także w przypadku innych kryteriów, np. poprzez nadawanie wag czy punktów twierdzącym odpowiedziom na ankietę dotyczącą wyposażenia gospodarstwa domowego albo przez ustalenie maksymalnego udziału wydatków żywnościowych itp.¹⁷ Do stosowanych najczęściej linii ubóstwa należą: minimum egzystencji, minimum socjalne, relatywna granica ubóstwa, ustawowa granica ubóstwa oraz subiektywna granica ubóstwa.

W literaturze wskazuje się także na następujące kryteria ubóstwa: bezrobocie co najmniej jednej osoby w rodzinie, dochód na osobę poniżej 50% średniej krajowej, brak podstawowych elementów standardu mieszkaniowego, za duże zagęszczenie w mieszkaniu, niski udział wydatków na kulturę i wypoczynek w budżecie domowym, niskie wyposażenie gospodarstwa domowego w sprzęt RTV i AGD¹⁸. Niektórzy autorzy wskazują na problem zaspokajania rozmaitych potrzeb, także niematerialnych. Kryteria wykluczenia w znacznym stopniu pokrywają się z kryteriami ubóstwa. Są to: bezrobocie, obniżony standard mieszkaniowy, dochody poniżej minimum socjalnego, uzależnienie od pomocy społecznej, niskie wykształcenie, zły stan

¹⁶ G. Baczewski, *Oblicza biedy w zjednoczonej Europie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2008, s. 24.

¹⁷ Tamże, s. 26.

¹⁸ J.M. Zabielska, *Ubóstwo a procesy marginalizacji społecznej* [w:] J. Klebaniuk (red.), *Fenomen nierówności społecznych. Nierówności społeczne w refleksji humanistycznej*, ENE-TEIA Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Warszawa 2007, s. 278–280.

zdrowia, brak aktywności społecznej, niski udział w kulturze, patologie (uzależnienia i przemoc domowa), problemy wychowawcze¹⁹.

Dotychczasowe badania wskazują, że kategorię ubogich wyróżniają takie cechy jak: płeć, wiek, wykształcenie, pochodzenie oraz miejsce zamieszkania. Do cech absolutnych ubogich należy wykształcenie (będące głównie na poziomie podstawowym, gimnazjalnym lub zasadniczo-zawodowym), które istotnie określa ich położenie społeczne. Obecna bieda w Polsce jest bezpośrednio związana z liczbą dzieci w rodzinie. Najbardziej zagrożone ubóstwem są rodziny wielodzietne, tzn. mające czworo i więcej dzieci²⁰. Inną cechą ubogich określającą ich położenie jest uzyskiwany dochód (który zresztą jest podstawą do zaliczania określonych osób do kategorii biednych). Ze względu na wysokość uzyskiwanych dochodów ubodzy lokują się zdecydowanie znacznie poniżej najniższego dochodu określanego jako minimum socjalne. Oznacza to w konsekwencji, że są to osoby z daleko posuniętą deprycją potrzeb, co z kolei rodzi określone konsekwencje dla ograniczania ubóstwa, wskazuje bowiem na ubóstwo trwałe, często dziedziczne²¹. Relatywną cechą dochodu jest struktura konsumpcji. Jak wskazują badania struktury wydatków gospodarstw domowych rodzin ubogich, dominującymi grupami wydatków są te na żywność i mieszkanie. Taka struktura konsumpcji jest wynikiem strategii stosowanych przez osoby o niewystarczających dochodach, które wraz ze zubożeniem ograniczają inne wydatki ponad konieczne²².

Ubóstwo jest bezpośrednio lub pośrednio związane z innymi problemami społecznymi, takimi jak bezrobocie, niepełnosprawność, długotrwała choroba, ograniczony dostęp do edukacji i opieki zdrowotnej. Wszystkie te czynniki wzajemnie się warunkują: bezrobocie warunkuje ubóstwo, w wyniku ubóstwa zostają ograniczone możliwości poszukiwania pracy oraz możliwości kształcenia, brak możliwości podnoszenia lub brak kwalifikacji uniemożliwia znalezienie pracy, co w efekcie prowadzi do utrzymania się ubóstwa²³.

Na podstawie dostępnych danych urzędowych (np. skali udzielanych świadczeń z pomocy społecznej) można stwierdzić, że zarówno w Rzeszo-

¹⁹ A. Kotlarska-Michalska, *Życie poza strukturami społecznymi jako efekt przemian społecznych w Polsce* [w:] R. Suchocka (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Przemiany struktury społecznej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2005, s. 59–63.

²⁰ E. Tarkowska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2007, s. 12.

²¹ D. Zalewska, *Ubóstwo. Teorie, badania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997, s. 92.

²² Tamże.

²³ P.S. Czarnecki, *Praca socjalna*, s. 92–93.

wie, jak i całym województwie podkarpackim ubóstwo jest głównym problemem społecznym mogącym się przyczyniać do wykluczenia społecznego. Ważnym problemem społecznym, z którym skorelowane jest ubóstwo, jest bezrobocie, zwłaszcza długotrwałe. Bezrobocie jest najważniejszym czynnikiem generującym ubóstwo – zasięg ubóstwa w Polsce rośnie wraz ze wzrostem liczby osób wykluczonych z rynku pracy²⁴. W 2013 r. stopa bezrobocia rejestrowanego wyniosła w Polsce 13,4%, w województwie podkarpackim 16,3%, w Rzeszowie zaś 8,4%. Długotrwałe bezrobotne w Rzeszowie były 4062 osoby, z czego większość (2129 osób) stanowiły kobiety. Osoby pozostające bez pracy dłużej niż rok stanowiły 43,3% ogółu bezrobotnych w Rzeszowie. Bezrobocie jest także drugą z kolei (po ubóstwie) przyczyną zwracania się po wsparcie do pomocy społecznej.

Tabela 2. Świadczenia z pomocy społecznej z tytułu bezrobocia w Rzeszowie

Rok	Liczba rodzin	Liczba osób w rodzinach
2014	2271	5183
2013	2383	5514
2012	2186	5180
2011	2009	4840
2010	1987	4858

Źródło: Wydział Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie

Należy zaznaczyć, że ubóstwo jest pochodną nie tylko bezrobocia, ale i otrzymywania płacy niewystarczającej na zaspokojenie nawet podstawowych potrzeb jednostki/rodziny. Zjawisko to określa się mianem pracujących biednych (*working poor*).

Do innych problemów społecznych skorelowanych z ubóstwem należy zaliczyć długotrwałą i ciężką chorobę oraz niepełnosprawność. Niepełnosprawność lub długotrwała choroba są jednymi z głównych barier uniemożliwiających pełne uczestnictwo w życiu społecznym, w tym także w aspekcie zarobkowania. Zły stan zdrowotny bardzo często generuje dodatkowe wydatki związane z zakupem leków, rehabilitacją, poruszaniem się itp. Według Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 r. w Rzeszowie mieszkały 18 562 osoby niepełnosprawne, wśród których większość (9862) stanowiły kobiety²⁵.

²⁴ J.M. Zabielska, *Ubóstwo a procesy marginalizacji społecznej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, s. 43.

²⁵ Na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Tabela 3. Świadczenia z pomocy społecznej z tytułu długotrwałej i ciężkiej choroby oraz niepełnosprawności w Rzeszowie

Rok	Długotrwała lub ciężka choroba		Niepełnosprawność	
	liczba rodzin	liczba osób w rodzinach	liczba rodzin	liczba osób w rodzinach
2014	2035	3516	1634	2878
2013	2126	3995	1746	3154
2012	1949	3611	1624	2892
2011	1662	3222	1555	2878
2010	1615	3027	1619	2973

Źródło: Wydział Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie

Udział osób korzystających ze wsparcia pomocy społecznej w Rzeszowie w 2014 r. z powodu długotrwałej lub ciężkiej choroby stanowił około 38% ogółu osób korzystających ze wsparcia. Podobną grupę stanowiły osoby w rodzinach, którym przyznano pomoc ze względu na niepełnosprawność – 31%.

Innym korelatem ubóstwa w Rzeszowie jest wielodzietność. W 2014 r. udzielono wsparcia z powodu wielodzietności 267 rodzinom, w których znajdowało się 1460 osób. Kolejnym problemem związanym z ubóstwem jest uzależnienie od alkoholu i/lub stosowanie przemocy domowej. Osoby będące fizycznie i psychicznie uzależnione od alkoholu, same będąc ofiarami choroby, wywierają niekorzystny wpływ na tych, z którymi są związane. Najbardziej narażone na negatywne konsekwencje uzależnienia od alkoholu któregoś z członków rodziny są dzieci, ponieważ przeżywają w dawce zdecydowanie większej niż inne dzieci zakłócenia w stanie poczucia własnego bezpieczeństwa. Doświadczają więcej napięć, lęku, dezorientacji i samotności²⁶. Alkoholizm jednego z domowników wpływa także na budżet domowy oraz niepewność źródeł utrzymania. W 2014 r. w Rzeszowie objęto wsparciem z powodu alkoholizmu 221 rodzin, w których przebywały 343 osoby. Problem przemocy domowej był natomiast przyczyną wsparcia 105 rodzin (302 osób).

4. Przeciwdziałanie problemowi ubóstwa

Akcesja Polski do Unii Europejskiej przyniosła nowe inicjatywy w polityce społecznej. Nastąpiło również podkreślenie wagi problemu ubóstwa i wykluczenia społecznego. Przystąpienie Polski do krajów Wspólnoty,

²⁶ W. Sztander, *Dzieci w rodzinie z problemem alkoholowym*, Instytut Psychologii Zdrowia i Trzeźwości, Warszawa 1999, s. 4.

a tym samym do tzw. otwartej metody koordynacji w zakresie walki z ubóstwem i wykluczeniem społecznym spowodowało opracowanie w 2004 r. „Narodowej strategii integracji społecznej dla Polski”, a następnie powstanie na kolejne lata krajowych planów działania na rzecz integracji społecznej. W polityce Unii Europejskiej tzw. strategia integracji mająca na celu zwalczanie ubóstwa i wykluczenia społecznego stała się jedną z dwóch (obok zatrudnienia) najważniejszych strategii społecznych polityki realizowanej przez kraje Wspólnoty. Minimalizacja ubóstwa i wykluczenia społecznego była istotnym wątkiem w Sektorowym Programie Operacyjnym Rozwoju Zasobów Ludzkich na lata 2004–2006, a w pełni została rozwinięta w Programie Operacyjnym Kapitał Ludzki realizowanym w Polsce w latach 2007–2013²⁷.

Działania w ramach pomocy społecznej mające na celu m.in. minimalizację ubóstwa i wykluczenia społecznego polegają w szczególności na: przyznawaniu i wypłacaniu świadczeń, pracy socjalnej, prowadzeniu i rozwijaniu niezbędnej infrastruktury socjalnej, analizie i ocenie zjawisk rodzących zapotrzebowanie na świadczenia z pomocy społecznej, realizacji zadań wynikających z rozeznaczonych potrzeb społecznych oraz rozwijaniu nowych form pomocy społecznej w ramach zidentyfikowanych potrzeb²⁸. Obok ustawowych metod minimalizacji ubóstwa ważnym elementem są wszelkiego rodzaju działania, które wspierają osoby w największym stopniu zagrożone ubóstwem, a więc osoby z niskim poziomem wykształcenia, małym doświadczeniem zawodowym, niskimi kompetencjami i umiejętnościami. W tym celu realizowane są liczne projekty na ogół finansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego. Instytucje pomocowe, jak i firmy prywatne aplikują o środki i przewidują działania mające na celu minimalizację ubóstwa i wykluczenia społecznego. Większość projektów ma podobną formułę opartą na szkoleniach i kursach zawodowych z elementami wsparcia psychologicznego i poradnictwa zawodowego. Projekty bardzo często przewidują także staże zawodowe. Część projektów ma na celu również aktywizację osób ubogich i zagrożonych wykluczeniem społecznym poprzez pomoc w otworzeniu własnej działalności gospodarczej. Podczas takich działań uczestnicy uzyskują wiedzę na temat przygotowania biznesplanu firmy, zarejestrowania jej w odpowiednich instytucjach oraz zasad jej prowadzenia. Niektóre projekty przewidują wsparcie w postaci finansowej na zakup wyposażenia niezbędnego do prowadzenia otwieranej działalności. Kwoty wsparcia w tym zakresie wahają się od 10 tys. do 40 tys. złotych (by nie

²⁷ R. Szarfenberg, C. Żołędowski, M. Theiss (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne – perspektywa poznawcza*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2010, s. 10.

²⁸ Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r., DzU nr 64, poz. 593 z późn. zm., art. 15.

zwracać tej kwoty, firma musi być prowadzona minimum przez rok). Innym sposobem przeciwdziałania ubóstwu jest powoływanie spółdzielni socjalnych. Członkowie takiej spółdzielni tworzą i prowadzą wspólne przedsiębiorstwo, równocześnie rozwiązują wspólne problemy i zaspokajają swoje potrzeby (materialne, kulturalne i społeczne). Spółdzielnie socjalne są formą przedsiębiorstwa społecznego łączącego w swojej działalności funkcje ekonomiczne i społeczne. Ważnym elementem służącym ograniczaniu ubóstwa i wykluczenia społecznego w województwie podkarpackim są prace społecznie użyteczne, prace interwencyjne oraz roboty publiczne. Te typy aktywnej pomocy dla osób długotrwale bezrobotnych i posiadających niskie kwalifikacje są bardzo często jedyną możliwą legalną formą zatrudnienia. Bardzo istotnym elementem są także działania mające na celu wspieranie powstających organizacji pozarządowych, klubów, stowarzyszeń i różnego rodzaju form samopomocy. Niemniej jednak wśród kategorii ubogich możemy zaobserwować tzw. pracujących biednych, którzy pomimo podejmowania zatrudnienia nie są w stanie utrzymać siebie i swojej (często wielodzietnej rodziny) na odpowiednim poziomie zaspokojenia potrzeb. Dla tej kategorii osób powinno być przewidziane dodatkowe wsparcie, np. w postaci karty dużej rodziny, oraz wszelakie ulgi czy też bezpłatna pomoc związana z wychowaniem dzieci.

5. Wnioski

Problem ubóstwa w Rzeszowie trudno zdiagnozować jedynie na podstawie dostępnych danych urzędowych bez przeprowadzenia dodatkowych badań społecznych. Należy stwierdzić, że zarówno na tle całego województwa podkarpackiego, jak i całego kraju Rzeszów jest miastem, w którym ubóstwo nie występuje na szeroką skalę. Udział osób korzystających ze wsparcia pomocy społecznej w ogóle mieszkańców stanowi około 5%. Niemniej jednak osoby korzystające z pomocy społecznej w dużej mierze czynią to ze względu na doświadczanie ubóstwa, czyli niemożność zaspokojenia podstawowych potrzeb swojej rodziny. Ubóstwo w Rzeszowie powiązane jest z innymi problemami społecznymi, takimi jak bezrobocie (zwłaszcza w jego długotrwałej formie), niepełnosprawność i długotrwała lub ciężka choroba, problemy opiekuńczo-wychowawcze. Bieda często dotyka rodziny wielodzietne i niepełne. Niekiedy jest związana z alkoholizmem któregoś z członków rodziny.

Można wskazać różne przyczyny ubóstwa i wykluczenia. Oprócz życiowej, często wyuczonej bezradności dużą rolę odgrywają przyczyny natury

obiektywnej. Do przyczyn tych należą w pierwszym rzędzie przemiany społeczne i ekonomiczne zachodzące zarówno w skali całego kraju (np. transformacja ustrojowa), jak i w skali lokalnej (np. likwidacja dużych zakładów pracy). Do innych przyczyn należą: czynniki społeczne, uniemożliwiające często zdobycie odpowiedniego wykształcenia, przynależność do kategorii społecznej doświadczającej społecznej dyskryminacji oraz kontakt ze środowiskami patologicznymi. Nie bez znaczenia są też cechy osobowościowe, a także różnego rodzaju ograniczenia fizyczne, jak długotrwała lub ciężka choroba oraz niepełnosprawność. Ubóstwo bywa wprawdzie także skutkiem patologii, często jednak wynika z przyczyn obiektywnych lub subiektywnych, na które jednostki nie mają większego wpływu.

Przeciwdziałanie problemowi ubóstwa powinno opierać się zarówno na wsparciu finansowym, by zabezpieczyć podstawowe potrzeby życiowe osoby lub rodzinie, jak i na działaniach pomagających wyjść z ubóstwa. Ubóstwo ma bardzo wiele zróżnicowanych źródeł, ich diagnoza oraz dostosowanie wsparcia do przyczyn ubóstwa i możliwości osoby lub rodziny stanowi kluczowy element wsparcia. Ubóstwo bardzo często związane jest z bezrobociem, zwłaszcza długotrwałym, w związku z tym wszelkie działania aktywizacyjne zapewniające większą konkurencyjność na rynku pracy oraz zwiększające szanse na znalezienie zatrudnienia są bardzo istotne w przezwyciężaniu ubóstwa. Należy jednak pamiętać, że ubóstwo związane jest nie tylko z bezrobociem, ale także z niepełnosprawnością, bezradnością w sprawach opiekuńczo-wychowawczych lub też sytuacjami kryzysowymi, dlatego tak ważne jest odpowiednie rozeznanie sytuacji każdej rodziny i dostosowanie do niej odpowiedniego wsparcia zarówno ze strony instytucji publicznych, jak i pozarządowych czy też lokalnych społeczności.

The problem of poverty

Abstract

Poverty in contemporary Poland is still a very serious social problem. This article attempts to analyze the problem of poverty in Rzeszow. It shows correlation between poverty and social exclusion. Poverty in Rzeszow is most prevalent for households suffering from unemployment, disability, and with multiple children. Though risk of poverty is particularly high in Podkarpackie region, it is not widespread in Rzeszow. Strategies for the development directions of the European Union shows that the reduction of poverty is one of the main task for the future. Lack of employment is often seen as key factor in poverty. Poverty has various causes that is why diagnose is an essential step in the poverty reduction.

Keywords: poverty, social exclusion, social problems

PAWEŁ WALAWENDER

Rynek pracy i bezrobocie

1. Wstęp

Niniejszy artykuł traktuje o problemach rynku pracy miasta Rzeszowa. Zagadnienia dotyczące lokalnego rynku pracy, jaki wyznaczają granice administracyjne Rzeszowa, powinny być analizowane z uwzględnieniem całości kształtu procesów determinujących funkcjonowanie życia gospodarczego, a także kompleksu zastanych uwarunkowań naturalnych, ekonomicznych, historycznych, społecznych i wszelkich innych. Splot tych procesów i uwarunkowań jest tak skomplikowany, że jego całościowe omówienie z pewnością przekraczałoby ramy niniejszego artykułu. Z tego powodu ograniczono się do omówienia strony podażowej rynku pracy, poświęcając najwięcej miejsca bezrobociu i sposobom jego łagodzenia¹.

2. Rynek pracy i bezrobocie – aktualne trendy

Analizując rynek pracy Rzeszowa, warto zwrócić uwagę na dwie zasadnicze kategorie czynników wpływających na jego sytuację. Pierwsza kategoria czynników związana jest z szerszym kontekstem uwarunkowań rynku pracy, które nazwałbym czynnikami zewnętrznymi lub egzogennymi (by nawiązać do zwykle stosowanego podziału czynników wpływających na rozwój gospodarczy interesujących nas obszarów). Pomijając uwarunkowania egzogenne, takie jak polityka gospodarcza państwa wraz z ustawodawstwem i polityką fiskalną oraz uwarunkowania makroekonomiczne, takie jak inflacja, bieżący poziom bezrobocia czy faza koniunktury gospodarczej, za warte podkreślenia uznałbym tu: proces globalizacji gospodarki,

¹ Szerszej analizy rynku pracy Rzeszowa, również w aspekcie porównawczym do innych miast wojewódzkich, dokonałem w artykule: P. Walawender, *Rynek pracy w Rzeszowie w I połowie XXI wieku* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.

postęp technologiczny wraz ze wzrostem znaczenia wiedzy oraz zmiany w organizacji przedsiębiorstw i formach zatrudnienia.

Do najważniejszych czynników determinujących tendencje i perspektywy kształtowania się sytuacji na rynku pracy, w tym i sytuacji na rynku lokalnym, należy zaliczyć globalizację gospodarki. Jednym z głównych nośników tego zjawiska są korporacje transnarodowe, które organizują światową gospodarkę i konkurują skutecznie z takimi podmiotami jak państwa i organizacje międzynarodowe². Cechą korporacji jest ich ponadnarodowy charakter, co powoduje, że decyzje alokacyjne są podejmowane zgodnie z rachunkiem ekonomicznym. Innymi słowy: kapitał lokowany jest tam, gdzie może przynieść najwyższy zysk. Sprzyja temu duża łatwość przepływu kapitału eliminująca formalne granice między lokalnymi i krajowymi rynkami pracy³.

Przed podjęciem decyzji przez zarząd korporacji o inwestowaniu w dany rynek brane są pod uwagę takie cechy jak: struktura podaży pracy, stopa bezrobocia oraz cechy siły roboczej w różnych krajach, a przede wszystkim jej cena i produktywność. Tym sposobem powstaje popyt na pracę o charakterze i zasięgu ponadnarodowym, który wpływa w zasadniczy sposób na wielkość i strukturę popytu na pracę na krajowych rynkach pracy⁴.

Do głównych czynników, które zrewolucjonizowały współczesne gospodarki, a co za tym idzie – odcisnęły piętno na rynkach pracy, należy zaliczyć przyspieszony postęp technologiczny. Jego efektem jest spadek popytu na pracowników o niskich kwalifikacjach oraz obniżenie poziomu ich płac. Aby sprostać wymogom stawianym przez rynek pracy, pracownicy muszą więc uczyć się przez całe życie. Mówiąc o postępie technologicznym, mamy na myśli zwykle proces informatyzacji. Kwestia dystansu w odniesieniu do wielu form aktywności gospodarczej została dzięki informatyzacji praktycznie zlikwidowana, ponieważ tani Internet umożliwia przekazywanie ogromnej ilości informacji natychmiast i to z każdego miejsca, i po kosztach nieliczących się przy transakcjach w większej skali⁵. Sytuacja taka stworzyła wielki impuls do nowego rozmieszczenia produkcji, którą przy istniejących

² J. Kleer, *Globalizacja gospodarki a integracja regionalna* [w:] J. Kleer, B. Liberska, A. Kukliński, J. Stacewicz, T. Kowalik, L. Zacher, A. Karpiński (red.), *Globalizacja gospodarki światowej a integracja regionalna*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 1998, s. 19.

³ A. Szydlik-Leszczyńska, *Funkcjonowanie współczesnego rynku pracy. Wybrane uwarunkowania*, Difin, Warszawa 2012, s. 14.

⁴ E. Kryńska, *Popyt na pracę w Polsce – tendencje i perspektywy* [w:] H. Czerniewska (red.), *Praca i polityka społeczna w perspektywie XXI wieku*, IPiSS, Warszawa 1998, s. 57.

⁵ G.W. Kołodko, *Globalizacja a perspektywy rozwoju krajów posocjalistycznych*, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2001, s. 37.

możliwościach i kosztach telekomunikacyjnych można łatwo organizować, kontrolować i zarządzać⁶.

Nowe technologie wymuszają zmiany również w organizacji pracy. Upowszechnia się na przykład organizacja w kształcie koniczyny, czyli forma organizacji, która koncentruje się wokół podstawowego trzonu kadry zarządzającej i pracowników wspieranych zewnętrznymi zleceniobiorcami oraz pracownikami zatrudnionymi w niepełnym wymiarze czasu⁷. W odpowiedzi na zachodzące zmiany nastąpił niebywały rozwój tzw. nietypowych form zatrudnienia. Różne formy tego typu zatrudnienia rozprze-strzeńczyły się tak bardzo, że nazwa ta staje się coraz mniej adekwatna dla większości z nich. Mówi się już o peryferyjnym lub drugorzędym rynku pracy, który charakteryzuje się pośredniością między pełnowymiarowym i bezpiecznym zatrudnieniem na rynku pierwotnym a bezrobociem⁸. Do cech tego rynku zaliczyć należy: niską ochronę socjalną pracy, słabość ochrony zbiorowej oraz wykonywanie oferowanej na nim pracy przez grupy socjalnie słabsze, jak np. kobiety, obcokrajowcy, pracownicy o niskich kwalifikacjach. Dlatego też niektórzy są zdania, że najodpowiedniejszym określeniem jest termin „praca niepewna” lub „ryzykowna”⁹, a pojęcia „elastyczność zatrudnienia” i „niepewność zatrudnienia” traktuje się często jako dwie strony tego samego medalu¹⁰.

Druga kategoria czynników warunkujących sytuację na lokalnym rynku pracy to determinanty o charakterze endogennym. Należy tu zaliczyć przede wszystkim bieżącą sytuację społeczno-gospodarczą miasta. Wstępna analiza tematu każe tu krótko odnieść się do czterech kwestii: potencjału ludnościowego, stanu przedsiębiorczości, w tym obecności dużych firm i inwestorów, poziomu wynagrodzeń oraz aspektu skomunikowania miasta z centrum (krajowym i europejskim).

Pierwsza kwestia związana z czynnikami endogennymi wpływającymi na lokalny rynek pracy to potencjał ludnościowy. Obserwując rozwój demo-

⁶ W. Szymański, *Globalizacja. Wyzwania i zagrożenia*, Difin, Warszawa 2001, s. 16.

⁷ C. Handy, *Wiek przezwyciężonego rozumu*, Wydawnictwo Business Press, Warszawa 1998, s. 79.

⁸ Z. Hajn, *Elastyczność popytu na pracę w Polsce. Aspekty prawne* [w:] E. Kryśka (red.), *Elastyczne formy zatrudnienia i organizacji pracy a popyt na pracę w Polsce*, IPISS, Warszawa s. 2003, s. 57.

⁹ W Polsce kwestie te charakteryzuje się dosadnie, mówiąc o zatrudnieniu na „umowę śmieciową”. Zob. B. Szluz, *Kwestia bezrobocia a problemy współczesnej rodziny* [w:] B. Szluz, Z. Frączek (red.), *W trosce o współczesnego człowieka*, Krośnieńska Oficyna Wydawnicza, Rzeszów 2006, s. 112–127.

¹⁰ Tamże, s. 57.

graficzny Rzeszowa, trzeba mieć na uwadze, iż poszerzenie granic miasta wpłynęło na stan i strukturę ludności. Wedle stanu na koniec 2013 r. mieszkańcy Rzeszowa stanowią ok. 8,6% całej populacji województwa podkarpackiego. Ich liczba wynosiła w omawianym okresie 183 108 osób, z czego 86 456 to mężczyźni (47,2%), a 96 652 to (52,8%) kobiety. Struktura ludności według płci charakteryzuje się wysokim współczynnikiem feminizacji – na 100 mężczyzn przypada 112 kobiet, podczas gdy w województwie podkarpackim wskaźnik ten jest niższy i wynosi 100 mężczyzn na 104 kobiety. Osoby w wieku produkcyjnym stanowią zdecydowaną większość społeczności miasta Rzeszowa.

Tabela 1. Ludność w wieku przedprodukcyjnym (17 lat i mniej), produkcyjnym i poprodukcyjnym wg miejsca zamieszkania (stan na grudzień 2013 r.)

Wiek ekonomiczny	Liczba mieszkańców ogółem	W % ludności ogółem
Przedprodukcyjny	32 040	17,5
Produkcyjny	118 431	64,7
Poprodukcyjny	32 637	17,8

Źródło: GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 02.01.2014

W Rzeszowie znajduje się większość uczelni wyższych regionu. Miasto może pochwalić się najwyższym wskaźnikiem studentów w przeliczeniu na liczbę mieszkańców w Unii Europejskiej. Osoby legitymujące się wyższym wykształceniem stanowią tu aż 30,6% ogółu mieszkańców. Wysoki odsetek mieszkańców Rzeszowa posiada również wykształcenie policealne, średnie zawodowe i średnie ogólnokształcące.

Kolejny z istotnych czynników kształtujących sytuację na rynku pracy to stan przedsiębiorczości. Relatywnie wysoka liczba mieszkańców Rzeszowa idzie w parze z wysoką liczbą zarejestrowanych tu podmiotów gospodarczych. Na koniec grudnia 2013 r. w rejestrze REGON zarejestrowanych było 23,7 tys. podmiotów. Stolica Podkarpacia ma najwyższą w województwie liczbę podmiotów zarejestrowanych w rejestrze REGON na 10 tys. ludności (1294). W stosunku do innych miast wojewódzkich jest to jednak wartość przeciętna. Na terenie Rzeszowa funkcjonuje znaczący odsetek wszystkich przedsiębiorstw średnich i dużych, jakie zarejestrowane są w ewidencji REGON dla województwa podkarpackiego. Swoją siedzibę mają tu takie duże przedsiębiorstwa jak: WSK, Zelmer czy Asseco. Dominującą branżą w mieście jest przemysł lotniczy i farmaceutyczny, ale rozwija się tu również przemysł spożywczy, odzieżowy, budowlany, meblarski i teleko-

munikacyjny. Rzeszów znany jest przede wszystkim z przemysłu lotniczego i stanowi europejskie centrum koncernu United Technologies Corporation (WSK), światowego potentata w przemyśle lotniczym. Miasto odgrywa wiodącą rolę w stowarzyszeniu przedsiębiorców Dolina Lotnicza (Aviation Valley) i jest jedynym na świecie miastem, obok amerykańskiego Middletown, w którym produkowane są silniki do samolotów F-16. Dodatkowo na terenie miasta działa największy polski eksporter leków Valeant Pharmaceuticals International (dawniej ICN Polfa Rzeszów), a także producent leków – koncern Sanofi Aventis¹¹. W ostatnich latach w strukturze podmiotów funkcjonujących w Rzeszowie większego znaczenia nabierają podmioty świadczące usługi. Nadal ogromną rolę w gospodarce miasta odgrywa handel. Szczególnie ożywienie wniosły do miasta hipermarkety i centra handlowe powstałe w centrum (m.in. Millenium Hall, Galeria Grafica, Galeria Rzeszów, Galeria Nowy Świat) i przy obwodnicy (Leclerc, Tesco, Galeria Plaza, Real, Praktiker), przyciągające na zakupy również klientów spoza Rzeszowa¹².

Istotną kwestią dla lokalnego rynku pracy jest również jego lokalizacja i skomunikowanie z centrum. Jednym z atutów powiatu grodzkiego jest jego położenie w centralnej części województwa, w miejscu, w którym krzyżują się najważniejsze szlaki komunikacyjne łączące północ z południem i wschód z zachodem. Rzeszów położony jest w pobliżu granic ze Słowacją i Ukrainą. Poziom skomunikowania z centrum ulega systematycznej poprawie: autostrada A-4, przebiegająca na północ od Rzeszowa, zapewnia połączenie sieci drogowej Europy Zachodniej z Ukrainą, Rosją oraz Bałkanami. Autostrada przebiega w sąsiedztwie odpowiadającego standardom międzynarodowym lotniska, co sprzyjać powinno także rozwojowi transportu lotniczego. Istotną rolę w rozwoju miasta odegra w przyszłości budowa drogi ekspresowej S-19 relacji Kuźnica – Białystok – Lublin – Rzeszów – Barwinek, która stanowić będzie najkrótsze połączenie krajów południowej Europy z krajami północno-wschodniej Europy. Trasa ta ma też rozwiązać problem nie najlepszej komunikacji samochodowej z Warszawą (przez S-19 do Lublina i dalej z Lublina planowaną drogą ekspresową S-17 do Warszawy).

¹¹ Por. *Sytuacja instytucji rynku pracy powiatu rzeszowskiego w kontekście uwarunkowań społeczno-gospodarczych*, Centrum Doradztwa Strategicznego, <http://www.praca-podkarpackie.pl/zalaczniki/448/Powiat%20rzeszowski.pdf>, data dostępu: 2.01.2014, s. 14.

¹² Potwierdza to analiza transportu publicznego w mieście. *Zintegrowany plan rozwoju transportu publicznego Rzeszowa na lata 2010–2015*, <http://bip.erzeszow.pl/plany-i-programy/9694,zintegrowany-plan-rozwoju-transportu-publicznego-rzeszowa-na-lata-2010-2015.html>, data dostępu: 2.01.2014, s. 30.

Przeciętne wynagrodzenie brutto w Rzeszowie w roku 2013 wyniosło 3859,86 zł, co stanowiło 99,5% średniej krajowej. Warto zwrócić uwagę, że z każdym rokiem średnie wynagrodzenie w Rzeszowie wzrasta, stanowiąc coraz to większy procent średniej krajowej.

Tabela 2. Przeciętne miesięczne wynagrodzenia brutto w Rzeszowie w relacji do średniej krajowej (Polska = 100)

2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
95,0	95,2	96,4	95,7	95,4	98,4	98,3	99,8	97,4	98,9	99,5

Źródło: GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 02.01.2014

Pod względem przeciętnego wynagrodzenia Rzeszów znajduje się na dziewiątej pozycji w Polsce, co należy uznać za wynik dobry, wzięwszy pod uwagę, że przeciętne wynagrodzenie w województwie podkarpackim, którego Rzeszów jest stolicą, należy do najniższych w Polsce (w 2013 r. przeciętne wynagrodzenie w województwie podkarpackim stanowiło jedynie 84,7% średniej krajowej).

3. Analiza stanu zasobów pracy

Zasadniczym elementem decydującym o sytuacji na rynku pracy jest kształtowanie się podaży siły roboczej. Stąd też podstawową kategorię rynku pracy stanowi pojęcie zasobów siły roboczej (określenie stosowane w analizach ekonomicznych), inaczej – zasobów pracy (dla podkreślenia humanistycznych treści rozważań o pracy).

3.1. Aktywni zawodowo

Ludność pracująca wraz z ludnością bezrobotną tworzą tzw. społeczny kapitał roboczy, który w statystyce nazywany jest zasobem ludności aktywnej zawodowo¹³. Niniejsza charakterystyka zasobów pracy Rzeszowa opiera się na danych Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 r. W spisie tym zastosowano definicję bieżącej aktywności ekonomicznej ludności, zgodnie z którą podstawą podziału ludności na pracujących, bezrobotnych i biernych zawodowo jest praca, czyli fakt wykonywania, posiadania bądź poszukiwania pracy w określonym przedziale czasu. W przypadku NSP 2011 za okres odniesienia uznano tydzień od 25 do 31 marca 2011 r.

¹³ Więcej na ten temat: J. Unolt, *Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 1999, s. 39–40.

Tabela 3. Aktywność ekonomiczna ludności Rzeszowa w wieku 15 lat i więcej

	Ogółem	Aktywni zawodowo			Bierni zawodowo	Nieustalony status na rynku pracy
		razem	pracujący	bezrobotni		
Ogółem	154 114	76 288	66 960	9328	66 248	11 578
Mężczyźni	71 880	39 425	34 770	4656	26 809	5645
Kobiety	82 234	36 862	32 190	4672	39 439	5932

Źródło: *Aktywność ekonomiczna ludności w województwie podkarpackim. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Na podstawie wyników NSP 2011 wiemy, że w marcu 2011 r. liczba ludności aktywnej zawodowo w wieku 15 lat i więcej w Rzeszowie wynosiła 76 288, z czego 66 960 to pracujący, zaś 9328 bezrobotni. Poziom aktywności zawodowej wynosił 53,5%¹⁴. Za biernych zawodowo uznano 66 248 osób. Nie udało się ustalić statusu rynku pracy w przypadku 11 578 osób. Rozpatrując aktywność zawodową mieszkańców Rzeszowa z perspektywy płci, zauważamy, że wśród ludności z określonym statusem aktywności ekonomicznej większość stanowili mężczyźni – 39 425, tj. 51,7%, zaś kobiet było 36 862, tj. 48,3%. W gronie mężczyzn w wieku 15 lat i więcej z określonym statusem na rynku pracy ponad połowę stanowiły osoby aktywne zawodowo (59,5%), zaś bierni zawodowo to 40,5%. Z kolei wśród kobiet w wieku 15 lat i więcej osoby aktywne zawodowo stanowiły 48,3%, a ponad połowa (51,7%) to osoby biernie zawodowo.

3.2. Pracujący

W omamianym okresie zbiorowość pracujących w Rzeszowie liczyła 66 960 osób. Mężczyźni stanowili 51,9% tej populacji, zaś kobiety 48,1%. Zbiorowość pracujących można podzielić na pracowników najemnych oraz pracujących na własny rachunek. W populacji osób pracujących najliczniejszą grupę stanowili pracownicy najemni – 85,4% ogólnej liczby pracujących, przy czym w przypadku kobiet odsetek ten wyniósł 90,1% i był znacznie wyższy niż dla mężczyzn – 81,0%.

¹⁴ Poziom aktywności zawodowej jest wyrażany współczynnikiem aktywności zawodowej, który oblicza się jako udział ludności aktywnej zawodowo (pracującej i bezrobotnej) w ogólnej liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej.

Tabela 4. Pracujący według płci i statusu zatrudnienia w Rzeszowie

	Ogółem ¹	Pracownicy najemni			Pracujący na własny rachunek			Pomagający członkowie rodzin
		razem	pełnozatrudnieni	niepełnozatrudnieni	razem	pracodawcy	niezatrudniający pracowników	
Ogółem	66 960	57 173	52 024	5 149	9 313	2 878	6 434	392
Mężczyźni	34 770	28 172	25 855	2 316	6 357	1 914	4 442	205
Kobiety	32 190	29 001	26 169	2 833	2 956	964	1 992	187

¹ Łącznie z nieustalonym statusem zatrudnienia

Źródło: *Aktywność ekonomiczna ludności w województwie podkarpackim. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

W subpopulacji pracowników najemnych zdecydowaną większość stanowili pracownicy pełnozatrudnieni – 52 024, tj. 91,0% ogółu pracowników najemnych. Drugą pod względem wielkości kategorię stanowiły osoby pracujące na własny rachunek – 13,9%. W jej obrębie zdecydowanie przeważały osoby niezatrudniające pracowników (6434), zaś pracodawcy stanowili grupę liczącą 2878. Oznacza to, że co trzeci pracujący na własny rachunek zatrudniał pracowników najemnych. Udział ogółu pracujących na własny rachunek w ogólnej liczbie pracujących był wyższy wśród mężczyzn (18,3%) niż wśród kobiet (9,2%).

3.3. Bezrobotni

W marcu 2011 r. w Rzeszowie bez pracy pozostawało 9328 osób. Minimalną większość bezrobotnych stanowiły tu kobiety – 50,1% (mężczyźni – 49,9%). Stopa bezrobocia według wyników NSP 2011 w Rzeszowie osiągnęła poziom 12,2%, dla kobiet wynosiła 12,7%, a dla mężczyzn 11,8%.

Tabela 5. Bezrobotni w Rzeszowie według okresu poszukiwania pracy

Wyszczególnienie	Ogółem ¹	Według okresu poszukiwania pracy				
		do 3 miesięcy włącznie	4–6	7–12	13–24	powyżej 24 miesięcy
Ogółem	9328	2215	2091	2444	1390	1162
Mężczyźni	4656	1130	1083	1180	738	518
Kobiety	4672	1085	1008	1264	652	644

¹ Łącznie z *nieustalonym* okresem poszukiwania pracy

Źródło: *Aktywność ekonomiczna ludności w województwie podkarpackim. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Spis Powszechny dostarczył również informacji na temat czasu przebywania na bezrobociu. Osoby pozostające na bezrobociu powyżej 12 miesięcy stanowiły 27,4% ogółu bezrobotnych. Z kolei osoby pozostające bez pracy od 7 do 12 miesięcy – 14,9%, od 4 do 6 – 26,2%, zaś do 3 miesięcy – 23,7%.

3.4. Bierni zawodowo

Bierność zawodowa to wciąż poważny problem polskiego rynku pracy. W marcu 2011 r. populacja biernych zawodowo w Rzeszowie liczyła 66 248 osób, tj. 46,5% ludności w wieku 15 lat i więcej z określonym statusem na rynku pracy. Wśród osób biernych zawodowo przeważały kobiety, stanowiąc 59,5% ogółu biernych zawodowo. Kobiety także częściej niż mężczyźni pozostawały w stanie bierności zawodowej – na 100 kobiet w wieku 15 lat i więcej 48,0 było biernych zawodowo, podczas gdy wśród mężczyzn analogiczny wskaźnik wyniósł 37,3. Najczęstszymi przyczynami bierności zawodowej w Rzeszowie były: emerytura (43,4%), nauka, uzupełnianie kwalifikacji (25,7%) oraz inne (15,1%). Własna choroba, niepełnosprawność były powodem bierności zawodowej dla 8,4% omawianej kategorii osób.

Tabela 6. Bierni zawodowo według przyczyn bierności i powiatów

Wyszczególnienie	Ogółem	W tym przyczyny bierności zawodowej		
		nauka, uzupełnianie kwalifikacji	choroba, niesprawność	emerytura
Ogółem	66 248	17 044	5538	28 780
Mężczyźni	26 809	8227	2900	9937
Kobiety	39 439	8817	2638	18 843

Źródło: *Aktywność ekonomiczna ludności w województwie podkarpackim. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

4. Poziom i struktura bezrobocia rejestrowanego¹⁵

Ważnym i trudnym do rozwiązania problemem społecznym i ekonomicznym jest występujące w Rzeszowie bezrobocie. Na koniec grudnia

¹⁵ Mowa tu o tzw. bezrobociu rejestrowanym, ewidencjonowanym przez urzędy pracy. Zgodnie z Ustawą o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy bezrobotny to osoba niezatrudniona i niewykonywująca innej pracy zarobkowej, jednocześnie zdolna do podjęcia zatrudnienia w pełnym wymiarze godzin. Poza tym bezrobotny zarejestrowany musi spełnić szereg dodatkowych kryteriów, takich jak np.: nie uczęszcza do szkoły, jest w wieku od 18. do 60. roku życia (kobiety) lub 65. roku życia (w przypadku mężczyzn), nie ma emerytury ani renty, nie jest posiadaczem nieruchomości rolnej (powyżej 2 ha), a także nie prowadzi firmy.

2013 r. w Rzeszowie zarejestrowanych było 9380 bezrobotnych. Mężczyźni stanowili nieznaczną większość populacji bezrobotnych (50,3%). Stopa bezrobocia kształtowała się tu na poziomie 8,4%, co było wartością relatywnie niską w porównaniu z regionem (16,3%) i średnią krajową (13,4%)¹⁶. W omawianym okresie w Rzeszowie zarejestrowanych było 1051 bezrobotnych z prawem do zasiłku, co stanowiło 11,2% ogółu omawianej populacji.

Tabela 7. Udział bezrobotnych uprawnionych do pobierania zasiłku w ogólnej liczbie bezrobotnych w Polsce i województwie podkarpackim w latach 2004–2013

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Stopa bezrobocia	9,4	9,2	8,1	7,3	5,9	7,2	7,6	7,6	8,1	8,4
Liczba bezrobotnych	8671	8559	7880	7312	5993	7389	8199	8428	9124	9380

Źródło: GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 02.01.2014

Niezwykle istotną sprawą w możliwościach ograniczania bezrobocia jest nie tylko liczba bezrobotnych, ale także ich struktura według płci, wieku, poziomu wykształcenia, stażu pracy oraz czasu pozostawiania bez pracy.

4.1. Bezrobotni według wieku

Wiek bezrobotnych jest cechą, która w sposób istotny wpływa na szanse znalezienia pracy. Według danych na koniec grudnia 2013 r. najliczniejszą kategorię wiekową wśród zarejestrowanych bezrobotnych w Rzeszowie stanowiły osoby w wieku od 25 do 34 lat (33,4%). Drugą co do liczebności kategorię stanowiły osoby w wieku od 35 do 44 lat (19,0%). Bezrobotni w wieku 45–54 lat stanowili w omawianym okresie 18,6%, osoby w wieku 55 i więcej – 15,0%, zaś 24 lata i mniej – 14%.

¹⁶ Stopa bezrobocia definiowana jest jako stosunek liczby osób bezrobotnych do liczby ludności aktywnej ekonomicznie (zasobu siły roboczej danej populacji). Wykorzystywanie bezrobocia rejestrowanego jako danej do pomiaru stopy nie oddaje w pełni rzeczywistego poziomu bezrobocia, ponieważ uzyskane wyniki nieco go zaniżają (wynika to m.in. z tego, że nie wszystkie osoby bezrobotne rejestrują to w odpowiednim urzędzie). Adekwatniejszą metodą jest pomiar stopy bezrobocia przy wykorzystaniu metodologii Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) i NSL 2011.

Tabela 8. Bezrobotni według wieku w Rzeszowie (stan na koniec 2013 r.)

	24 lata i mniej	25 i więcej	25-34	35-44	45-54	55 i więcej
w wartościach bezwzględnych	1310	8070	3136	1786	1740	1408
w %	14,0	86,0	33,4	19,0	18,6	15,0

Źródło: GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 02.01.2014

4.2 Bezrobotni według wykształcenia

Kolejnym ważnym kryterium podziału bezrobotnych jest wykształcenie. W końcu 2013 r. najmniej bezrobotnych, bo 11,7%, legitymowało się wykształceniem średnim ogólnokształcącym. Osoby z wykształceniem gimnazjalnym stanowiły w omawianym okresie 19,2% ogółu zarejestrowanych bezrobotnych, zaś osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym – 18,7%. Co czwarty bezrobotny zarejestrowany w Rzeszowie (25,8%) legitymował się wykształceniem wyższym.

Tabela 9. Bezrobotni według wykształcenia w Rzeszowie (stan na koniec 2013 r.)

	wyższe	policealne, średnie zawodowe	średnie ogólnokształcące	zasadnicze zawodowe	gimnazjalne i niższe
w wartościach bezwzględnych	2418	2307	1099	1758	1798
w %	25,8	24,6	11,7	18,7	19,2

Źródło: GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 02.01.2014

4.3 Bezrobotni według stażu pracy

Na szanse bezrobotnych na rynku pracy istotny wpływ ma staż pracy. Największe trudności ze znalezieniem pracy mają z reguły osoby, które jeszcze nie pracowały. W końcu grudnia 2013 r. wśród ogółu zarejestrowanych bezrobotnych w Rzeszowie 18,5% nie posiadało dotychczas żadnego udokumentowanego stażu zawodowego, 22,4% posiadało staż pracy nie dłuższy niż 1 rok, a 19,3% stanowiły osoby posiadające staż pracy od 1 roku do 5 lat. Najmniej liczną kategorią bezrobotnych były osoby o stażu pracy dłuższym niż 30 lat (3,9%).

Tabela 10. Bezrobotni według stażu pracy w Rzeszowie (stan na koniec 2013 r.)

	bez stażu pracy	1 rok i mniej	1-5 lat	5-10 lat	10-20 lat	20-30 lat	powyżej 30 lat
w wartościach bezwzględnych	1735	2099	1809	1181	1190	998	368
w %	18,5	22,4	19,3	12,6	12,7	10,6	3,9

Źródło: GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 02.01.2014

4.4 Bezrobotni według czasu pozostawania bez pracy

Długie pozostawanie bez pracy zmniejsza szanse na znalezienie zatrudnienia, co z kolei wpływa na obniżenie statusu materialnego i społecznego osób bezrobotnych i ich rodzin. Dlatego też kryterium czasu pozostawania bez pracy jest istotne przy ocenie struktury bezrobocia. Według stanu na 31 grudnia 2013 r. bezrobotni pozostający bez pracy powyżej 12 miesięcy stanowili łącznie 43,3% ogółu bezrobotnych (z tego 24,3% pozostawało bez pracy powyżej 24 miesięcy). Najmniej liczną grupę stanowili bezrobotni, którzy pozostają bez pracy od 3 do 6 miesięcy (17,4% ogółu bezrobotnych).

Tabela 11. Bezrobotni według czasu pozostawania bez pracy w Rzeszowie (stan na koniec 2013 r.)

	3 miesiące i mniej	3-6 miesiące	6-12 miesiące	12-24 miesiące	powyżej 24 miesiące
w wartościach bezwzględnych	2202	1484	1632	1781	2281
w %	23,5	15,8	17,4	19,0	24,3

Źródło: GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 02.01.2014

5. Działania na rzecz przeciwdziałania bezrobociu

Działania na rzecz przeciwdziałania bezrobociu można najogólniej podzielić na te o charakterze osłonowym oraz te o charakterze aktywizującym. Działania osłonowe polegają na realizacji tzw. programów pasywnych, do których zaliczamy wypłacanie określonych ustawowo zasiłków dla bezrobotnych, świadczenia przedemerytalne i wcześniejsze emerytury finansowane przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych. Z kolei działania aktywizujące bezrobotnych mają na celu pomoc bezrobotnym w powrocie do aktywności zawodowej. Zaliczymy tu działania z wykorzystaniem takich instrumentów jak: szkolenie i przekwalifikowanie bezrobotnych, zasiłki szkole-

niowe, poradnictwo zawodowe, prace interwencyjne, roboty publiczne, aktywizacja zawodowa absolwentów, pożyczki na tworzenie małych przedsiębiorstw itp.

Na terenie Rzeszowa stosowane są zarówno programy pasywne, jak i aktywne. Są one realizowane przez wymienione w ustawie¹⁷ instytucje rynku pracy, do których należy zaliczyć: publiczne służby zatrudnienia, ochotnicze hufce pracy, agencje zatrudnienia, instytucje szkoleniowe, instytucje dialogu społecznego oraz instytucje partnerstwa lokalnego.

Pierwszoplanową rolę w zakresie łagodzenia skutków bezrobocia oraz aktywizacji zawodowej odgrywa Powiatowy Urząd Pracy w Rzeszowie, który swoim zasięgiem obejmuje prócz powiatu grodzkiego (miasto Rzeszów) 14 gmin tworzących powiat rzeszowski. Przy Urzędzie funkcjonuje Ośrodek Ewidencji i Świadczeń, Centrum Aktywizacji Bezrobotnych oraz Ośrodek „Centrum Plus” wspomagający działania na rzecz indywidualnej pomocy bezrobotnym. Niewątpliwie działania Urzędu przyczyniają się do ożywienia lokalnego rynku pracy. Rzeszów posiada najmocniej rozbudowaną – w porównaniu do pozostałych powiatów Podkarpacia – sieć pozostałych instytucji rynku pracy. Znajdują się tu zarówno agencje zatrudnienia, ochotnicze hufce pracy, instytucje dialogu społecznego oraz wiele instytucji i organizacji wspierających mieszkańców poruszających się po lokalnym rynku pracy. Na tle pozostałych powiatów Podkarpacia liczba tego typu instytucji zlokalizowanych w Rzeszowie jest imponująca¹⁸.

Pominąwszy działalność podmiotów rynku pracy w Rzeszowie, warto zwrócić uwagę na działania władz miasta, które skutkują ożywieniem gospodarczym oraz napływem kapitału, co z kolei przekłada się na nowe miejsca pracy. Ustawa o samorządzie terytorialnym nie nałożyła na samorząd zadań w zakresie przeciwdziałania bezrobociu i jego skutkom. Tymczasem gminy to zarówno poważny pracodawca, jak i stymulator powstawania nowych miejsc pracy oraz realizator zadań polityki społecznej państwa¹⁹. Gminy w związku z tym wykonują takie działania jak: przygotowanie uzbrojonych terenów pod inwestycje, obniżenie podatków i opłat lokalnych jako instrument stymulowania rozwoju przedsiębiorczości, stworzenie korzystnych warunków nabywania gruntów, zagospodarowanie wolnych lokali i budynków, prolongata zobowiązań finansowych wobec podmiotów go-

¹⁷ Ustawa z 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, DzU 2013, poz. 674; zm. DzU 2013, poz. 829.

¹⁸ Zob. *Sytuacja instytucji rynku pracy powiatu rzeszowskiego...*, s. 14.

¹⁹ J. Telpa, B. Ćwik, *Lokalny rynek pracy w Polsce w latach 2001–2005*, AlmaMer Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2008, s. 69.

spodarczych, nawiązanie kontaktów międzynarodowych mających na celu przyciągnięcie kapitału i wiele innych²⁰.

Do konkretnych przykładów tego typu działań w Rzeszowie zaliczyć należy przede wszystkim utworzenie i rozwój specjalnych stref ekonomicznych. Zadaniem takich stref jest stworzenie sprzyjających warunków rozpoczęcia działalności gospodarczej, rozwój eksportu i tworzenie nowych miejsc pracy. Przedsiębiorcy, którzy zdecydują się inwestować na terenie strefy, mogą liczyć na wysokie zwolnienia w podatku (CIT lub PIT) od dochodu uzyskanego z działalności określonej w uzyskanym zezwoleniu. W Rzeszowie i sąsiadujących z nim gminach istnieje już kilka tego rodzaju obszarów. Od 2010 r. funkcjonuje w Rzeszowie Specjalna Strefa Ekonomiczna Rzeszów-Dworzysko, będąca podstrefą SSE Euro-Park Mielec. W jej obrębie, łącznie z terenami przyległych gmin, znajdzie się docelowo 450 ha terenów inwestycyjnych. Pierwszym inwestorem na terenie strefy Rzeszów-Dworzysko jest firma logistyczna Raben. Z kolei na terenach Parku Naukowo-Technologicznego AEROPOLIS, znajdującego się w rejonie Międzynarodowego Portu Lotniczego Rzeszów-Jasionka, inwestują firmy z branży lotniczej, elektromaszynowej, elektronicznej i informatycznej, a wśród nich: MTU Aero Engines, Borg Warner, OpTeam, ZELNAR, Goodrich. Inne lokalizacje SSE to obejmujący 10 ha teren przy ul. Ciepłowniczej oraz teren zakładów WSK PZL Rzeszów, gdzie w grudniu 2011 r. odbyło się uroczyste rozpoczęcie produkcji w nowym zakładzie Hamilton Sundstrand Poland. Tereny przemysłowe, które są zaplanowane do objęcia przez SSE, w obecnych granicach miasta Rzeszowa obejmą w sumie 180 ha²¹.

6. Wnioski

Rzeszów jest nie tylko największym miastem regionu i ośrodkiem administracji różnego szczebla, ale również istotnym ośrodkiem edukacji, kultury, nauki, produkcji i szeroko pojętych usług. Tym samym Rzeszów tworzy największy i najbardziej zróżnicowany rynek pracy na Podkarpaciu. Spora część mieszkańców z terenów przyległych do miasta właśnie tutaj znajduje zatrudnienie.

Tania siła robocza, stosunkowo wysoki potencjał kwalifikacji zasobów pracy, niskie bezrobocie oraz obecność firm wysokich technologii wraz

²⁰ Tamże, s. 69–70.

²¹ Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/biznes/specjalna-strefa-ekonomiczna-rzeszow-dworzysko, data dostępu: 20.12.2014.

z rozwiniętą infrastrukturą sektora badawczo-rozwojowego to atuty w konkuroowaniu o inwestycje zagraniczne. Sprzyja temu też rozsądna proinwestycyjna polityka władz miasta. Dużym atutem Rzeszowa jest stosunkowo dobrze rozwinięty sektor instytucji rynku pracy oraz ich duża aktywność w pozyskiwaniu funduszy na realizację działań aktywizujących bezrobotnych. Wymienione mocne strony lokalnego rynku pracy mogą zostać osłabione przez czynniki natury makroekonomicznej, a ostatnio i geopolitycznej. Mówiąc o polityce makroekonomicznej, mam na myśli politykę państwa mającą na celu pobudzanie wzrostu gospodarczego, który jest warunkiem koniecznym dla wzrostu zatrudnienia²². Ponadto bardzo ważna jest polityka zachęt instytucjonalnych do wzrostu zatrudnienia, co obecnie w Polsce łączy się przede wszystkim z uelastycznianiem rynku pracy. Niebagatelną sprawą jest również sytuacja geopolityczna: tuż za wschodnią granicą kraju toczy się konflikt zbrojny. Rzeszów jako miasto leżące stosunkowo blisko granicy może być uznany przez korporacje za teren wysokiego ryzyka inwestycyjnego, co w dobie globalizacji może oznaczać, że korporacje nie tyle powstrzymają się z nowymi inwestycjami, co wycofają się z dotychczasowych.

Labour market and unemployment

Abstract

Not only is Rzeszow the biggest town in the Podkarpackie Voivodeship and the administration centre of different levels but it is also a significant centre of education, culture, science, industrial production and services in general. Thus, Rzeszow offers the biggest and the most diverse labour market in the Podkarpacie region. The article aims at presenting basic data on the trends in the local labour market, the level and structure of unemployment and labour resources in Rzeszow. The evidence here presented indicates a relatively well-developed labour market, relatively low unemployment and a high potential of human resources. The article also addresses the issue of counteracting unemployment in the town. Reference is made to the potential of labour market institutions, to the passive and active methods applied with a view to counteract unemployment. The article has also described the policy of the town authorities regarding creating a favourable climate for investment.

Keywords: the labour market, unemployment, economic activity of the population

²² Mimo zagrożenia zjawiskiem bezzatrudnieniowego wzrostu gospodarczego działania rządu na rzecz pobudzania wzrostu gospodarczego są oczywiście pożądane.

IRYNA DROZD, EWELINA JURASZ

Problem mieszkaniowy w Rzeszowie

1. Istota problemu mieszkaniowego

Mieszkanie jest to „zespół pomieszczeń domu mieszkalnego, stanowiący wydzieloną jednostkę funkcjonalną, użytkowaną przez określoną grupę ludzi, najczęściej przez rodzinę. Mieszkanie składa się z pomieszczeń mieszkalnych”¹. Budowla z kolei jest definiowana jako „trwale połączony z gruntem obiekt wykonany przez człowieka, np. budynek (b. nadziemna), tunel (b. podziemna)”².

Zgodnie z rankingiem OECD (ang. *Organization for Economic Co-operation and Development*, Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju) Polska znajduje się na 33. miejscu z 34 ocenianych państw pod względem warunków mieszkaniowych. W naszym kraju blisko połowa dorosłych dzieci mieszka z rodzicami z powodu braku możliwości wynajęcia lub zakupu własnego mieszkania. Warto zauważyć, że ten wskaźnik w UE wynosi tylko ok. 15%. W ciągu ostatnich 25 lat odnotowano 24-krotny spadek liczby oddawanych mieszkań spółdzielczych o stosunkowo niskich czynszach, a liczba mieszkań budowanych w ramach innych form dla najmniej zamożnych obywateli spadła ponadtrzykrotnie. Łącznie o ponad 40% spadła liczba mieszkań oddawanych do użytku dla rodzin mniej zamożnych (tj. komunalnych, spółdzielczych, społeczno-czynszowych i socjalnych). Jak wynika z analizy Najwyższej Izby Kontroli, w Polsce nie ma od dawna żadnej długofalowej polityki mieszkaniowej, a gminne zasoby mieszkań dla mniej zamożnych ustawicznie spadają³. Buduje się przede wszystkim w wielkich i bogatych aglomeracjach, takich jak: Trójmiasto, Kraków, Wrocław i Warszawa. Badania CBOS (Centrum Badania Opinii Społecznej) z września 2013 r. wskazują, że 52,8% badanych Polaków wymienia brak perspektyw mieszkaniowych jako jeden z trzech głównych problemów polskich rodzin, z kolei

¹ *Wielka encyklopedia powszechna*, PWN, Warszawa 1966, s. 285.

² *Encyklopedia popularna*, PWN, Warszawa 1992, s. 112.

³ Izba Projektowania Budowlanego, *Problemy mieszkaniowe Polaków*, <http://www.ipb.org.pl/?p=516>, data dostępu: 29.09.2014.

72,7% respondentów stwierdza, że problemy mieszkaniowe są główną przyczyną kryzysu demograficznego⁴. Jeżeli chodzi o główne problemy polskich rodzin, to na pierwszym miejscu uplasował się problem bezrobocia, jako drugi problem wymienia się patologie społeczne (alkoholizm, narkomania)⁵. Problem braku mieszkań wiąże się przede wszystkim z niedostateczną dostępnością, rozumianą jako możliwość zaspokajania potrzeb mieszkaniowych przez gospodarstwa domowe. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w Polsce wystarcza obecnie na ok. 0,8 m kw. powierzchni mieszkania. Jeszcze gorsza sytuacja panuje w największych miastach, gdzie za przeciętną pensję można nabyć jedynie ok. 0,5-0,6 m kw. mieszkania. W krajach zachodnioeuropejskich za przeciętną pensję obywatel może zakupić ok. 2–3 m kw. mieszkania⁶. „Niskie dochody społeczeństwa i wysokie koszty budowy/ceny nowych mieszkań powodują, że jedynie część społeczeństwa może zaspokoić swoje potrzeby mieszkaniowe bezpośrednio na rynku. Jednocześnie jednak w okresach zwiększonego popytu, spowodowanego np. zmniejszeniem oprocentowania kredytów hipotecznych lub poprawą sytuacji na rynku pracy, na rynku mieszkaniowym gwałtownie rosną ceny mieszkań (taka sytuacja miała miejsce w latach 2006–2008)”⁷.

Potrzeby mieszkaniowe należą do wąskiego zakresu potrzeb, które mają wymiar powszechny, dotyczą wszystkich ludzi i pozostają aktualne w całym okresie życia każdego człowieka. Niezależnie od tego, jak wielka jest skala różnic społecznych, posiadanie dachu nad głową jest dla każdego gospodarstwa domowego jednym z najważniejszych, a przy tym obiektywnie niezbędnym do podjęcia wyzwaniem konsumpcyjnym⁸. Mieszkanie zapewnia stabilność oraz bezpieczeństwo i jest jednym z warunków umożliwiających usamodzielnienie się, realizację zamierzeń związanych z założeniem rodziny, jej rozwojem, osobistymi planami zawodowymi, czy też niejednokrotnie znalezieniem pracy w miejscu, w którym jest ona dostępna⁹.

⁴ Tamże.

⁵ Na podstawie raportu wyników badań postrzegania problemu mieszkaniowego Maison Research Consulting Dominika Maison, <http://www.dachnadglowa.org>, data dostępu: 29.09.2014.

⁶ Muratorplus.pl, *Budowlany serwis dla profesjonalistów. Prawo. Biznes*, http://www.muratorplus.pl/biznes/prawo/projekt-zalozenia-polityki-wsparcia-mieszkalnictwa-do-2020-roku-skierowany-do-rozpatrzenia-przez-kom_67612.html, data dostępu: 31.05.2010.

⁷ Tamże.

⁸ B. Szluz, *Świat społeczny bezdomnych kobiet*, Wydawnictwo Bonus Liber, Warszawa 2010, s. 1–2.

⁹ Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, *Główne problemy, cele i kierunki programu wspierania rozwoju budownictwa mieszkaniowego do 2020 roku*, http://bip.transport.gov.pl/pl/bip/projekty_aktow_prawnych/projekty_ustaw/ustawy_mieszkalnictwo_i_gospodarka_komunalna/bs_mieszk2020/px_18112010gp.pdf, data dostępu: 29.09.2014.

„Należąc do wąskiego zbioru dóbr podstawowych, mieszkanie jest jednocześnie dobrem obiektywnie zaliczanym do dóbr najdroższych. Jest realizowaną we własnym zakresie »inwestycją życia« lub towarem, którego pozyskanie i użytkowanie – niezależnie od tego, czy jest to własne mieszkanie czy mieszkanie użytkowane na podstawie prawa najmu – wymaga poniesienia i dalszego ponoszenia, najczęściej przez okres wielu kolejnych lat, wydatków stanowiących istotną część budżetu domowego. Dla większości wydatki te są dużą częścią zgromadzonych oszczędności lub uzyskiwanych dochodów osobistych, przeznaczanych na spłatę kredytu mieszkaniowego, czynszu oraz uiszczanie bieżących opłat związanych z posiadaniem mieszkaniem”¹⁰. „Życie na kredyt” stało się chlebem powszednim współczesnych obywateli. W sytuacji utraty pracy narastają kłopoty rodzinne i destabilizuje się sytuacja finansowa rodzin, co najczęściej prowadzi do wystąpienia tzw. pętli zadłużenia. Od 2002 r. obserwuje się wzrost kredytów dla polskich gospodarstw domowych: w 2002 r. – 86,1 mld zł, w 2007 r. – 254 mld zł, w 2009 r. – 419 mld zł, w 2010 r. – 477 mld zł, w III kwartale 2012 r. – 545 mld zł¹¹.

Sytuacja mieszkaniowa w Polsce ma swój specyficzny wymiar i jest w większości nieporównywalna lub trudno porównywalna z sytuacją mieszkaniową w krajach zachodnioeuropejskich. Podstawowym problemem pozostaje deficyt mieszkaniowy, tzn. różnica między liczbą zamieszkałych mieszkań a liczbą gospodarstw domowych. Różnica ta sięga ok. 1,7 mln, z czego ok. 1,1 mln w miastach.

Brak precyzyjnych corocznych danych dotyczących liczby gospodarstw domowych w Polsce uniemożliwia dokonanie ścisłej oceny wysokości aktualnego deficytu mieszkaniowego. Zapewne część mieszkań teoretycznie niezamieszkałych jest w praktyce wykorzystywana w szarej strefie najmu, również część mieszkań teoretycznie znajdujących się w budowie może być w praktyce zamieszkała. Wynika z tego, że obecnie faktyczny deficyt mieszkaniowy może wynosić ok. 1,4–1,5 mln mieszkań.

Oprócz deficytu mieszkaniowego dużym problemem jest niezadowalający standard techniczny mieszkań. Budynki mieszkalne (pozostałości sprzed okresu transformacji ustrojowej) mają niski standard techniczny, do tego dochodzą niedostateczne wyposażenie mieszkań w instalacje oraz nadmierne zaludnienie mieszkań. Niski stan techniczny zasobów mieszkaniowych spowodowany jest niskim standardem wykonawstwa i użytych

¹⁰ Tamże.

¹¹ T. Załęga, *Upadłość konsumencka a zadłużanie się miejskich gospodarstw w Polsce w okresie kryzysu*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, 2(38) 2014, s. 160.

materiałów, a także wieloletnimi zaległościami remontowymi. Pod tym względem najlepiej wyglądają zasoby spółdzielni mieszkaniowych. Uwzględniając stan techniczny zasobów budynków, w ciągu najbliższych kilkunastu lat należałoby wycofać z eksploatacji ok. 200 tys. mieszkań¹². W Rzeszowie taka sytuacja dotyczy np. osiedla Nowe Miasto.

„Od rozpoczęcia procesu transformacji gospodarczej konstytuowaniu się rozwiązań prawnych w sferze własności mieszkaniowej, rynku najmu i szerokiego zakresu przepisów oddziałujących na rynek mieszkaniowy towarzyszyła polityka państwa ukierunkowana również na bezpośrednie wspieranie budownictwa mieszkaniowego i działań zmierzających do poprawy stanu technicznego zasobów. Wprowadzanym instrumentom polityki mieszkaniowej towarzyszyły takie procesy jak: prywatyzacja mieszkań znajdujących się pierwotnie w zasobach komunalnych, zasobach zakładów pracy oraz zasobach spółdzielni mieszkaniowych, stopniowa dominacja rynkowych źródeł kapitału niezbędnego do sfinansowania nowych inwestycji, dynamiczne zmiany w otoczeniu regulacyjnym mieszkalnictwa (system planowania przestrzennego, regulacja procesów budowlanych, gospodarka nieruchomościami, system ksiąg wieczystych itp.). Niezwykle ważnym elementem tych procesów była również decentralizacja polityki mieszkaniowej i przeniesienie głównej części odpowiedzialności za jej prowadzenie na samorządy gminne.

Stosowane w ostatnich dwudziestu latach instrumenty wsparcia mieszkalnictwa podlegały znaczącym zmianom, obejmując rozwiązania ukierunkowane na:

1. zwiększanie dostępności mieszkań dla najuboższych przez wspieranie realizacji inwestycji związanych z powiększaniem zasobu lokali socjalnych oraz miejsc w budynkach dla osób bezdomnych (segment budownictwa socjalnego);
2. zwiększenie dostępności mieszkań dla osób niezamożnych i średniozamożnych, a także dla tzw. grup specjalnych (osoby starsze, osoby niepełnosprawne, imigranci) przez wspieranie realizacji mieszkań społecznych czynszowych, spółdzielczych lokatorskich oraz mieszkań chronionych (segment budownictwa społecznego);
3. zwiększenie dostępności mieszkań dla osób zainteresowanych własnością mieszkaniową przez wspieranie pozyskiwania źródeł finansowania

¹² Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, *Główne problemy, cele i kierunki programu wspierania rozwoju budownictwa mieszkaniowego do 2020 roku*, http://bip.transport.gov.pl/pl/bip/projekty_aktow_prawnych/projekty_ustaw/ustawy_mieszkalnictwo_i_gospodarka_komunalna/bs_mieszk2020/px_18112010gp.pdf, data dostępu: 29.09.2014.

- oraz możliwość odzyskania części wydatków poniesionych na zakup lub budowę mieszkania (budownictwo własnościowe);
4. poprawę stanu technicznego zasobów mieszkaniowych przez wspieranie inwestycji termomodernizacyjnych i remontowych (cały zasób);
 5. stopniową redukcję zobowiązań państwa z poprzednich okresów przez wypłatę premii gwarancyjnych, wykup odsetek od tzw. starych kredytów spółdzielczych, a także kompensacje właścicielom utraconych możliwości dochodowych w wyniku obowiązywania czynszów regulowanych¹³.

Nie sposób nie wspomnieć o systemie ulg podatkowych i zwolnień jako formie wspierania mieszkalnictwa w Polsce, np. ulga w PIT z tytułu wydatków na zakup gruntów pod budowę budynku mieszkalnego, ulga w PIT na czynszowe budownictwo wielorodzinne, ulga odsetkowa lub tzw. duża ulga budowlana. Uzupełnieniem systemu ulg była ulga z tytułu wydatków na remont i modernizację budynków lub lokali mieszkalnych. Wydatki te znacznie obciążały budżet państwa. Od 2006 r. państwo całkowicie wycofało się z ulg mieszkaniowych w PIT, zachowując jednocześnie preferencyjną dla mieszkalnictwa siedmioprocentową stawkę podatku VAT, która utrzymała się nawet po wejściu Polski do Unii Europejskiej¹⁴.

Od 2006 r. realizowano program rządowy „Rodzina na swoim”, który polegał na dopłatach do odsetek od kredytu preferencyjnego udzielonego na cele mieszkaniowe. Przez kredyt preferencyjny rozumiano kredyt, do oprocentowania którego stosowane były dopłaty na zasadach określonych w ustawie o finansowym wsparciu rodzin w nabywaniu mieszkania, udzielony na zaspokojenie własnych potrzeb mieszkaniowych docelowego kredytobiorcy. Docelowym kredytobiorcą była osoba uprawniona do korzystania z dopłat, uzyskująca prawo własności do nieruchomości finansowanej kredytem preferencyjnym. Dopłata stanowiła 50% kwoty odsetek naliczonych od podstawy naliczenia dopłaty według obowiązującej stopy referencyjnej. Dopłatę w wysokości 50% można było uzyskać w całości lub w części w zależności od sytuacji rodzinnej i od metrażu mieszkania lub domu, np. mieszkania nie mogły przekraczać 50 m kw., a dom jednorodzinny nie mógł liczyć więcej niż 70 m kw. Gdy te powierzchnie przekraczały ww. metraż, wtedy dopłata była tylko częściowa. Okres wsparcia nie mógł przekroczyć 8 lat od daty pierwszej dopłaty. Dopłaty do kredytu preferencyjnego w ramach programu „Rodzina na swoim” zakończyły się 31.12.2012 r. Nowy program „Mieszkanie dla młodych” jest realizowany od stycznia 2014 r. Jest to

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

rządowy program wsparcia osób w wieku do 35 lat w nabyciu pierwszego nowego mieszkania. Polega on na udzieleniu ze środków budżetu państwa dofinansowania wkładu własnego oraz dodatkowego finansowego wsparcia w formie spłaty części kredytu. Dofinansowanie wkładu własnego może zostać udzielone do nabywanego mieszkania, jeżeli powierzchnia użytkowa mieszkania nie przekracza odpowiednio: 75 m kw. dla lokalu mieszkalnego i 100 m kw. dla domu jednorodzinnego oraz 85 m kw. dla lokalu mieszkalnego i 110 m kw. dla domu jednorodzinnego, w przypadku gdy w dniu złożenia wniosku o dofinansowanie wkładu własnego nabywca wychowuje przynajmniej troje dzieci¹⁵.

2. Stan zasobów mieszkaniowych na koniec 2013 r. na tle dotychczasowych trendów

W okresie ostatniego dziesięciolecia zasoby mieszkaniowe rzeszowian z każdym rokiem się powiększają. W niniejszym opracowaniu zostaną przedstawione dane statystyczne dotyczące rozmiarów, intensywności i standardów budownictwa mieszkaniowego w Rzeszowie w latach 2003–2013.

2.1. Charakterystyka rynku pierwotnego miasta Rzeszowa

Parametry liczbowe dotyczące mieszkań oddawanych do użytku w Rzeszowie w latach 2003–2013 przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Mieszkania spółdzielcze, 2003–2013

Typ/Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
mieszkania	321	271	188	747	386	426	610	266	291	449	336	4635
izby	1018	946	501	2509	1379	1361	1795	856	884	1391	1075	14654
powierzchnia użytkowa (m ²)	19470	15445	10231	41917	23637	23978	31633	15501	15982	25266	18460	257652

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

¹⁵ Bank Gospodarstwa Krajowego, *Programy rządowe*, <http://www.bgk.com.pl/programy-rzadowe-3>, data dostępu: 20.08.2014.

Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, że najkorzystniejsze lata dla rzeszowian to 2006 r. (747 oddanych mieszkań) i 2009 r. (610), ponieważ oddano do użytkowania najwięcej lokali. Najmniej mieszkań przekazano w 2005 r., bo tylko 188.

Tabela 2. Mieszkania zakładowe

Typ/Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
mieszkania	62	0	0	0	0	0	40	1	1	0	0	104
izby	202	0	0	0	0	0	129	8	2	0	0	341
powierzchnia użytkowa (m ²)	3535	0	0	0	0	0	2735	228	31	0	0	6529

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Z danych zebranych w tabeli 2 wynika, że liczba oddanych do użytku mieszkań zakładowych w Rzeszowie ma tendencję spadkową. Najwięcej mieszkań oddano w 2003 r., tzn. 62 lokale. W latach 2012 i 2013 nie oddano żadnego mieszkania zakładowego.

Tabela 3. Mieszkania komunalne

Typ/Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
mieszkania	2	89	0	59	0	0	0	0	20	0	0	170
izby	7	160	0	162	0	0	0	0	34	0	0	363
powierzchnia użytkowa (m ²)	167	3505	0	2437	0	0	0	0	868	0	0	6977

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Liczba oddawanych do użytku mieszkań komunalnych w mieście systematycznie spada. Jak wynika z analizy danych, w 2012 i 2013 r. nie oddano do użytku żadnego mieszkania komunalnego.

Tabela 4. Mieszkania przeznaczone na sprzedaż lub wynajem

Typ/Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
mieszkania	0	11	86	29	106	163	560	276	922	646	403	3116
izby	0	30	217	141	341	450	1762	896	2646	1806	1099	9171
powierzchnia użytkowa (m ²)	0	629	5251	3826	6391	9484	34245	16691	49914	36821	22786	180787

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Inaczej przedstawia się sytuacja mieszkań przeznaczonych na sprzedaż lub wynajem. Najwięcej takich lokali oddano w 2011 r. (922) i w 2012 r. (646).

Tabela 5. Mieszkania indywidualne (budownictwo indywidualne)

Typ/Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
mieszkania	481	274	182	176	301	329	336	394	331	481	607	3710
izby	2796	1574	1074	1175	1721	1785	1831	2022	1854	2173	2645	19576
powierzchnia użytkowa (m ²)	70229	37233	26767	26199	37534	39514	37627	44404	44040	48967	60534	446281

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Liczba mieszkań indywidualnych w latach 2003–2013 zmieniała się (w pewnych okresach spadała, w innych wzrastała). Od 2007 r. zauważono tendencję wzrostową w tym zakresie.

Tabela 6. Mieszkania indywidualne realizowane w innym celu niż sprzedaż lub wynajem (budownictwo indywidualne)

Typ/Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
mieszkania	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	311	311
izby	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1851	1851
powierzchnia użytkowa (m ²)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	43546	43546

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Tabela 7. Mieszkania indywidualne na sprzedaż lub wynajem

Typ/Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
mieszkania	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	296	296
izby	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	794	794
powierzchnia użytkowa (m ²)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16988	16988

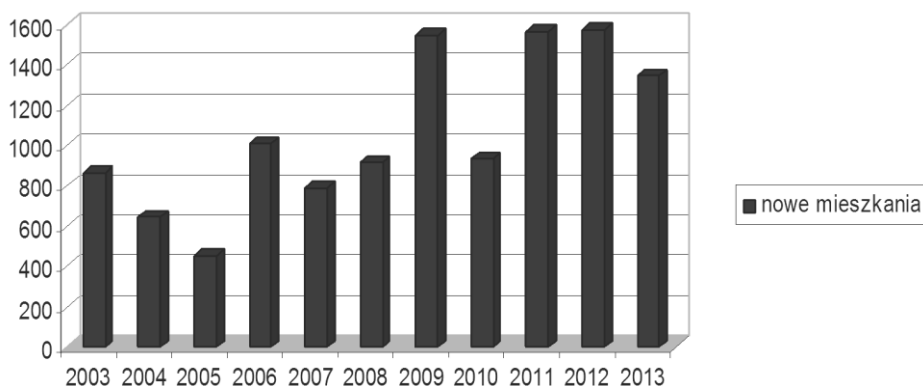
Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Z analizy danych zgromadzonych w tabelach 6 i 7 wynika, że tylko dla 2013 r. charakterystyczny jest wzrost budowanych mieszkań przeznaczonych do innych celów niż zamieszkanie indywidualne.

Tabela 8. Mieszkania oddane do użytkowania

Typ/ Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
mieszkania	866	645	456	1011	793	918	1546	937	1565	1576	1346	11203
izby	4023	2710	1792	3987	3441	3596	5517	3782	5420	5370	4819	42665
powierzchnia użytkowa (m ²)	93401	56812	42249	74379	67562	72976	106240	76824	110835	111054	101780	871863

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Wykres 1. Nowe mieszkania oddane do użytkowania w Rzeszowie w latach 2003–2013

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

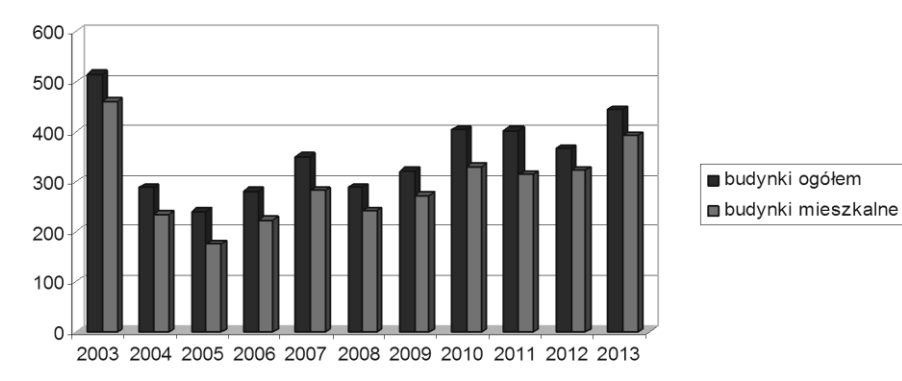
Z analizy danych wynika, że w latach 2009, 2011 i 2013 liczba oddanych do użytkowania w Rzeszowie nowych mieszkań przekroczyła 1,5 tys. Najmniej mieszkań oddano do użytkowania w 2005 r. (456). W 2013 r. liczba oddanych mieszkań zmniejszyła się do 1346.

Na podstawie danych zobrazowanych w tabeli 9 możemy zaobserwować, jak kształtuje się w Rzeszowie sytuacja oddawania nowych budynków do użytkowania.

Tabela 9. Budynki nowe oddane do użytkowania w latach 2003–2013

Typ/Lata	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Razem
budynki ogółem	515	288	240	281	351	288	322	404	403	367	445	3904
budownictwo indywidualne	462	248	202	205	281	246	265	322	326	292	360	3209
budynki mieszkalne	461	235	176	223	283	242	273	330	314	323	392	3252
budynki jednomieszkalniowe	0	-	-	-	-	-	-	-	-	248	322	570
budynki o dwóch mieszalniach	0	-	-	-	-	-	-	-	-	24	33	57
budynki o trzech i więcej mieszalniach	0	-	-	-	-	-	-	-	-	51	35	86
budynki zbiorowego zamieszkania	0	-	-	-	-	-	-	-	-	0	2	2
budynki niemieszkalne	54	53	64	58	68	46	49	74	89	44	53	652
powierzchnia użytkowa mieszkań w nowych budynkach mieszkaniowych w m ²	0	53655	40068	73266	66337	70654	105768	76468	107354	107337	98846	799753
kubatura nowych budynków mieszkalnych w m ²	670838	266359	215198	404698	362825	347465	525917	378901	534560	555997	541075	4803833
kubatura nowych budynków ogółem w m ²	460045	674588	545439	598783	491514	501623	699474	934175	1399459	1431826	758361	8495287

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

Wykres 2. Nowe budynki oddane do użytkowania w Rzeszowie w latach 2003–2013

Źródło: Obliczenie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych, *Budownictwo mieszkaniowe 2003–2013*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014

W Rzeszowie najwięcej nowych budynków oddano do użytkowania w 2003 r., było ich 515 (w tym mieszkalnych 461), najmniej w 2005 r., bo tylko 240 (w tym 176 mieszkalnych). W 2013 r. zanotowano wzrost liczby oddanych budynków do 445 (w tym mieszkalnych 392).

2.2. Analiza rynku nieruchomości miasta Rzeszowa (rynek wtórny)

Sytuacja mieszkaniowa w Rzeszowie ma bardzo dynamiczny charakter na wtórnym rynku nieruchomości. W ciągu ostatniego dziesięciolecia można było zaobserwować zarówno spadek zainteresowania mieszkaniami czy domami z drugiej ręki, jak i wzrost popytu na takie nieruchomości. Analizy rynku nieruchomości dokonano na podstawie kroniki gazety „Rzeszowski Rynek Nieruchomości” z lat 2003–2013, udostępnionej przez Z. Prawelskiego, właściciela „Prawelski – Biuro Obrotu Nieruchomości”, wieloletniego prezesa i założyciela Rzeszowskiego Stowarzyszenia w Obrocie Nieruchomościami, a także eksperta i doradcę rynku nieruchomości.

W latach 2003–2004 wzrosło zainteresowanie małymi mieszkaniami (ok. 50 m kw.) i małymi domami (ok. 100 m kw.). Dobre warunki kredytowe sprzyjały zwiększeniu zapotrzebowania na kupno nieruchomości. Wprowadzenie przez Ministerstwo Finansów podatku VAT od sprzedaży mieszkań i działek (19%) oraz podniesienie VAT-u na zakup materiałów budowlanych było korzystne dla biur nieruchomości, co wywarło wpływ na sytuację obrotu nieruchomościami. Popyt na używane mieszkania i domy był więk-

szy niż możliwość podaży. Wejście Polski do Unii Europejskiej (1.05.2004) spowodowało wzrost cen nieruchomości, jak również stałe zwiększenie popytu na nowe mieszkania (cena 2000–2500 zł za 1 m kw.) i domy. Rzeszów stał się najlepszym miejscem w regionie dla inwestycji, stał się też miastem drogim; ludzie chętnie nabywali tu nieruchomości i osiedlali się (praca, nauka)¹⁶.

Lata 2005–2006 charakteryzowała podwyżka cen nieruchomości, można było wówczas zaobserwować spadek liczby transakcji. Mały popyt na działki oraz utrudnienia z pozwoleniami na budowę nie sprzyjały również budowaniu mieszkań i domów. Natomiast cały czas wzrastało zapotrzebowanie na małe (najdroższe) mieszkania i zaczął się ruch w sprzedaży domów używanych. Dla deweloperów zaczął się złoty czas. Poszerzenie granic miasta, nowe inwestycyjne możliwości sprzyjały kształtowaniu cen na wyższym poziomie. Argumentowano to niską podażą. Sprzedający dyktowali warunki. Sytuacja pośredników była trudna, gdyż kupujący nie chcieli płacić za usługę i pomoc, jeżeli mogli zapłacić taniej bezpośrednio sprzedającemu. Takie transakcje są jednak czasem zagrożone różnymi komplikacjami, np. mieszkanie z hipoteką, niezłatwione sprawy spadkowe, zaliczkobiorca znika itp. Do końca 2006 r. popyt na mieszkania wielokrotnie przewyższał podaż. Dobre warunki kredytowe umożliwiały zakup wymarzonego mieszkania czy domu, co było traktowane jako najlepsza lokata kapitału. Brak mieszkań i dobrych działek budowlanych sprzyjał sprzedaży nawet nieatrakcyjnych nieruchomości. Warto było skupować nieruchomości, gdyż prognostycznie ceny cały czas wzrastały¹⁷.

W latach 2007–2008 obserwowano rozkwit rynku nieruchomości w Rzeszowie. Popyt był zwiększony, więc ceny automatycznie rosły. Lobby deweloperskie podwyższało stale ceny na nowe mieszkania (od 4000–4500 zł za 1 m kw.) i kupujący tracili pewność, jaka będzie ostateczna cena inwestycji. Klienci coraz częściej jednak decydowali się na mieszkania stabilniejsze, z tzw. drugiej ręki. W miesiącach jesiennych zawsze zwiększał się popyt na wynajęcie mieszkań (uczniowie, studenci). Po krótkim okresie zastoju na rynku nieruchomości (zima 2007–2008) rozpoczęło się aktywne poszukiwanie mieszkań i domów. Ok. 40 deweloperów rozpoczęło inwestowanie w nowe budynki mieszkalne. Na rynek rzeszowski weszli prywatni inwestorzy z innych miast. Nadal największymi deweloperami w Rzeszowie były

¹⁶ Szerzej zob. „Rzeszowski Rynek Nieruchomości”: nr 4/2003, nr 6/2003, nr 12/2003, nr 1/2004, nr 2/2004, nr 3/2004.

¹⁷ Szerzej zob. „Rzeszowski Rynek Nieruchomości”: nr 1/2005, nr 2/2005, nr 3/2005, nr 4/2005, nr 1/2006, nr 2/2006, nr 3/2006, nr 4/2006, nr 5/2006.

spółdzielnie mieszkaniowe. Zwiększone oprocentowanie kredytów zmniejszało zdolności kredytowe ludności, natomiast mało było osób mogących kupić mieszkanie np. za gotówkę.

Pod koniec 2008 r. rynek sprzedawcy zmienił się w rynek kupującego. Stałe poszerzanie granic miasta Rzeszowa sprzyjało nowym inwestycjom, nie tylko mieszkaniowym. Zwiększała się liczba oferowanych do sprzedaży działek, ale mało było chętnych do kupna. Boom nieruchomości zwolnił tempo¹⁸.

Dla lat 2009–2010 charakterystyczny był spadek transakcji na rynku nieruchomości tak pierwotnym, jak i wtórnym. Zaostrzenie zasad i wzrastające oprocentowanie kredytów zawężyło liczbę kredytobiorców. Zaobserwowano nieznaczny ruch i zainteresowanie mieszkaniami używanymi; wzrosła też liczba wynajmów domów i mieszkań. Gdy ceny na mieszkania zaczęły powoli spadać, ożywił się nieznacznie nawet rynek pierwotny. Wzrosła również liczba chętnych do zajmowania się nieruchomościami, ale spadła drastycznie jakość obsługi klienta. W związku z możliwością zaciągnięcia kredytu z dopłatami (RnS) wzrósł popyt na małe mieszkania. Ale w tej branży skutki kryzysu były coraz bardziej odczuwalne. Skutki powodzi (lato 2010 r.) nie przeszkodziły krótkiemu ożywieniu na rynku nieruchomości. Kupujący byli na wagę złota i mieli możliwość przebierania w ofertach¹⁹.

Rok 2011 rozpoczął się nieznacznym ożywieniem na rynku nieruchomości. Zaobserwowano zwiększenie liczby zawartych związków małżeńskich niezbędnych do skorzystania z kredytu z dopłatami „Rodzina na swoim”. Jak zawsze wzrastał popyt na małe mieszkania, gorzej natomiast wyglądała sytuacja z dużymi lokalami. Ograniczone kredytowanie w ramach programu wykluczyło praktycznie możliwości zakupu mieszkania na rynku wtórnym. W 2012 r. poprawy na rynku nieruchomości nie zaobserwowano. Nadpodaż mieszkań sprzyjała obniżeniu ich cen. Prognozowane zmiany dotyczące zawodów „nieruchomościowych” i napływ do tej branży osób niekompetentnych znacznie obniżyłyby profesjonalizm i poziom świadczenia usług²⁰.

W 2013 r. po długim kryzysie zauważono nieznaczny wzrost zainteresowania, ale tylko na rynku mieszkań. Popyt na małe mieszkania powoli wzrastał, rosło też zapotrzebowanie na nowe domy wolnostojące lub

¹⁸ Szerzej zob. „Rzeszowski Rynek Nieruchomości”: nr 1/2007, nr 2/2007, nr 3/2007, nr 4/2007, nr 1/2008, nr 2/2008, nr 3/2008, nr 4/2008.

¹⁹ Szerzej zob. „Rzeszowski Rynek Nieruchomości”: nr 1/2009, nr 2/2009, nr 3/2009, nr 4/2009, nr 2/2010, nr 3/2010.

²⁰ Szerzej zob. „Rzeszowski Rynek Nieruchomości”: nr 1/2011, nr 2/2011, nr 3/2011, nr 1/2012.

w zabudowie bliźniaczej. Banki zaczęły dostosowywać oferty kredytowe do klientów. Coraz częściej dokonywano zakupu mieszkań pod wynajem, co jest dobrą inwestycją kapitałową²¹. Coraz mniej kupujących zwracało uwagę na lokalizację, kondygnację i standard wykończenia, liczyła się cena. Spadały również transakcje związane z wynajmem mieszkań i domów, było to związane z prawem, które nadmiernie chroniło lokatora kosztem właściciela²². Koniec roku charakteryzował się wzrostem reklam deweloperów, którzy chcieli przedstawić swoje oferty na rynku nieruchomości przed wprowadzeniem nowego programu dopłat rządowych „Mieszkanie dla młodych”²³. Nadal na rynku nieruchomości panuje regres, skutki światowego kryzysu odczuwalne są w każdej branży gospodarczej.

Dane liczbowe dotyczące transakcji na rynku nieruchomości są nieosiągalne, gdyż traktowane są jako poufne informacje każdego biura nieruchomości. Zresztą te dane nie byłyby odzwierciedleniem prawdziwego stanu rzeczy, ponieważ wiele transakcji zakupu nieruchomości odbywa się poza biurem pośrednika, bezpośrednio z ręki do ręki, natomiast przez biura nieruchomości rejestruje się ok. 60% wszystkich transakcji zakupu i sprzedaży nieruchomości.

3. Specyfika rynku mieszkaniowego Rzeszowa

Miejską politykę mieszkaniową ustala Rada Miasta Gminy Miasta Rzeszów w oparciu o ustawę z dnia 21 czerwca 2001 r. o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego. Ustawa ta reguluje zasady i formy ochrony praw lokatorów oraz zasady gospodarowania mieszkaniowym zasobem gminy²⁴.

Rynek mieszkaniowy Rzeszowa jest regulowany na podstawie uchwały Rady Miasta Rzeszowa w sprawie zasad wynajmowania lokali wchodzących w skład mieszkaniowego zasobu Gminy Miasta Rzeszów. Nad tworzeniem warunków do zaspokajania potrzeb mieszkaniowych wspólnoty samorządowej jako zadaniem własnym gminy czuwa Biuro Gospodarki Mieniem Miasta Rzeszowa.

²¹ Prawelski Nieruchomości, *Rzeszowski Rynek Nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-7/>, data dostępu: 25.06.2013.

²² Prawelski Nieruchomości, *Słabnie popyt na nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-17/>, data dostępu: 23.09.2013.

²³ Prawelski Nieruchomości, *Rzeszowski Rynek Nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-20/>, data dostępu: 27.11.2013.

²⁴ Ustawa z dnia 21.06.2001 r. o ochronie praw lokatorów – mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego, DzU 2005, nr 31, poz. 266.

Mieszkania komunalne, jakimi dysponuje Gmina Miasto Rzeszów, zgodnie z ustawą o ochronie praw lokatorów są mieszkaniami będącymi własnością gminy. Dzielią się na lokale socjalne i lokale mieszkalne. Obowiązek zapewnienia lokalu socjalnego ciąży na gminie właściwej ze względu na położenie lokalu podlegającego opróżnieniu w wyniku wyroku nakazującego wydanego przez sąd. Jednocześnie sąd nie może orzec o braku uprawnienia do otrzymania lokalu socjalnego wobec kobiet w ciąży, małoletniego, niepełnosprawnego w rozumieniu przepisów z dnia 29.11.1990 r. o pomocy społecznej lub ubezwłasnowolnionego oraz sprawującego nad taką osobą opiekę i wspólnie z nią zamieszkałą, obłożnie chorych, emerytów i rencistów spełniających kryteria do otrzymania świadczenia z pomocy społecznej, bezrobotnych, osoby spełniającej przesłanki określone przez radę gminy w drodze uchwały, chyba że osoby te mogą zamieszkiwać w innym lokalu niż dotychczas używany²⁵.

Wieloletni program gospodarowania zasobem mieszkaniowym gminy opracowuje się na przynajmniej pięć kolejnych lat i w szczególności powinien obejmować: prognozę dotyczącą wielkości oraz stanu technicznego zasobu mieszkaniowego gminy w poszczególnych latach z podziałem na lokale mieszkalne i pozostałe lokale mieszkalne, analizę potrzeb oraz plan remontów i modernizacji wynikający ze stanu technicznego budynków i lokali z podziałem na kolejne lata, planowaną sprzedaż lokali w kolejnych latach, zasady polityki czynszowej, sposób i zasady zarządzania lokalami i budynkami wchodzącymi w skład mieszkaniowego zasobu gminy oraz przewidywania zmiany w zakresie zarządzania mieszkaniowym zasobem gminy w kolejnych latach, wysokość wydatków w kolejnych latach z podziałem na koszty modernizacji lokali i budynków wchodzących w skład zasobu mieszkaniowego gminy, koszty zarządu nieruchomościami wspólnymi, których gmina jest jednym ze współwłaścicieli, a także wydatki inwestycyjne, wreszcie opis innych działań mających na celu poprawę wykorzystania i racjonalizację gospodarowania mieszkaniowym zasobem gminy, a w szczególności niezbędny zakres zamian lokali związanych z remontami budynków i lokali oraz planowaną sprzedaż lokali.

Zgodnie z ustawą gmina ustala zasady wynajmowania lokali, które wchodzi w skład jej zasobu mieszkaniowego. Na tej podstawie w 2004 r. Rada Miasta Rzeszowa przyjęła uchwałę regulującą przydzielanie mieszkań komunalnych osobom, które otrzymały 3-letnie wypowiedzenie umów najmu²⁶.

²⁵ Uchwała nr LX/1107/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 24.09.2013 r., DzUrz Wojewody Podkarpackiego z dnia 8.10.2013 r. poz. 3332.

²⁶ BIP Miasta Rzeszowa, *Oddział Gospodarki Lokalami, Budowlami i Urządzeniami*, <http://bip.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/biuro-gospodarki-mieniem/moja-sprawa-w-urzedzie/sprawy-oddzialu-glb>, data dostępu: 6.02.2015.

W Rzeszowie funkcję administratora i zarządcy lokalami pełni Miejski Zarząd Budynków Mieszkalnych, czyli MZBM Sp. z o.o., posiadający 388 budynków (w tym 345 to budynki mieszkaniowe, a 43 to budynki użytkowe). Ogółem liczba zarządzanych lokali wynosi 12 208 (w tym: mieszkania 11 553, lokale użytkowe 650).

Łączna powierzchnia użytkowa zarządzanych zasobów wynosi 564 851 m kw. (w tym mieszkania – 514 087 m kw., a lokale użytkowe – 50 763 m kw.). Kubatura zarządzanych budynków wynosi ok. 3 mln m³. W zarządzie MZBM Sp. z o.o. są 7644 lokale własnościowe i 4559 lokali gminnych. Zarządza on 310 wspólnotami mieszkaniowymi. Ponadto MZBM Sp. z o.o. administruje terenami zielonymi o powierzchni 79 ha.

W ostatnim czasie MZBM Sp. z o.o. wybudował i oddał do użytkowania 2 budynki komunalne przy ul. Strzelniczej 14 i 16 ze 120 lokalami mieszkalnymi o łącznej powierzchni 4789 m kw.; przejął budynek przy ul. Hoffmanowej 23 i adaptował go na lokale mieszkaniowe (socjalne), tworząc 97 lokali mieszkalnych o łącznej powierzchni użytkowej 3053 m kw., oraz przejął budynek przy ul. Litewskiej 2 i adaptował go na lokale mieszkalne (socjalne), tworząc 100 lokali mieszkalnych o łącznej powierzchni użytkowej 2890 m kw. i 2 lokale użytkowe o łącznej powierzchni użytkowej 404 m kw.²⁷

W latach 2003–2013 Biuro Gospodarki Mieniem otrzymało łącznie 1745 wniosków o przyznanie mieszkań komunalnych. Kolejno w latach: 2003 r. – 184, 2004 r. – 195, 2005 r. – 233, 2006 r. – 206, 2007 r. – 149, 2008 r. – 161, 2009 r. – 124, 2010 r. – 130, 2011 r. – 110, 2012 r. – 128, 2013 r. – 125. Z danych wynika, że liczba ta utrzymuje się na zbliżonym poziomie, chociaż w latach 2003–2006 oscylowała wokół 200 wniosków. Łącznie w tych latach rozpatrzono pozytywnie 827 wniosków, jednocześnie oczekiwanie na zamieszkanie w przyznanym lokalu wynosi do 10 lat. W kolejnych latach liczba wniosków rozpatrzonych pozytywnie wynosiła: 2003 r. – 88, 2004 r. – 90, 2005 r. – 114, 2006 r. – 100, 2007 r. – 68, 2008 r. – 42, 2009 r. – 58, 2010 r. – 50, 2011 r. – 56, 2012 r. – 83, 2013 r. – 78.

W latach 2003–2013 przyznano łącznie 450 mieszkań komunalnych. Liczba mieszkań przyznanych w poszczególnych latach jest rozbieżna z liczbą wniosków złożonych i rozpatrzonych pozytywnie, co wynika z procesu ubiegania się o lokale podzielonego na etapy. W 2003 r. przyznano 60 takich lokali, w kolejnych latach ta liczba utrzymywała się na zmiennym po-

²⁷ MZBM Rzeszów, *Informacje ogólne*, http://www.mzbm.rzeszow.pl/Informacje_ogolne.html, data dostępu: 06.02.2015.

ziomie: 2004 r. – 74, 2005 r. – 32, 2006 r. – 70, 2007 r. – 20, 2008 r. – 15, 2009 r. – 19, 2010 r. – 68, 2011 r. – 48, 2012 r. – 20, 2013 r. – 24²⁸.

Od 2004 r. oprócz mieszkań udostępnianych przez deweloperów i spółdzielnie mieszkaniowe miasto Rzeszów dysponuje mieszkaniem chronionymi znajdujących się w Ośrodku Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej przy Miejskim Ośrodku Pomocy Społecznej w Rzeszowie. Ośrodek oprócz dwóch mieszkań chronionych przeznaczonych dla wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych oczekujących na własne mieszkania dysponuje również pokojami mieszkaniowymi dla osób dotkniętych przemocą w rodzinie (maksymalnie dla 21 osób)²⁹.

4. Dynamika przestrzenna i społeczna rynku mieszkaniowego

Rzeszów jest 180-tysięcznym miastem wojewódzkim o powierzchni 116 km kw., największym ośrodkiem przemysłowym, handlowo-usługowym, akademickim i kulturalnym w Polsce południowo-wschodniej. Jest też laureatem Konkursu „Gmina Fair Play” w latach: 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 i 2009. Należy do dwunastu polskich miast zrzeszonych w Unii Metropolii Polskich; jest również członkiem elitarnego Międzynarodowego Stowarzyszenia Miast EUROCITIES. Rzeszów zajmuje ważne miejsce na mapie Europy. Krzyżują się tu międzynarodowe szlaki komunikacji drogowej i kolejowej. Port lotniczy Rzeszów-Jasionka, z najdłuższym po Okęciu pasem startowym w Polsce, obsługuje stałe linie do Birmingham, Bristolu, Dublina, East Midlands, Frankfurtu, Liverpoolu, Londynu, Nowego Jorku i Warszawy oraz różne loty czarterowe.

Najcenniejszym kapitałem Rzeszowa jest młodzież. W kilkudziesięciu szkołach podstawowych, gimnazjalnych, średnich i zawodowych miasta pobiera naukę prawie 50 tysięcy uczniów, a w siedmiu szkołach wyższych (Uniwersytecie Rzeszowskim, Politechnice Rzeszowskiej, Wyższej Szkole Informatyki i Zarządzania, Wyższej Szkole Prawa i Administracji, Wyższej Szkole Zarządzania, Szkole Języków i Zarządzania „Promar International” oraz Wyższym Seminarium Duchownym) kształcą się ok. 60 tysięcy studentów. Rzeszów jest również dobrym miastem dla przedsiębiorców i dla rozwoju firm. Do największych należą firmy z branży lotniczej (WSK PZL Rzeszów), informatycznej (Asseco Poland), farmaceutycznej (ICN Polfa Rzeszów, Sanofi-

²⁸ Na podstawie danych statystycznych z Biura Gospodarki Mieniem Miasta Rzeszowa z 2 lutego 2015 r.

²⁹ MOPS Rzeszów, mops.rzeszow.pl, data dostępu: 20.06.2014.

Aventis), odzieżowej (Conres), producenci sprzętu gospodarstwa domowego (Zelmer) i przetworów owocowo-warzywnych (Alima-Gerber). Rzeszów ma status miasta na prawach powiatu. Do głównych zadań władz miasta należy jasna i spójna wizja rozwoju oświaty, opieki społecznej, transportu publicznego, programów ochrony zdrowia, ośrodków kultury, bibliotek, utrzymanie i budowa dróg, jak również gospodarka wodno-ściekowa, oczyszczanie miasta, zaopatrzenie w energię i ciepło. Dobre wyniki finansowe oraz efektywnie pozyskiwane środki z Unii Europejskiej (jedne z najwyższych w Polsce w przeliczeniu na mieszkańca) świadczą o dobrym gospodarowaniu budżetem.

Źródło: Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, *Jak rosło nasze miasto*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rozszerzenie-granic-miasta/jak-roslo-nasze-miasto>, data dostępu: 20.06.2014

Od kilku lat władze miasta starały się o przyłączenie do Rzeszowa sąsiadujących sołectw, gdyż miasto potrzebowało nowych terenów pod inwestycje, a przy dotychczasowej powierzchni (53,69 km kw.) możliwości te

były mocno ograniczone. Starania zostały uwieńczone sukcesem i od 2006 r. Rzeszów powiększał się co roku o przyległe sołectwa: Słocinę (2006 – 9,16 km kw.) i Załęże (2006 – 5,20 km kw.), Przybyszówkę (2007 i 2008 – 16,26 km kw.), Zwiężycę (2008 – 7,23 km kw.), Białą (2009 – 6,06 km kw.), Budziwój (2010 – 17,50 km kw.), część Miłocina (2010 – 1,27 km kw.). Łącznie terytorium Rzeszowa zostało zwiększone o 62,68 km kw.³⁰

Od 2004 r. następuje szybki rozwój miasta. Oprócz poszerzenia granic wzrósł nakład funduszy unijnych na wszechstronny rozwój Rzeszowa pod względem infrastrukturalnym i społecznym. Pozyskano środki na modernizację i rozwój infrastruktury technicznej, szczególnie w zakresie komunikacji i zaopatrzenia mieszkańców miasta w wodę oraz odprowadzania wód odpadowych i ścieków, a także ich oczyszczania. Wszystkie te działania podejmowane są w oparciu o wieloletnie plany inwestycyjne przyjęte w uchwałach przez Radę Miasta Rzeszowa. Plan „Strategii rozwoju miasta Rzeszowa” można znaleźć w Biuletynie Informacji Publicznej Urzędu Miasta Rzeszowa³¹.

Godne warunki mieszkaniowe stanowią podstawę normalnego funkcjonowania ludności, a ich zapewnienie jest ważnym zadaniem polityki mieszkaniowej państwa³².

Na podstawie najnowszych danych z Wydziału Spraw Obywatelskich Urzędu Miasta Rzeszowa na dzień 30.06.2014 r. na terenie Rzeszowa zameldowanych na stałe lub czasowo było 184 426 mieszkańców³³.

Dynamika przestrzenna i społeczna rynku mieszkaniowego wynika również ze zmian w świadomości ludzi, którzy poszukują zarówno nieruchomości dla swoich dzieci przy rozpoczynaniu przez nich nowego, dorosłego etapu w życiu, dla młodych małżeństw po rozpoczęciu wspólnego pożycia, czy wreszcie z myślą o sprzedaży nieruchomości będących własnością rodziny od pokoleń, zaś zbędnych ze względu na chęć inwestowania w nowe lokale lub emigracji. Rynek podąża za oczekiwaniami mieszkańców: powstają nowe agencje nieruchomości, rozwija się sprzedaż mieszkań z rynku wtórnego, banki przygotowują i dostosowują oferty do możliwości młodego małżeństwa czy przeciętnego mieszkańca.

³⁰ Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, *Jak rosło nasze miasto*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rozszerzenie-granic-miasta/jak-roslo-nasze-miasto>, data dostępu: 20.06.2014.

³¹ D. Dusiło, *Wykorzystanie środków pomocowych UE dla realizacji strategii rozwoju miasta na przykładzie miasta Rzeszowa w latach 2004–2013* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012, s. 127.

³² M. Gorczyca, *Regionalne dysparytety rozwoju mieszkalnictwa*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 15(2009), s. 105.

³³ Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, *Ilość mieszkańców na poszczególnych osiedlach*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/ilosc-mieszkanow-na-poszczegolnych-osiedlach>, data dostępu: 20.06.2014.

5. Wnioski

Od kilku lat państwo (Ministerstwo Infrastruktury) zaczęło się wycofywać z różnych programów wspierania mieszkalnictwa. Jak wynika z analizy NIK, minister infrastruktury od lat realizuje jedynie doraźne działania, które charakteryzują się brakiem konsekwencji. Wielokrotnie tworzono uzasadnienia dla wdrożenia lub likwidacji kolejnych przedsięwzięć, co przyczyniło się do podważenia zaufania ze strony obywateli i inwestorów. Cieszący się dużym zainteresowaniem program „Rodzina na swoim” zakończył się w grudniu 2012 r., po sześciu latach od wprowadzenia. O skuteczności programu mógł świadczyć wzrost liczby chętnych do skorzystania z rządowych dopłat: z ok. 10 tys. w pierwszym roku działania (2007) do 43 tys. w 2010 r. Do 31.12.2010 r. banki udzieliły w ramach programu 85 tys. kredytów, a łączna suma rządowych dopłat przekroczyła 308 mln zł. Wobec wciąż rosnącej, nawet pomimo kryzysu, popularności programu i przewidywań, że w ciągu najbliższych siedmiu lat suma rządowych dopłat przekroczyłaby 2,5 mld zł, rząd zdecydował o jego wygaszeniu do końca 2012 r.³⁴

Niedawno przyjęty program „Mieszkania dla młodych” (2014 r.) jest znacząco gorszy od swojego poprzednika „Rodzina na swoim”. W pierwszej wersji zakładał wyłącznie możliwość kupna mieszkań od deweloperów (wyłączono z dopłat rządowych domy mieszkalne i rynek wtórny, co w praktyce oznaczało, że ustawa nie będzie dotyczyła 3/4 kraju, w tym wsi i małych miasteczek – na podstawie danych GUS). Dopiero po zdecydowanej interwencji Kongresu Budownictwa do programu włączono domy mieszkalne (wprowadzenie ograniczenia powierzchni domu na poziomie maksymalnie 110 m kw. spowodowało jednak, że z tej formy dofinansowania skorzystało przez pół roku jedynie kilkadziesiąt osób w skali całego kraju), ale pozostawiono poza programem rynek wtórny, który był poprzednio źródłem najtańszych mieszkań dla młodych rodzin i singli. Utrzymano tym samym przywileje dla deweloperów. Zaledwie po kilku miesiącach funkcjonowania ustawy okazało się, że na skutek fundamentalnych błędów wymaga ona nowelizacji.

W ostatnich latach rząd doprowadził do upadku budownictwa mieszkaniowego na wynajem o tanich czynszach (Towarzystwo Budownictwa

³⁴ Najwyższa Izba Kontroli, *Pomagamy w naprawianiu państwa. NIK o polityce mieszkaniowej*, <http://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-polityce-mieszkaniowej.html>, data dostępu: 7.03.2012.

Społecznego), motywując to brakiem środków budżetowych. W tym systemie wybudowano dotychczas ponad 100 tys. mieszkań za 4 mld zł, które są zwracane do budżetu. Likwidując budownictwo TBS, jednocześnie rząd wspierał i szeroko reklamował inicjatywę BGK (Banku Gospodarstwa Krajowego) zakupu za 5 mld zł 20 tys. mieszkań na wynajem od deweloperów w wielkich aglomeracjach. Z inicjatywy rządu, też dla „ratowania” Banku Gospodarstwa Krajowego, zlikwidowano w 2009 r. Krajowy Fundusz Mieszkaniowy, chociaż KFM był już w przededniu samofinansowania. Było to potężne uderzenie w towarzystwa budownictwa społecznego i w samorządy. Likwidując KFM, rząd zapowiedział wprowadzenie w jego miejsce nowego programu wsparcia społecznego budownictwa czynszowego. Po pięciu latach obietnice te nie zostały spełnione. Budownictwo spółdzielcze i społeczne na wynajem szybko upada, ale BGK ma się dobrze³⁵.

Powyższe przykłady wskazują, że pomoc państwa w umożliwieniu nabywania lokali mieszkalnych dla najuboższych jest znikoma – głównie przez brak spójnej polityki mieszkaniowej³⁶.

Mimo rozwoju gospodarczego miasta Rzeszowa nadal obserwuje się wysoki poziom bezrobocia, aczkolwiek większość osób, które dysponują podstawowymi kwalifikacjami i mają chęć podjęcia pracy, znajduje zatrudnienie w różnych branżach. Nadal Podkarpacie cechuje jeden z najniższych poziomów oferowanych w Polsce wynagrodzeń³⁷.

Dla polepszenia życia ludności i rozszerzenia możliwości dostępu do dóbr materialnych konieczny jest spójny program społeczno-gospodarczy polegający na ograniczeniu poziomu nierówności społecznych, w tym nierówności dochodowych. Ważna jest integracja działań w różnych obszarach, włącznie ze zmianą instytucjonalną, która doprowadzi do wzrostu samoodpowiedzialności, aktywności, odpowiedzialności społecznej oraz do ograniczenia postaw roszczeniowych i wyuczonej bezradności społeczeństwa. Polityka państwa powinna dążyć do niwelowania barier i paradoksów rozwoju kapitału ludzkiego, zapewnienia uczciwej konkurencji przez zwalczanie praktyk „optymalizacji podatkowej”. Istotne jest też ograniczenie finansjalizacji gospodarki, sprzyjające narastaniu spekulacyjnych majątków i kryzysów finansowych przenoszonych na całą gospo-

³⁵ Izba Projektowania Budowlanego, *Problemy mieszkaniowe Polaków*, <http://www.ipb.org.pl/?p=516>, data dostępu: 29.09.2014.

³⁶ M. Gorczyca, *Regionalne dysparytety rozwoju mieszkalnictwa*, s. 112.

³⁷ P. Walawender, *Rynek pracy w Rzeszowie w pierwszej dekadzie XXI wieku* [w:] M. Malinkowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, s. 156.

darke³⁸. Konieczne jest natomiast zwrócenie uwagi na bardziej prorodzinną politykę państwa i sprzyjanie dobremu funkcjonowaniu (nauka, praca mieszkanie, dostęp do świadczeń medycznych itp.) i rozwojowi podstawowej komórki społecznej, jaką jest rodzina.

Reasumując, aby rozwiązać problemy mieszkaniowe społeczeństwa, przede wszystkim kierunkami działań polityki mieszkaniowej państwa powinny być:

1. precyzyjna w adresowaniu segmentacja instrumentów finansowego wsparcia mieszkalnictwa;
2. instrumenty wsparcia spójne z funkcją i zadaniami samorządów terytorialnych;
3. koncentracja środków budżetowych na obszarach priorytetowych społecznie z punktu widzenia wspomagającej rynek funkcji władz publicznych, tj. podstawowych segmentach (budownictwo socjalne) i obszarach problemowych (utrzymanie zasobu);
4. prymat czasowy koniecznych działań eliminujących bariery prawne ograniczające efektywność pomocy państwa lub zapewnienie, w ramach konstrukcji danego instrumentu finansowania i towarzyszących rozwiązań regulacyjnych, selektywnej eliminacji takich barier;
5. wieloletnie podstawy finansowania;
6. zapewnienie koniecznych środków w ramach budżetu zadaniowego;
7. zmiana struktury wydatków budżetowych, skoncentrowana na zakończeniu procesu realizacji zobowiązań historycznych oraz znaczącym zwiększeniu środków finansujących programy interwencyjne;
8. uelastycznienie zasad najmu w mieszkaniowym zasobie gmin i zasobach towarzystw budownictwa społecznego, z jednoczesną racjonalizacją polityki czynszowej i zasad wypłacania dodatków mieszkaniowych;
9. wprowadzenie rozwiązań umożliwiających kontynuowanie społecznego budownictwa czynszowego³⁹.

Ważne jest, aby rząd opracował konkretny program wsparcia budownictwa i konsekwentnie go realizował oraz by (przez odpowiednie ustawodawstwo) wspierał w tej dziedzinie władze samorządowe i prywatnych inwestorów.

³⁸ J. Bartak, *Uwarunkowanie redukcji nierówności dochodowych w Polsce*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 1(37) 2014, s. 235.

³⁹ Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, *Główne problemy, cele i kierunki programu wspierania rozwoju budownictwa mieszkaniowego do 2020 roku*, http://bip.transport.gov.pl/pl/bip/projekty_aktow_prawnych/projekty_ustaw/ustawy_mieszkalnictwo_i_gospodarka_komunalna/bs_mieszk2020/px_18112010_gp.pdf, data dostępu: 29.09.2014.

Housing problems

Abstract

Housing needs belong to a narrow range of needs that are universal, apply to all people, and remain valid throughout the life of each human being. Regardless of how great the scale of social differences is, "to have a roof over your head" is one of the most important issues for each household, and at the same time objectively necessary to meet the challenges of consumers. The apartment provides stability, security, and is one of the conditions for the independence of the individual, starting of the family, its development, the implementation of personal career plans, or often finding work in a place where it is available. In conclusion, we can say that housing problems are a major cause of the growing demographic crisis and housing development is an opportunity to stabilize the development trends in the economy, a chance for a significant reduction in unemployment, as well as an opportunity for the development of families and reducing the demographic crises. This paper presents the essence of the housing problem and the analysis of the housing situation of the Rzeszow city in the years 2003–2013.

Keywords: housing problems, real estate, primary and secondary markets, demographic crisis

BEATA SZLUZ

Problem bezdomności w Rzeszowie

1. Zjawisko bezdomności – stan liczbowy

Bezdomność jest problemem wielowymiarowym, występującym zarówno w przeszłości, jak i współcześnie. W „Europejskiej karcie społecznej” zamieszczono odwołanie do prawa człowieka do mieszkania. Podkreślono konieczność „podjęcia działań zmierzających do: popierania dostępu do mieszkań o odpowiednim standardzie; zapobiegania i ograniczania bezdomności w celu jej stopniowego likwidowania; uczynienia kosztów mieszkań dostępnymi dla osób, które nie mają wystarczających zasobów”¹. Poszczególne państwa podejmowały i nadal próbują wprowadzać różne rozwiązania mające na celu przeciwdziałanie temu zjawisku.

W literaturze przedmiotu wielokrotnie napotyka się stwierdzenie, że nie ma precyzyjnie określonej definicji i skali zjawiska bezdomności².

¹ *Europejska karta społeczna* – wersja zrewidowana (STE 163), podpisana w Strasburgu dnia 3.05.1995, art. 31.

² W „Europejskiej typologii bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego” przyjęto następującą klasyfikację:

1. *rooflessness* (osoby niemające schronienia w jakiegokolwiek formie: przebywające w miejscach publicznych, noclegowniach i/lub z koniecznością spędzenia kilku godzin w ciągu dnia w miejscach publicznych);
2. *houselessness* (osoby, które przebywają w instytucji udzielającej pomocy bezdomnym, posiadają schronienie tymczasowe: schroniska dla bezdomnych/zakwaterowanie tymczasowe, schronienie dla kobiet, zakwaterowanie dla uchodźców i imigrantów; opuszczający np. instytucje penitencjarne/karne, szpitale i instytucje opiekuńcze, specjalistyczne zakwaterowanie wspierane, np. wspierane mieszkania, wspierane mieszkania zbiorowe, foyer – ośrodki dla młodzieży, zakwaterowanie dla nieletnich rodziców);
3. *living in insecure housing* (osoby zagrożone wykluczeniem ze względu np. na mającą nastąpić eksmisję, niestabilność najmu, przemoc w rodzinie);
4. *living in inadequate housing* (osoby mieszkające w nieodpowiednich warunkach mieszkaniowych, w budynkach, które nie nadają się do remontu, w warunkach skrajnego przełudnienia, w przyczepach kempingowych). Szerzej zob. European Federation of National Organizations Working with the Homeless, *ETHOS – European Typology on Homelessness and Housing Exclusion*, www.feantsa.org.pl, data dostępu: 10.03.2008.

Podjęto wiele prób mających na celu ustalenie liczby osób bezdomnych, które w Polsce dokonywano różnymi sposobami/metodami, np.: przez policzenie osób, którym została udzielona pomoc w ośrodkach pomocy społecznej; licząc wydane świadectwa Narodowych Funduszy Inwestycyjnych, które przysługiwały także jednostkom bez zameldowania³. W światowej literaturze naukowej podjęto zagadnienie dotyczące metod monitorowania bezdomności (skanowanie miejsc publicznych, pomiar „u wodopoju”, rejestry prowadzone przez usługodawców, badania longitudinalne – w ujęciu P. Rossiego: prospektywne, półretrospektywne i retrospektywne)⁴. Jeden z algorytmów obliczeń opracował A. Przymeński. Zastosował określenie stopniowości i wyróżnił cztery sfery tworzące tzw. koncentryczne koła. Zastosował wąskie rozumienie (operacyjne) i szerokie (na użytek polityki społecznej i pomocy społecznej)⁵. Przyjęcie definicji bezdomności umożliwiło wyjaśnienie rozbieżności w zakresie szacowania liczby bezdomnych. Określił proporcję pomiędzy liczbą bezdomnych schroniskowych i pozaschroniskowych na 1 : 1 i 1 : 2, a następnie pomnożył przez liczbę miejsc w ośrodkach, tj. 15 tys. Uzyskał wynik 30–45 tys. Ten rezultat potwierdził kolejny sposób obliczeń. Cytowany autor oszacował liczbę bezdomnych w czterech województwach: poznańskim, szczecińskim, piłskim i wrocławskim (do końca 1998 r. w Polsce było 49 województw). Następnie policzył, ilu bezdomnych średnio przypada na jedno województwo, i pomnożył przez liczbę województw, uzyskując liczbę 34,3 tys.⁶ Wynik mieścił się w przedziale, który został określony w poprzednim szacunku.

W grudniu 1996 r. Rządowe Centrum Informatyczne PESEL wskazało, że w skali kraju było 173,5 tys. osób bezdomnych (133 tys. wymeldowanych z pobytu stałego decyzją administracyjną oraz 40 tys. wymeldowanych z pobytu stałego i nigdzie niezameldowanych)⁷. Na przełomie 1997 i 1998 r.

³ W szacowaniu mogły pojawić się nieścisłości wynikające z faktu, iż autorzy najczęściej nie precyzowali metody dokonania obliczeń, jak również nie przytaczali definicji.

⁴ Szerzej na ten temat zob. m.in.: B. Szluz, *Zjawisko bezdomności w Unii Europejskiej. Specyfika i monitorowanie*, „Слов'янський Вісник. Збірник наукових праць” 18(2014), s. 188–189.

⁵ Por. A. Przymeński, *Bezpieczeństwo socjalne bezdomnych w Polsce* [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Bezpieczeństwo socjalne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 2003, s. 266.

⁶ Por. A. Przymeński, *Geografia i skala zjawiska bezdomności w Polsce*, „Roczniki Naukowe Caritas” 1(1997), s. 50–53; tenże, *Skala i geografia zjawiska bezdomności w Polsce w końcu lat dziewięćdziesiątych*, „Studia z Etyki i Socjologii Gospodarczej. Zeszyty Naukowe” 270(1998), s. 137–139; tenże, *Zjawisko bezdomności w Polsce współczesnej*, „Polityka Społeczna” 4(1998), s. 9.

⁷ Por. K. Grabowska, *Bezdomność w Polsce – zjawisko słabo rozpoznane*, „Kontrola Państwowa” 6(1997), s. 100.

w ujęciu Rady Naczelnej Polskiego Komitetu Pomocy Społecznej liczba bezdomnych została określona na około 58,7 tys. W raporcie Najwyższej Izby Kontroli i wojewodów określono ją na około 18 tys.⁸

J. Balicki podkreślił, że o skali problemu świadczy informacja, według której świadectwa Programu Powszechnej Prywatyzacji odebrały 34 tys. osób bez stałego miejsca zameldowania⁹. Departament Pomocy i Integracji Społecznej Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej oszacował liczbę bezdomnych w 2005 r. na 87 238, w tym 55 148 mężczyzn, 18 270 kobiet i 13 829 dzieci¹⁰. Trudności z policzeniem wynikają ze stosowania różnych metod, a także m.in. z przyjętej definicji pojęcia, niejednolitego klasyfikowania, migrowania (tzw. geografia zjawiska bezdomności).

W województwie podkarpackim w latach 1999–2003 ogólna liczba osób bezdomnych rosła (869 w 1999 r.; 1232 w 2003 r.), natomiast od 2005 r. (1163) obniżała się do 2009 r. (894). W 2011 r. ponownie zwiększyła się do 1172 osób. W populacji podkarpackich bezdomnych zdecydowanie przeważają mężczyźni (od 768 w 1999 r. do 1010 w 2005 r.). Bezdomnych kobiet jest mniej, a ich liczba mieściła się w przedziale od 63 w 2001 r. do 175 w 2011 r.¹¹ Potwierdza to pewną prawidłowość, tzn. większy jest odsetek bezdomnych mężczyzn niż kobiet. Zdaniem L. Frąckiewicz wśród bezdomnych jest ich około 70%¹². W ujęciu A. Duracz-Walczak stanowią oni ponad 80% osób bezdomnych¹³. Podobna jest opinia A. Przymeńskiego, który przyjmuje, że około 20% stanowią kobiety¹⁴. Są to niemal wyłącznie kobiety bezdzietne bądź niemające przy sobie dzieci. Zdarzają się przypadki, sporadycznie, przebywania poza schroniskami bezdomnych matek z dziećmi.

⁸ Por. A. Kulik, J. Szczęsny, W. Wróbel, *Ludzie bezdomni*, „Wprost” 49(1998), s. 38.

⁹ Por. J. Balicki, *Ubóstwo w Polsce w ostatniej dekadzie XX w.*, „Studia Gdańskie” 4(2001), s. 19–38.

¹⁰ A. Zalewska, *Informacja Departamentu Pomocy i Integracji Społecznej MPiPS dotycząca liczby osób bezdomnych w Polsce*, Warszawa 2006 (mps).

¹¹ Por. B. Szluz, *Podkarpacka bezdomność – socjologiczny szkic problemu* [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 131.

¹² Por. L. Frąckiewicz, *Bezdomność jako syndrom ubóstwa* [w:] P. Dobrowolski, I. Mądry (red.), *Ubodzy i bezdomni*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 1998, s. 12.

¹³ Por. A. Duracz-Walczak, *Zarys liczebności, struktury i sytuacji zbiorowości bezdomnych polskich* [w:] A. Duracz-Walczak (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej*, Wydawnictwo SPB – Warszawa, FRClIWOP w Gdańsku, PFWB – Gdańsk, Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta Koło Gdańsk, Warszawa – Gdańsk 2001/2002, s. 29.

¹⁴ A. Przymeński, *Bezdomność jako kwestia społeczna w Polsce współczesnej*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2001, s. 80.

Większość bezdomnych egzystuje w ośrodkach, np. schroniskach czy noclegowniach. Jednakże część osób znajdowała się poza placówkami. Liczba mężczyzn ulokowanych w ośrodkach mieściła się w przedziale od 511 w 2007 r. do 830 w 2005 r. Z kolei liczba kobiet w ośrodkach wahała się od 44 w 1999 r. do 133 w 2011 r. Można przypuszczać, że wynika to m.in. z faktu zwiększania się liczby placówek świadczących pomoc bezdomnym, także kobietom, które np. są ofiarami przemocy domowej i szukają schronienia w tworzonych etapami od roku 1991 ośrodkach, a przy okazji prowadzi to do stopniowego ujawniania się problemu¹⁵. Część osób pozostaje trwale poza ośrodkami w różnych miejscach, także niemieszkalnych, np. w kanałach ciepłowniczych, na klatkach schodowych, w pustostanach, w ruinach budynków, na dworcach kolejowych lub autobusowych, w domkach działkowych, w starych samochodach, w kartonowych namiotach.

Bezdomność jest przede wszystkim problemem mężczyzn, co potwierdzają dane zebrane na terenie Rzeszowa. Rozkład w tym zakresie przedstawia tabela 1, w której zobrazowano liczbę bezdomnych osób w latach 2003–2013 na podstawie ankiet opracowywanych przez Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej (MOPS) w Rzeszowie¹⁶.

Tabela 1. Liczba bezdomnych osób w Rzeszowie w latach 2003–2013 z podziałem ze względu na płeć i miejsce przebywania

Liczba osób Rok	Kobiety		Mężczyźni		Dzieci	Ogółem	
	1	2	3	4		5	6
2003	5 *	60 **	23 *	283 **	0	28 *	343 **
	65		306		5•	371	
2005	7*	55**	22*	321**	0	29*	376**
	62		343		2•	405	
2007	9*	0**	23*	86**	0	32*	86**
	9		109		2•	118	
2009	1*	0**	14*	139**	0	15*	139**
	1		153		0	154	

¹⁵ Por. B. Szluz, *Pracownik socjalny wobec zjawiska przemocy w rodzinie* [w:] taż (red.), *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe. Społeczne i psychologiczne aspekty zjawiska*, t. 1, Rzeszów 2007, s. 197–200.

¹⁶ Ankiety są archiwizowane przez MOPS w Rzeszowie, a także są przekazywane do WPS PUW w Rzeszowie. Materiały zostały udostępnione na pisemną prośbę B. Szluz po uzyskaniu zgody dyrektora MOPS w Rzeszowie J. Gołubowicza. Zestawienia są przygotowywane przez pracowników MOPS pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS I. Marzałek.

1	2		3		4	5	
2011	5*	0**	19*	131**	0	24*	131**
	5		150		0	155	
2012	bd*	74**	bd*	225**	0	bd*	299**
	bd		bd		bd	bd	
2013	2*	29**	20*	154**	0	22*	183**
	31		174		0	205	

Legenda: * – bezdomni pozaschroniskowi, ** – bezdomni schroniskowi; • – liczba dzieci została wskazana bez podziału na płeć, tzn. bezdomne kobiety i mężczyźni do 18 r.ż.; kolumna „ogółem” obrazuje liczbę bezdomnych w Rzeszowie łącznie z dziećmi; bd – brak danych w kwestionariuszu ankiety

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

Dane zebrane w tabeli 1 potwierdzają, iż bezdomni to przede wszystkim mężczyźni, którzy przebywają w schronisku, zdecydowanie mniej jest bezdomnych kobiet, które w sytuacji braku schronienia udają się także do placówki. Miasto Rzeszów nie dysponuje schroniskiem dla bezdomnych kobiet, dlatego są one umieszczane w ośrodku usytuowanym w Raclawówce k. Rzeszowa. Liczba bezdomnych osób wahała się od 405 w 2005 r. do 371 w 2003 r. Dominowali mężczyźni przebywający w schronisku (321 w 2005 r. i 283 w 2003 r.). Ich liczba poza ośrodkiem mieściła się w przedziale od 14 w 2009 r. do 23 w 2003 i 2007 r. Poza placówką przebywało także od 1 (2009 r.) do 9 (2007 r.) kobiet. Największa ich liczba w schronisku wynosiła 60 (2003 r.).

Problem bezdomności uwidacznia się przede wszystkim z chwilą pojawienia się niskich temperatur. MOPS w Rzeszowie monitoruje sytuację bezdomnych osób, zarówno tych, które przebywają w schroniskach, jak również egzystujących w rejonach opiekuńczych (tabela 2).

Tabela 2. Liczba osób bezdomnych na terenie miasta Rzeszowa w latach 2011/2012–2014/2015 (dane zebrane w sezonie zimowym)

Rejon opiekuńczy; placówka	Liczba osób		Liczba osób		Liczba osób	
	Liczba osób bezdomnych w sezonie zimowym 2011/2012	Liczba osób bezdomnych w sezonie zimowym 2012/2013	Liczba osób bezdomnych w sezonie zimowym 2013/2014	Liczba osób bezdomnych w sezonie zimowym 2014/2015	Liczba osób bezdomnych (stan na dzień 26.05.2015)	
1	2	3	4	5	6	
I	5	3	7	4	4	
II	6	4	4	4	4	
III	3	2	6	3	5	
IV	2	4	6	0	1	
V	3	1	0	1	0	

1	2	3	4	5	6
VI	0	3	0	0	0
VII	4	2	1	0	1
VIII	1	0	0	1	0
IX	0	0	0	1	1
Razem	24	19	24	14	16
Schronisko dla Bezdomnych Mężczyzn w Rzeszowie	177 (w tym 99 z terenu m. Rzeszów)	167 (w tym 92 z terenu m. Rzeszów)	162 (w tym 74 z terenu m. Rzeszów)	126 (w tym 68 z terenu m. Rzeszów)	97
Schronisko dla Bezdomnych Kobiet w Raclawówce k. Rzeszowa	35 (w tym 11 z terenu m. Rzeszów)	46 (w tym 8 z terenu m. Rzeszów)	43 (w tym 9 z terenu m. Rzeszów)	bd	bd
Razem (liczba osób bezdomnych w sezonie zimowym w rejonach opiekuńczych i w schronisku)	236	232	229	140	113

Legenda: bd – brak danych

Źródło: Dane zebrane i zestawione przez pracowników MOPS w Rzeszowie pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS I. Marszałek

Liczba bezdomnych osób, które pozostawały w dziewięciu rejonach opiekuńczych MOPS w Rzeszowie, wahała się od 14 (2014/2015) do 24 (2011/2012 i 2013/2014). W Schronisku dla Bezdomnych Mężczyzn w Rzeszowie przebywało od 126 (2014/2015) do 177 (2011/2012) podopiecznych. Z kolei liczba kobiet mieszkających w Schronisku dla Bezdomnych Kobiet w Raclawówce k. Rzeszowa wynosiła od 35 (2011/2012) do 46 (2012/2013). Wspomniane obniżanie się temperatury powoduje, że bezdomni udają się do ośrodków, część osób oddala się z nich wraz z nadejściem wiosny. Ich podopiecznymi są także osoby, które pozostają w placówkach wiele lat, nawet do śmierci.

MOPS w Rzeszowie wyodrębnił trzy kategorie bezdomnych osób (tabela 3). Wyróżniono bezdomnych: nieosiadłych, nieprzywiązanych do jednego miejsca, tzw. wędrownych; bezdomnych tymczasowych (bezdomność do pewnego momentu, np. złagodzenia konfliktu w rodzinie, otrzymania lokalu zastępczego); z przymusu (tzn. nieposiadających własnego mieszkania, z reguły zameldowania, niemających możliwości powrotu do ostatniego miejsca zamieszkania).

Tabela 3. Liczba bezdomnych według kategorii osób bezdomnych w Rzeszowie w latach 2003–2013

Liczba osób		2003		2005		2007		2009		2011		2012		2013	
		N	N = 371	N	N = 405	N	N = 118	N	N = 154	N	N = 155	N	N = bd	N	N = bd
Kategorie osób bezdomnych	*	4	83	2	108	2	7	1	13	4	14	bd	bd	bd	bd
	**	79		106		5		12		10		bd		bd	
B	*	1	43	3	47	4	5	0	14	2	15	bd	bd	bd	bd
	**	42		44		1		14		13		bd		bd	
C	*	23	245	24	250	26	106	14	127	18	126	bd	bd	bd	bd
	**	222		226		80		113		108		bd		bd	

Legenda: * – bezdomni pozaschroniskowi; ** – bezdomni schroniskowi; N – liczba osób dorosłych bezdomnych; bd – brak danych w kwestionariuszu ankiety; A – bezdomni nieosiadli, nieprzywiązani do jednego miejsca, tzw. wędrowni; B – bezdomni tymczasowi (bezdomność do pewnego momentu, np. złagodzenia konfliktu w rodzinie, otrzymania lokalu zastępczego); C – bezdomni z przymusu (tzn. nieposiadający własnego mieszkania, z reguły zameldowania, niemający możliwości powrotu do ostatniego miejsca zamieszkania)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

Dane zebrane w tabeli 3 pozwalają zauważyć, że najliczniejsza jest ostatnia kategoria, szczególnie w odniesieniu do tych jednostek, które przebywały w schronisku (od 106 w 2007 r. do 250 w 2005 r.). Bezdomne osoby często zmieniają miejsce pobytu, migrują do większych miast, dlatego zjawisko jest szczególnie widoczne właśnie w miastach.

Bezdomność ma kilka wymiarów: materialny – brak dachu nad głową, deficyt w zakresie podstawowych potrzeb fizjologicznych, m.in. pożywienia i odzieży; społeczny – w zakresie stosunków społecznych w obrębie rodziny, przyjaciół, kolegów itp.; w odniesieniu do pracy – brak pracy; ochrony zdrowia – brak dostępu do opieki zdrowotnej; wykluczenie z uczestnictwa w kulturalnych aspektach życia społecznego¹⁷. Od lat 70. ubiegłego wieku wyodrębniono tzw. nowych bezdomnych, którzy przekroczyli granicę bezdomności

¹⁷ Por. B. Szluz, *Zjawisko bezdomności w wybranych krajach Unii Europejskiej/The Phenomenon of Homelessness in Selected European Union Countries*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 189.

m.in. na skutek niepełnosprawności (aspekty zdrowotne i społeczne), w odróżnieniu do tzw. starych bezdomnych, w odniesieniu do których uwarunkowań poszukiwano wśród czynników ekonomicznych¹⁸. Liczbę bezdomnych niepełnosprawnych w Rzeszowie zobrazowano w tabeli 4.

Tabela 4. Liczba osób bezdomnych niepełnosprawnych w Rzeszowie w latach 2003–2013

Stopień niepełnosprawności		Rok		2003		2005		2007		2009		2011		2012		2013	
		K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M
Lekki ●	N*	bd	bd	0	2	0	3	0	1	1	1	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	N**	bd	bd	16	28	0	7	0	3	0	14	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	ogółem	bd	bd	16	30	0	10	0	4	1	15	bd	bd	bd	bd	bd	bd
Umiarkowany ●	N*	bd	bd	1	7	1	2	0	4	0	5	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	N**	bd	bd	7	36	0	19	0	8	0	27	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	ogółem	bd	bd	8	43	1	21	0	12	0	32	bd	bd	bd	bd	bd	bd
Znaczny ●	N*	bd	bd	0	0	1	0	0	1	0	0	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	N**	bd	bd	0	0	0	1	0	2	0	5	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	ogółem	bd	bd	0	0	1	1	0	3	0	5	bd	bd	bd	bd	bd	bd

Legenda: * - bezdomni pozaschroniskowi, ** - bezdomni schroniskowi; ● - stopień lekki = III grupa inwalidów = częściowa niezdolność do pracy, stopień umiarkowany - II grupa inwalidów = całkowita niezdolność do pracy, stopień znaczny = I grupa inwalidów = całkowita niezdolność do pracy i samodzielnej egzystencji

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

Niepełnosprawni bezdomni są lokowani najczęściej w rzeszowskim schronisku. Tylko w 2005 r. odnotowano 7 mężczyzn z umiarkowanym stopniem niepełnosprawności, którzy przebywali poza placówką. W kolejnych latach ich liczba wahała się od 0 do 5 osób (w 2011 r.). Kobiety bardzo rzadko przebywały poza placówkami (1 osoba w 2005, 2007, 2011 z lekkim i umiarkowanym stopniem niepełnosprawności). Poza ośrodkiem częściej przebywały osoby z lekkim i znacznym stopniem niepełnosprawności. Występowanie znacznego stopnia niepełnosprawności jest związane z potrzebą zapewnienia opieki ze strony innych osób, dlatego schronisko jest jednym z miejsc, w któ-

¹⁸ Por. E. Dragomirecká, D. Kubisová, M. Anděl, *Duševní zdraví pražských bezdomovců*, „Psychiatrie” 8(4) 2004, s. 274–279.

rych przebywają niepełnosprawni bezdomni (najwięcej w 2005 r., tzn. 36 mężczyzn ze stopniem umiarkowanym i 16 kobiet ze stopniem lekkim).

W literaturze przedmiotu wyodrębniono fazy rozwoju syndromu bezdomności: wstępną (2 lata), ostrzegawczą (2–4 lata), adaptacji (4–6 lat), chroniczną (6–10 lat), bezdomności trwałej (10 lat i więcej)¹⁹. Proces przechodzenia w stan bezdomności i stawania się bezdomnym charakteryzuje się specyficznymi uwarunkowaniami, przebiegiem, dynamiką i ma określone cechy. Poprzedza go krótszy bądź dłuższy okres kumulowania się różnych problemów (tzw. następstwo zdarzeń powodujących bezdomność)²⁰.

Tabela 5. Okres pozostawania osobą bezdomną w Rzeszowie w latach 2003–2013

Liczba osób		2003		2005		2007		2009		2011		2012		2013		
		K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	
		N = 65	N = 306	N = 62	N = 333•	N = 9	N = 164◦	N = 1	N = 154•	N = 5	N = 150	N = bd	N = bd	N = bd	N = bd	
Czas trwania w bezdomności	Do 1 roku	N*	bd	bd	0	3	1	0	bd	1	0	2	bd	bd	bd	bd
		N**	bd	bd	18	84	0	22	bd	9	0	21	bd	bd	bd	bd
		ogółem	bd	bd	18	87	1	22	bd	10	0	23	bd	bd	bd	bd
Od 2 do 5 lat	N*	bd	bd	5	8	2	11	bd	5	3	7	bd	bd	bd	bd	
	N**	bd	bd	13	111	0	63	bd	19	0	27	bd	bd	bd	bd	
	ogółem	bd	bd	18	119	2	74	bd	24	3	34	bd	bd	bd	bd	
Od 6 do 10 lat	N*	bd	bd	1	7	6	9	bd	5	2	6	bd	bd	bd	bd	
	N**	bd	bd	10	73	0	51	bd	82	0	63	bd	bd	bd	bd	
	ogółem	bd	bd	11	80	6	60	bd	87	2	69	bd	bd	bd	bd	
Powyżej 10 lat	N*	bd	bd	1	4	0	3	bd	4	0	4	bd	bd	bd	bd	
	N**	bd	bd	14	53	0	5	bd	29	0	20	bd	bd	bd	bd	
	ogółem	bd	bd	15	57	0	8	bd	33	0	24	bd	bd	bd	bd	

Legenda: * – bezdomni pozaschroniskowi; ** – bezdomni schroniskowi; N – liczba dorosłych osób bezdomnych; bd – brak danych w kwestionariuszu ankiety; • – brak danych w odniesieniu do 10 bezdomnych mężczyzn; ◦ – liczba bezdomnych mężczyzn w 2007 r. wynosiła łącznie 109 osób (23 przebywało poza schroniskami, 86 egzystowało w schroniskach), 55 osób dokonało wielokrotnego wskazania, ponieważ prawdopodobnie przekraczało granicę bezdomności kilka razy; ● – w 2009 r. podano łącznie liczbę kobiet i mężczyzn (1 kobieta i 153 mężczyzn)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

¹⁹ Por. M. Jażdżikowski, *Syndrom bezdomności*, „Świat Problemów” 6(89) 2000, s. 5–7; tenże, *Syndrom bezdomności*, „Pomost – o bezdomności bez lęku”, Gdańsk 2000, s. 9–12.

²⁰ Por. B. Szluz, *Podkarpacka bezdomność – socjologiczny szkic problemu* [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej...*, s. 133–134.

Z danych zamieszczonych w tabeli 5 wynika, że przeważająca liczba kobiet pozostawała w bezdomności w 2005 r. do 1 roku (18) i od 1 do 5 lat (18), pozostałe od 6 do 10 lat (11) i powyżej 10 lat (15). Najczęściej przebywały one w schronisku dla bezdomnych kobiet, a tylko nieliczne egzystowały poza ośrodkiem. Czas trwania w bezdomności mężczyzn wydłużył się od 2 do 5 lat w latach 2005 (119) i 2007 (74), od 6 do 10 lat w latach 2009 (87) i 2011 (69). Część z nich pozostawała w placówkach ponad 10 lat (53 w 2005 r.). Im dłużej jednostki pozostawały w bezdomności, tym trudniej było z niej wyjść (można użyć określenia „utrwalanie” bezdomności).

Im dłużej osoba pozostaje w bezdomności, tym trudniej zmienić jej swoją sytuację. Wycofuje się z życia w społeczeństwie, zmniejsza aktywność życiową i zawodową, ambicje, ma większe poczucie bezsensu życia i utraty wartości. Kształtuje się postawa bierności i uzależnienia od pomocy instytucji. Wydłużający się czas pozostawania w bezdomności powoduje, że osobie coraz mniej zależy na zmianie sytuacji. Jest to także związane z odrzucaniem osób bezdomnych przez społeczeństwo²¹.

W literaturze przedmiotu wskazano wiele czynników prowadzących do przekroczenia granicy bezdomności²². W elbląskim schronisku przeprowadzono w 2006 r. badania wśród 80 bezdomnych oraz na 100-osobowej grupie ludzi niebędących bezdomnymi. Z badań wynika, że najczęstsze przyczyny bezdomności są natury prawnej, tzn. w 43% utrata mieszkania na skutek eksmisji, wymeldowania (spowodowana zaległościami w płatnościach za mieszkanie, odbywaniem kary więzienia, alkoholizmem bezdomnego), z powodu sprzedaży lub pożaru; 39% badanych odpowiedziało, że mieszkanie utracili z powodu konfliktów w rodzinie (wyprowadzili się do

²¹ Szerzej zob. M. Duda (red.), *Bezdomność: trudny problem społeczny*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2008.

²² Wśród badaczy należy wymienić J. Śledzianowskiego, A. Duracz-Walczak oraz S. Sidorowicza. W kolejnych latach tę problematykę podejmowało wielu autorów, przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, a wśród nich m.in.: K. Wierzbicka, E. Błażej i B. Bartosz oraz J.A. Bjorkoe, L. Frąckiewicz, A. Frąckiewicz-Wronka i M. Zrałek, M. Gramlewicz, A. Kotlarska-Michalska, T. Sołtysiak, D. Zalewska, R. Kraczą, M. Porowski, V. Bryniewicz i G. Tronczyńska, M. Oliwa-Ciesielska, K.W. Frieske, B. Hołyst, C. Cekiera, J. Mazur, L. Stankiewicz, D.M. Piekut-Brodzka i A. Przymeński. W ostatnich latach ukazały się prace I. Grabarczyk, M. Mendel, J. Chwaszcz, F. Głoda, M. Dudy, J. Żurko, B.M. Pawlik, D. Podgórskiej-Jachniak. Kilka opracowań zostało opublikowanych pod redakcją M. Dębskiego, K. Stachury i S. Retowskiego oraz M. Dudy i M.A. Basińskiej. Należy przywołać także badania prowadzone wśród bezdomnych kobiet przez: M. Pisarską, H. Rudomską, A. Chrapkowską-Zielińską, A. Białas, J. Figarskiego, B. Zajęcką, B. Szluz, A. Szajerską oraz podejmujących zagadnienie bezdomności rodzin samotnych matek, m.in.: W. Kunarczyk, E. Jundziłł, M. Mąkoszę, H. Kamińską, H. Borcz, D.M. Piekut-Brodzka i H. Kubicką; bezdomności dzieci i młodzieży, m.in.: A. Przymeński, B. Szluz, L. Miś, E. Szczygieł.

nikąd z własnej woli bądź zostali wyrzuceni przez rodzinę)²³. W tych badaniach zarysował się bardzo mocno problem eksmisji ustawowych i wymeldowań, co było związane z wprowadzonymi regulacjami prawnymi.

W ankietach opracowywanych na terenie Rzeszowa wyszczególniono kilkanaście uwarunkowań zjawiska bezdomności. Wskazano wśród nich następujące przyczyny: eksmisję na bruk; eksmisję do mieszkań zastępczych; deficyt mieszkaniowy; likwidację hoteli robotniczych; bezrobocie; przemoc w rodzinie; zdarzenia losowe; świadomy wybór innego sposobu życia i odmiennego systemu wartości; brak miejsc w domach pomocy społecznej; brak miejsc w zakładach opiekuńczo-leczniczych lub pielęgnacyjno-opiekuńczych; odrzucenie przez rodzinę i środowisko osób zarażonych wirusem HIV i chorobą AIDS; różne rodzaje patologii – alkoholizm, przestępczość itp.; brak możliwości powrotu do wcześniejszego miejsca zamieszkania po opuszczeniu zakładu karnego. Dane liczbowe pozwalające na zobrazowanie czynników prowadzących do przekroczenia granicy bezdomności zawarto w tabeli 6.

Z danych zestawionych w tabeli 6 wynika, że bezdomne osoby wskazywały różne uwarunkowania przekroczenia granicy bezdomności. Najczęściej było ich kilka, a ich skumulowanie się stało się przyczyną pojawienia się problemu. Mężczyźni przebywający w schronisku wskazywali szczególnie na występowanie patologii społecznych – alkoholizmu, przestępczości itp. (254 w 2003 r., 76 w 2009 r., 77 w 2011 r.) oraz na bezrobocie (254 w 2003 r., 273 w 2005 r.). W 2003 r. w przypadku 241 osób nastąpiła eksmisja na bruk lub do mieszkań zastępczych, w roku 2005 liczba ta wynosiła 79. W 2005 r. 180 bezdomnych wskazało na świadomy wybór innego sposobu życia i odmiennego systemu wartości, a 179 na brak możliwości powrotu do wcześniejszego miejsca zamieszkania po opuszczeniu zakładu karnego. Mężczyźni pozaschroniskowi doświadczyli eksmisji (11 w 2003 r., 9 w 2005 r., 9 w 2007 r., 7 w 2009 r. i 5 w 2011 r.), a także przyczyniły się do tego różne rodzaje patologii (od 8 w 2003 r. i 2009 r. do 15 w 2007 r.). 9 osób w 2005 r. deklarowało świadomy wybór innego sposobu życia i odmiennego systemu wartości.

Kobiety ulokowane w ośrodku wskazywały na bezrobocie (14 w 2003 r., 15 w 2005 r.) i przemoc w rodzinie (13 w 2003 r.). W 2005 r. czynnikiem pojawienia się problemu w przypadku 19 kobiet stały się różne rodzaje patologii – alkoholizm, przestępczość itp. Jednostki egzystujące poza schroniskiem dokonały, ich zdaniem, świadomego wyboru innego sposobu życia i odmiennego systemu wartości (4 w 2005 r., 2 w 2007 i 2011 r.). Doświadczyły także eksmisji (4 w 2007 r. i 3 w 2001 r.).

²³ Por. J. Nowak, *Bezdomność – konieczność czy wybór? Komunikat z badań*, „Praca Socjalna” 1(2006), s. 75.

Tabela 7. Wiek osób bezdomnych w Rzeszowie w latach 2003–2013

Liczba osób Wiek	2003		2005		2007		2009		2011		2012		2013					
	K*	M**	K**	M***	K**	M***	K**	M***	K**	M***	K**	M***	K**	M***				
do 20 lat	0	0	8	2	2	0	5	13	2	0	0	0	0	5	bd	bd	bd	bd
od 21 do 30 lat	1	3	7	3	0	1	15	24	0	0	6	0	0	1	0	5	bd	bd
od 31 do 40 lat	1	1	4	58	1	2	8	76	1	2	0	15	0	1	0	17	bd	bd
od 41 do 50 lat	0	7	10	82	2	6	10	163	3	7	0	29	0	2	0	16	3	4
od 51 do 60 lat	3	12	17	133	2	13	11	29	3	14	0	32	1	11	0	70	1	13
powyżej 60 lat	0	0	14	5	0	0	6	16	0	0	3	0	0	0	42	0	0	25

Legenda: K – kobiety, M – mężczyźni; * – mężczyźni; ** – bezdomni pozaschroniskowi, *** – bezdomni schroniskowi; bd – brak danych w kwestionariuszu ankiety

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

Tabela 8. Stan cywilny osób bezdomnych w Rzeszowie w latach 2003–2013

Liczba osób Stan cywilny	2003		2005		2007		2009		2011		2012		2013					
	K*	M**	K**	M***	K**	M***	K**	M***	K**	M***	K**	M***	K**	M***				
panna/kawaler	2	5	22	44	4	5	24	67	2	3	0	24	0	16	1	6	0	19
mężatka/zonaty	1	2	12	42	1	1	9	78	1	2	0	5	1	0	11	3	2	0
w separacji	1	13	17	113	2	16	17	127	3	15	0	55	0	11	0	89	1	11
rozwódka/ rozwiędziony	1	2	1	40	0	0	3	36	0	2	0	0	0	1	0	3	0	0
wdowa/ wdowiec	0	1	8	44	0	0	2	13	3	1	0	2	0	0	20	0	0	11

Legenda: K – kobiety, M – mężczyźni; * – bezdomni pozaschroniskowi, ** – bezdomni schroniskowi; bd – brak danych w kwestionariuszu ankiety

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

W schroniskach, a także poza placówkami obserwuje się z jednej strony napływ stosunkowo młodych osób, które stają się bezdomnymi, z drugiej zaś wciąż istnieje odsetek osób, które w bezdomność wchodzi po ukończeniu 50. czy 60. roku życia²⁴. Dane obrazujące wiek bezdomnych w Rzeszowie zestawiono w tabeli 7.

Przedstawione w tabeli 7 dane pozwalają na stwierdzenie, iż największą liczbę bezdomnych mężczyzn w latach 2003–2011 stanowiły osoby pomiędzy 51. a 60. rokiem życia. 20 kobiet w 2003 r., podobnie jak mężczyźni, przekroczyło 51. rok życia, a 14 jednostek 60 lat. W 2005 r. w schronisku odnotowano pobyt 15 kobiet w wieku pomiędzy 21. a 30. rokiem życia. Zauważa się tendencję korzystania z pomocy schroniska osób starszych, co jest adekwatne do procesu starzenia się społeczeństwa. Ośrodki stają się miejscem przebywania osób, które znalazły się poza rodziną i nie zostały ulokowane w domu pomocy społecznej.

M. Tyl dostrzegła znaczną rozpiętość między odsetkiem zamężnych bezdomnych kobiet (od 29% do 48%) i żonatych mężczyzn (od 5,3% do 19,1%)²⁵. Dane obrazujące stan cywilny bezdomnych w Rzeszowie przedstawiono w tabeli 8.

W populacji rzeszowskich bezdomnych dominowały osoby pozostające w związku małżeńskim bądź będące w separacji. W 2003 r. 22, a w 2005 r. 24 kobiety i 67 mężczyzn przebywających w ośrodku wskazało, że nie zawarli jeszcze związku małżeńskiego. Wśród bezdomnych były także osoby rozwiedzione (40 mężczyzn w 2003 r., 36 w 2005 r.) i owdowiałe (44 mężczyzn w 2003 r.).

W celu zobrazowania poziomu wykształcenia bezdomnych przytoczono dane dotyczące Rzeszowa, które zawarto w tabeli 9. Analiza danych zamieszczonych w tej tabeli potwierdza wnioski zawarte w literaturze przedmiotu²⁶. Poziom wykształcenia i kwalifikacji zawodowych bezdomnych osób jest niski. Wśród bezdomnych kobiet przeważały osoby z wykształceniem podstawowym. Mężczyźni legitymowali się najczęściej wykształceniem podstawowym i zawodowym (tylko w 2007 r. dominowało wykształcenie średnie).

²⁴ Por. B. Szluz, *Podkarpacka bezdomność – socjologiczny szkic problemu* [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej...*, s. 138–139.

²⁵ Por. M. Tyl, *Dysfunkcjonalność rodziny a bezdomność*, „Praca Socjalna” 1(2005), s. 55.

²⁶ Szerzej zob. B. Szluz, *Świat społeczny bezdomnych kobiet*, Wydawnictwo Bonus Liber, Warszawa 2010, s. 113–117.

Tabela 9. Wykształcenie osób bezdomnych w Rzeszowie w latach 2003–2013

Liczba osób	2003			2005			2007			2009			2011			2012			2013														
	K*	M*	M**	K*	M*	M**	K*	M*	M**	K*	M*	M**	K*	M*	M**	K*	M*	M**	K*	M*	M**												
Wykształcenie																																	
podstawowe	2	4	31	99	5	6	36	159	4	5	0	15	1	1	0	48	3	0	0	26	M**	K*	M*	K**	M**	K*	M*	K**	M**	K*	M*	K**	M**
zawodowe	2	11	10	113	1	10	11	121	3	14	0	21	0	11	0	70	2	0	0	81	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
średnie	1	5	19	57	1	4	8	41	2	3	0	49	0	2	0	20	0	0	0	17	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
wyższe	0	3	0	14	0	2	0	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	7	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd

Legenda: K – kobiety, M – mężczyźni; * – bezdomni pozaschroniskowi, ** – bezdomni schroniskowi; bd – brak danych w kwestionariuszu ankiety

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

Dla porównania, w ciągu ostatnich lat odsetek osób bezdomnych podejmujących pracę zarobkową w województwie pomorskim wzrósł z 11,8% w roku 2003, 10,8% w roku 2005 do 25% w roku 2007²⁷. Podobną tendencję dostrzeżono na terenie województwa podkarpackiego²⁸. W tabeli 10 ukazano problem bezrobocia bezdomnych osób w Rzeszowie.

Tabela 10. Liczba osób bezdomnych zarejestrowanych jako bezrobotne w Rzeszowie w latach 2003–2013

Rok	Liczba osób					
	Kobiety		Mężczyźni		Ogółem	
2003	3*	22**	12*	246**	15*	268**
	25		258		283	
2005	4*	16**	13*	79**	17*	95**
	20		92		112	
2007	3*	0**	16*	27**	19*	27**
	3		43		46	
2009	1*	0**	6*	38**	7*	38**
	1		44		45	
2011	4*	0**	14*	43**	18*	43**
	4		57		61	
2012	bd*	bd**	bd*	bd**	bd*	bd**
	bd		bd		bd	
2013	bd*	bd**	bd*	bd**	bd*	bd**
	bd		bd		bd	

Legenda: * – bezdomni pozaschroniskowi, ** – bezdomni schroniskowi; bd – brak danych w kwestionariuszu ankiety

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

Zmniejszanie się liczby bezrobotnych bezdomnych może mieć związek ze zmianą sytuacji na rynku pracy²⁹ i ogólnym spadkiem stopy bezrobocia w kraju. Pracodawcy poszukują pracowników także np. w schroniskach, część z podopiecznych jest wspierana przez rozwijające się podmioty ekonomii społecznej, np. Centrum Integracji Społecznej przy Rzeszowskim Towarzystwie św. Brata Alberta w Rzeszowie.

²⁷ Por. M. Dębski, *Socjodemograficzny portret zbiorowości ludzi bezdomnych województwa pomorskiego – grudzień 2007 (Raport z badań)*, „Pomost – o bezdomności bez lęku”, Gdańsk 2007, s. 70–73.

²⁸ Por. B. Szluz, *Podkarpacka bezdomność – socjologiczny szkic problemu* [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii społecznej...*, s. 141–142.

²⁹ Szerzej zob. P. Walawender, *Rynek pracy w Rzeszowie w I połowie XXI wieku* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012; M. Urbańska, *Szanse kobiet na rynku pracy*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne” 2009, nr 2, s. 227–238.

2. Instytucjonalna pomoc bezdomnym. Przeciwdziałanie problemowi bezdomności

Propozycję rozwiązań sformułowano w projekcie „Krajowego programu wychodzenia z bezdomności i rozwoju budownictwa socjalnego na lata 2009–2015”. Wyszczególniono w nim następujące kategorie placówek:

1. Ogrzewalnie – pomieszczenia przeznaczone do spędzania nocy lub przebywania w okresie zimowym przy spadku temperatur. Przewidziane są dla maksymalnie 50 osób, z prowadzoną podstawową ewidencją danych, bez konieczności ich weryfikacji z dokumentami tożsamości. Wyposażenie mają stanowić: ławki lub krzesła, stoły, wieszaki, umywalka i WC na 10 osób oraz pomieszczenia służbowe, tj. recepcja z sanitariatem. Ogrzewalnia powinna posiadać regulamin placówki.

2. Noclegownie – obiekty budowlane z podziałem powierzchni użytkowej na: podstawową (pomieszczenia sypialne mieszczące do 15 osób i powyżej 15 osób z podziałem ze względu na płeć mieszkańców), pomocniczą (kuchnia z zapleczem gospodarczym, pralnia, sanitariaty, świetlica, pomieszczenia do spożywania posiłków, pomocy medycznej, administracyjne). Sypialnia w noclegowni ma być wyposażona w łóżka z niezbędną pościelą (poduszka, materac oraz co najmniej koc), powinna zapewniać osobom bezdomnym zachowanie podstawowych zasad intymności i godności ludzkiej (swobodny dostęp do łóżka, niełączenie łóżek, zainstalowanie przegród między nimi). Noclegownia powinna posiadać punkt informacyjny dla bezdomnych o wszelkich formach pomocy. W placówce mają być zatrudnieni następujący pracownicy: pracownik socjalny, psycholog, lekarz, prawnik, doradca zawodowy. Powinna posiadać wewnętrzny regulamin przebywania i korzystania z usług, które mają być wykonywane bez skierowań, z gwarancją uzyskania miejsca noclegowego bez konieczności pokrywania odpłatności. W okresie zimy ma być ona czynna całodobowo, w czasie lata 12 godzin na dobę, tj. w godzinach 19.00–7.00. Noclegownia ma prowadzić ścisłą współpracę z ośrodkiem pomocy społecznej właściwym ze względu na jej lokalizację.

3. Jadłodajnie – placówki świadczące usługi gastronomiczne w pierwszej kolejności dla osób posiadających skierowania lub abonamenty wydane przez ośrodki pomocy społecznej, a w drugiej – dla pozostałych osób. Powinny być organizowane na zasadach i warunkach określonych dla obiektów zbiorowego żywienia.

4. Domy dla osób bezdomnych (obecnie nazwa zamienna: schroniska lub hostele) – obiekty budowlane z podziałem powierzchni użytkowej na: podstawową (pokoje pobytu, a więc takie, które zapewniają zaspokojenie

następujących funkcji mieszkaniowych: nocleg, przebywanie w ciągu dnia oraz wykonywanie własnych osobistych zajęć, np. czytanie, odpoczynek, nauka lub indywidualna praca), pomocniczą (pomieszczenia takie jak: sanitariaty indywidualne lub zbiorowe, pralnia, kuchnia z zapleczem gospodarczym, pomieszczenia do spożywania posiłków, pomocy medycznej itp.). Do domów dla osób bezdomnych przyjmowane są przede wszystkim osoby kierowane przez ośrodki pomocy społecznej, z zawartym kontraktem socjalnym, tzn. realizujące indywidualny program wychodzenia z bezdomności, uczestniczące w różnych formach aktywizacji zawodowej (programy rynku pracy) lub wykonujące pracę na wolnym rynku pracy. W domach dla osób bezdomnych stosowane są formy odpłatności za pobyt. Funkcjonowanie placówki zapewnia personel administracyjny, w skład którego wchodzi także: pracownicy socjalni, psychologowie, lekarz medycyny oraz personel pielęgniarski.

5. Mieszkania kontraktowe – to mieszkania samodzielne dla osoby bezdomnej, która podpisała kontrakt z ośrodkiem pomocy społecznej (lub urzędem gminy bądź organizacją pozarządową), zobowiązując się do ponoszenia kosztów utrzymania lokalu z własnych dochodów przy jednoczesnym poddaniu się monitoringowi w procesie usamodzielniania się. Okres pobytu w mieszkaniu kontraktowym nie może przekraczać dwóch lat. Mieszkanie powinno pochodzić z zasobów gminy lub organizacji pozarządowej. Możliwe jest także użytkowanie mieszkania na zasadzie indywidualnego wynajmu³⁰.

Na terenie Rzeszowa funkcjonuje jedno schronisko dla bezdomnych mężczyzn prowadzone przez Rzeszowskie Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta. Kobiety ulokowane są w podobnej placówce w Raclawówce k. Rzeszowa. W pierwszym z ośrodków umieszczona jest łaźnia, kuchnia wydająca posiłki zarówno podopiecznym, jak również osobom przychodzącym ze skierowaniem z MOPS. W Rzeszowie działa także hostel. Organizacja prowadzi ponadto schronisko dla mężczyzn w mieście Jasło.

W Raclawówce podopieczni pracują w ogrodzie, a także w kuchni. Prowadzone są różnego rodzaju zajęcia, np. plastyczne, muzyczne, spotkania religijne. Terapia uzależnień realizowana jest w rzeszowskiej placówce, obok której ulokowano Centrum Integracji Społecznej, które od kilku lat podejmuje szereg działań skierowanych do bezdomnych czy ubogich osób i ich rodzin. W rzeszowskim schronisku działa biblioteka prowadzona przez wolontariuszy.

4 grudnia 2015 r. minister rodziny, pracy i polityki społecznej E. Rafalska zatwierdziła nowy resortowy program pod nazwą „Program wspierają-

³⁰ Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Ministerstwo Infrastruktury, *Krajowy program wychodzenia z bezdomności i rozwoju budownictwa socjalnego na lata 2009–2015 – projekt*, Warszawa 2009, s. 9–10, www.mpips.gov.pl, data dostępu: 26.01.2009.

cy rozwiązywanie problemu bezdomności”³¹. Jest on nową wersją dotychczas obowiązującego resortowego „Programu wspierającego powrót osób bezdomnych do społeczności”. Poprzedni wymagał modyfikacji ze względu na nowe wyzwania pojawiające się w zakresie pomocy osobom bezdomnym i zagrożonym tym problemem społecznym. W wyniku rekomendacji zawartych w wypracowanym w projekcie systemowym 1.18. „Tworzenie i rozwijanie standardów usług pomocy i integracji społecznej”, modelu „Gminny standard wychodzenia z bezdomności” oraz postulatów przedstawionych w „Krajowym programie przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji” w obszarze pomocy osobom bezdomnym i zagrożonym bezdomnością konieczna była zmiana głównego celu oraz celów szczegółowych, wskazano również mierniki i zakładane rezultaty. W ramach celu głównego wyznaczone są następujące cele szczegółowe: zwiększenie samodzielności osób bezdomnych poprzez system usług reintegracji społecznej i zawodowej; wzmocnienie i usprawnienie systemu interwencji, ochrony zdrowia i życia osób bezdomnych; zmiana standardów placówek świadczących usługi dla osób bezdomnych, tj.: ogrzewalni, noclegowni i schronisk dla bezdomnych.

MOPS w Rzeszowie przygotowuje sprawozdania obejmujące dane dotyczące form pomocy przyznanej bezdomnym osobom w poszczególnych latach, które zestawiono w tabeli 11.

Organizacje pozarządowe (m.in.: Rzeszowskie Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, Caritas, Bank Żywności, Emaus) świadczą przede wszystkim pomoc rzeczową osobom przebywającym w schronisku (673 w 2003 r., 599 w 2011 r.), a także jednostkom egzystującym poza schroniskiem (85 w 2003 r., 30 w 2011 r.). Jest to także pomoc finansowa (49 w 2003 r.). MOPS w Rzeszowie wypłaca głównie świadczenia w postaci środków pieniężnych (62 osobom przebywającym w schronisku w 2011 r., 32 osobom poza schroniskiem w 2007 r.).

Wśród źródeł utrzymania rzeszowskich bezdomnych wymieniono: rentę, emeryturę, dochód z pracy, zasiłek dla bezrobotnych, świadczenia z pomocy społecznej obligatoryjne lub fakultatywne, środki ze zbieractwa (w tym żebractwo) oraz inne. Te ostatnie były najczęściej wymieniane, szczególnie przez mężczyzn, którzy korzystali ze schroniska. Kobiety wymieniły także inne źródła utrzymania: rentę, dochód z pracy, świadczenia z pomocy społecznej: pomoc fakultatywną i obligatoryjną (dane są zawarte w tabeli 12).

³¹ MRPiPS, *Nowy „Program wspierający rozwiązywanie problemu bezdomności”*, <http://www.mpips.gov.pl/aktualnosci-wszystkie/pomoc-spoeczna/art,7529,nowy-program-wspierajacy-rozwiazywanie-problemu-bezdomnosci.html>, data dostępu: 5.12.2015.

Tabela 11. Formy pomocy przyznane osobom bezdomnym w Rzeszowie w latach 2003–2013

Liczba osób	2003		2005		2007		2009		2011		2012		2013														
	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**	OP**													
Formy pomocy finansowa	27	1	49	49	0	5	0	0	32	0	0	11	18	0	0	20	62	0	0	bd	bd	bd	bd	bd	bd		
usługi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	bd	bd	299	bd	bd	299	
rzeczowa	0	10	85	673	0	0	0	0	16	93	0	99	4	0	0	56	78	0	30	599	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd

Legenda: * – bezdomni pozaschroniskowi, ** – bezdomni schroniskowi; bd – brak danych w kwestionariuszu ankiety; OPS – ośrodek pomocy społecznej, OP – organizacja pozarządowa

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013 (mps)

Tabela 12. Źródła utrzymania osób bezdomnych w Rzeszowie w latach 2003–2013

Liczba osób	2003		2005		2007		2009		2011		2012		2013												
	K*	M*	K**	M**	K*	M*	K**	M**	K*	M*	K**	M**	K*	M*											
Źródło utrzymania ●	1	2	13	28	1	1	16	0	4	3	0	10	0	14	1	1	0	4	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	2	0	0	6	14	0	2	5	69	0	1	0	6	0	1	0	9	0	4	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	3	0	1	4	28	0	0	8	54	1	2	0	18	0	0	6	0	0	1	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	4	1	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	5	0	7	0	0	0	5	1	7										16	bd	bd	bd	bd	bd	bd
	6	4	9	0	27	6	13	8	36	9	18	0	19	0	10	0	38	0	6	0	37	bd	bd	bd	bd
	7	0	2	2	41	0	1	0	52	1	5	0	0	1	0	4	0	2	0	10	bd	bd	bd	bd	bd
	8	1	4	10	145	0	0	18	106	1	1	0	0	0	68	7	15	0	79	bd	bd	bd	bd	bd	bd

Legenda: K – kobiety, M – mężczyźni; * – bezdomni pozaschroniskowi, ** – bezdomni schroniskowi; ● – w ankiecie dopuszczono wielokrotność wyboru; ■ – w latach 2007–2011 świadczenia z pomocy społecznej obligatoryjne i pomoc fakultatywną zobrowawano łącznie; 1 – renta, 2 – emerytura, 3 – dochód z pracy, 4 – zasiłek dla bezrobotnych, 5 – świadczenia z pomocy społecznej: obligatoryjne, 6 – świadczenia z pomocy społecznej: pomoc fakultatywna, 7 – środki ze zbieractwa (w tym żebractwo), 8 – inne

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Ankiety MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013 (mps)

Tabela 13. Liczba bezdomnych osób usamodzielnionych i formy usamodzielnienia w Rzeszowie w latach 2003-2013

Liczba osób		2003		2004		2005		2006		2007		2008		2009		2010		2011		2012		2013	
		K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M
Forma usamodzielnienia																							
Zatrudnienie	bd	bd	2*	16*	0*	0*	0*	0*	1*	1*	1*	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
			0**	2**	4**	23**	0**	0**	0**	0**	2**												
Nabycie prawa do własnego świadczenia (renta, emerytura, zasiłek stały)	bd	bd	0*	2*	0*	0*	0*	0*	0*	0*	2*	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
			4**	0**	7**	36**	0**	36**	0**	5**													
Mieszkanie socjalne	bd	bd	0*	0*	3*	0*	0*	0*	0*	0*	0*	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
			0**	0**	2**	2**	0**	2**	0**	0**	0**												
Mieszkanie chronione	bd	bd	0*	0*	0*	0*	0*	0*	0*	0*	0*	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
			0**	0**	0**	0**	0**	0**	0**	0**	0**												
Powrót do rodziny	bd	bd	0*	0*	0*	0*	0*	1*	1*	1*	1*	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
			2**	0**	2**	16**	0**	16**	0**	1**	1**												
Inne (np. DPS)	bd	bd	0*	0*	0*	0*	0*	0*	0*	1*	1*	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd
			0**	0**	0**	0**	0**	0**	0**	0**	0**										6		

Legenda: N – liczba osób, * – bezdomni pozaschroniskowi, ** – bezdomni schroniskowi; K – kobiety, M – mężczyźni

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Ankiet MOPS w Rzeszowie na temat osób bezdomnych za rok 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2012, 2013* (mps)

W pracy z bezdomnymi osobami podejmowane są działania mające na celu ich usamodzielnienie. W przygotowaniu zestawienia brano pod uwagę: zatrudnienie, nabycie prawa do własnego świadczenia (renta, emerytura, zasiłek stały), uzyskanie mieszkania socjalnego, mieszkania chronionego, powrót osoby do rodziny, inne (np. umieszczenie w domu pomocy społecznej). Dane zestawiono w tabeli 13.

Usamodzielnienie częściej miało miejsce w przypadku osób korzystających ze schroniska. Mężczyźni znajdowali pracę, uzyskiwali prawo do własnego świadczenia lub wracali do rodzin. Kobiety nabywały prawo do własnego świadczenia, powracały do rodzin bądź uzyskiwały mieszkanie socjalne. Nikt nie otrzymał mieszkania chronionego. Tylko 1 kobieta i 1 mężczyzna w 2007 r. otrzymali miejsce w domu pomocy społecznej.

Wydaje się, że najskuteczniejszym sposobem wzmocnienia postaw prospołecznych bezdomnych oraz podstawą przeciwdziałania patologiom jest profilaktyka kreatywna³². Nowoczesny model pracy socjalnej obejmuje: interwencję, kompensację społeczną i prewencję wychowawczą³³. Trwałe usamodzielnienie osób bezdomnych (bez rodziny) wymaga przejawiania zdolności do samodzielnej egzystencji, posiadania lokalu mieszkalnego oraz dochodów. Prowadzony jest program wychodzenia z bezdomności, będącego procesem mającym na celu usamodzielnienie bezdomnej osoby.

The problem of homelessness in Rzeszow

Abstract

Homelessness is a social problem occurring in individual countries, that is becoming more and more recognized, however complex and therefore difficult in the context of conducting scientific research, as well as undertaking initiatives in practice. Scientific publications on this topic had already appeared in Poland during the interwar period. In the Polish People's Republic it was stressed that the problem was apparently solved by the caring role of the state. The effect of such a declaration was a blurred phenomenon in both popular as well as scientific consciousness. After 1989, homelessness revealed itself anew, resulting in a renewed interest for researchers, as well as creating solutions for practitioners in their efforts in the field of social assistance. Assistance activities are undertaken in Poland by many entities that can be grouped within the public, non-governmental and private sectors. The article presents conclusions from the studies on the phenomenon and scale of homelessness in the city of Rzeszow.

Keywords: homelessness, homeless people, social problems

³² Por. H. Gąsior, *Fenomen bezdomności jako problem społeczny w woj. katowickim (lata 1996–1997)*, „Auxilium Sociale” 1/5(1998), s. 129.

³³ Por. Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności, *Model pracy socjalnej w placówkach dla osób bezdomnych* [w:] A. Duracz-Walczak (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej...*, s. 113.

DOROTA PSTRĄG

Problem uzależnień w Rzeszowie

1. Specyfika zjawiska uzależnienia

Uzależnienia uznawane są za najczęściej występujące zjawiska patologii społecznej. Różnorodność ich form i przejawów oraz skala rozpowszechnienia powodują, iż stają się jednym z poważniejszych zagrożeń dotyczących współczesne społeczeństwa. Uzależnienia mogą się odnosić do wielu zachowań ludzkich, a niektóre mniej znane i rzadziej opisywane ich postaci nie zawsze uwzględniane są nawet w oficjalnie obowiązujących klasyfikacjach chorób i zaburzeń (ICD-10 i DSM IV).

Uzależnienie dotyczyć może bowiem różnych czynności i form aktywności, niekiedy nawet tych związanych z codziennym życiem i zaspokajaniem podstawowych potrzeb. Najczęściej opisywana w literaturze przedmiotu postać uzależnienia ma jednak związek ze zjawiskiem toksykomanii. W tym przypadku osoba uzależniona odczuwa przymus używania różnych substancji toksycznych, takich jak: narkotyki (np. morfina, heroina, kokaina, środki halucynogenne), leki (najczęściej są to pochodne kwasu barbituranowego, trankwilizatory i inne substancje zawarte w składzie chemicznym leków uspokajających czy nasennych, leki przeciwgorączkowe oraz przeciwbólowe), środki chemiczne o charakterze lotnym, tzw. środki wziewne (tri, kleje, eter, rozpuszczalniki, proszki do prania itp.) oraz substancje w znacznym stopniu tolerowane społecznie, określane jako używki (alkohol, nikotyna, kofeina). Szczególnie niebezpiecznym zjawiskiem społecznym, nieomijających także Rzeszowa, staje się coraz częstsze, nałogowe używanie tych substancji.

Pojęcia „uzależnienie” i „nałóg” bywają używane zamiennie, chociaż nie są one w pełni tożsame. O nałogu możemy mówić wówczas, gdy u osoby uzależnionej pojawia się rozbieżność pomiędzy intelektualnym i wolicjonalno-motywacyjnym komponentem postawy. W efekcie człowiek podejmuje decyzje sprzeczne z posiadaną wiedzą, a więc obiektywnie nieracjonalne. Osoba taka kontynuuje zachowania związane z uzależnieniem, mimo iż jest w pełni świadoma ich destruktywnych skutków. Stan taki określić

można jako utrwaloną dezintegrację woli i intelektu. Nałogowiec dąży jednak do likwidacji tej rozbieżności przez racjonalizację własnego zachowania w taki sposób, aby stało się ono obiektywnie i subiektywnie uzasadnione.

Stąd też w przypadku każdego uzależnienia posiadającego cechy nałogu, bez względu na to, jaką przyjmuje ono postać, wyróżnić można zawsze pewne charakterystyczne symptomy świadczące o patologicznym charakterze obserwowanego stanu. Główne objawy, traktowane także jako symptomy diagnostyczne uzależnienia, to przede wszystkim:

1. Systematyczne, chroniczne powtarzanie zachowań, czynności, doświadczeń związanych z określoną formą uzależnienia.
2. Zaspokajanie poprzez nałóg różnorodnych potrzeb psychospołecznych, np. bezpieczeństwa, akceptacji, pozytywnej samooceny, aktywności, emancypacji, silnej stymulacji, afiliacji.
3. Stopniowe obniżanie się przyjemności odczuwanej w trakcie działań związanych z nałogiem, co powoduje wzrost tendencji do ich coraz częstszego powtarzania.
4. Odczuwanie silnego, narastającego wewnętrznego przymusu wykonywania czynności związanych z uzależnieniem, któremu towarzyszą obsesje koncentrujące się wokół nałogu.
5. Idee nadwartościowe, polegające na zmianie systemu wartości osoby uzależnionej. Głównym celem jednostki staje się realizacja zadań wynikających z rozwijającego się nałogu, inne formy aktywności tracą dla niej wszelką atrakcyjność i zaczynają być traktowane jako przeszkoda, czy też niepotrzebna strata czasu.
6. Stosowanie mechanizmów obronnych uzasadniających istnienie uzależnienia, samooszukiwanie się, poszukiwanie usprawiedliwień, racjonalizowanie zachowania związanego z realizacją nałogu.
7. Występowanie po odstawieniu substancji lub zaprzestaniu określonego zachowania tzw. zespołu abstynencyjnego, czyli szeregu zaburzeń psychicznych i somatycznych dezorganizujących funkcjonowanie człowieka.

W zależności od charakteru tych objawów wyróżnia się tradycyjnie trzy rodzaje uzależnień, czyli: fizyczne – fizjologiczne, psychiczne – psychologiczne oraz społeczne – socjologiczne, które stanowią równocześnie pewne etapy w rozwoju tego destrukcyjnego zjawiska. Najwcześniej pojawia się uzależnienie psychiczne, przejawiające się w silnym pragnieniu użycia środka oraz w zaburzeniach emocjonalnych wywołanych jego brakiem. Następnie rozwinać się może uzależnienie fizyczne, któremu towarzyszą dysfunkcje fizjologiczne, będące skutkiem szoku, jakiego doznaje organizm po nagłym odstawieniu środka toksycznego. Nieco odmienny charakter ma uzależnienie społeczne, związane ze zmianą społecznego funkcjonowania

jednostki. Osoba uzależniona zrywa stopniowo kontakty społeczne z dotychczasowym środowiskiem, zdobywając równocześnie nowy krąg znajomych i przyjaciół, z którymi wiąże ją wspólne uzależnienie. Opuszczenie takiego środowiska staje się z czasem dla jednostki niemożliwe do zaakceptowania, gdyż oznacza to całkowitą „próżnię społeczną”. Naczelną wartością staje się więc dla niej jej nałóg oraz wszystko to, co służy jego podtrzymaniu. W tym stanie jednostka odrzucać będzie wszelkie sugestie dotyczące leczenia, bo zerwanie z nałogiem oznaczałoby dla niej utratę tego wszystkiego, co stanowi sens i treść jej życia.

2. Zjawisko uzależnienia – stan ilościowy

Dokładne rozmiary i skala zjawiska uzależnień pozostają w rzeczywistości nieznane, a wszystkie prezentowane na ten temat dane mają w istocie charakter orientacyjny, przybliżony, przypuszczalny. Szacunkowe dane prezentowane niekiedy w publikacjach lub materiałach statystycznych określone są w oparciu o pewne wskaźniki, takie jak: liczba osób podejmujących leczenie odwykowe, wyniki sondaży diagnostycznych przeprowadzanych wśród przedstawicieli różnych kategorii społecznych, nasilenie się pewnych zjawisk bezpośrednio związanych z uzależnieniem, czyli np.: ilość sprzedawanego alkoholu, skala przestępstw narkotykowych, liczba osób zatrzymywanych w izbach wytrzeźwień, liczba zgonów wywołanych chorobami spowodowanymi przez nałóg.

Niewątpliwie największą skalę przyjmuje w Rzeszowie, podobnie jak w całym naszym kraju, zjawisko uzależnienia od alkoholu. W Polsce kliniczne kryteria rozpoznania uzależnienia od alkoholu spełnia nieco ponad 3% dorosłych, co stanowi około 850 tys. osób. Szacuje się, że jedynie co siódmy z nich zgłasza się na leczenie¹. W placówkach lecznictwa odwykowego na Podkarpaciu zarejestrowanych jest łącznie około 9 tys. osób². Jak wynika z danych Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa, liczba pacjentów przyjmowanych na Oddziale Leczenia Uzależnień SP ZOZ CLU w Rzeszowie jest stosunkowo niewielka, gdyż wynosi około 170 osób rocznie, a miesz-

¹ J. Fudała, *Leczenie uzależnienia od alkoholu*, <http://psychiatria.mp.pl/uzaleznienia/show.html?id=69539>, data dostępu: 2.02.2014.

² *Diagnoza problemów oraz zasobów instytucjonalnych w obszarze profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych w województwie podkarpackim*, Rzeszów 2013, http://ois.rops.rzeszow.pl/dokumenty/badania_analazy/raport%20diagnoza%20alkoholowa.pdf, data dostępu: 2.02.2014, s. 37.

kańcy Rzeszowa stanowią około 18% pacjentów³. Nie wszyscy zgłaszają się z własnej inicjatywy, o czym świadczy stosunkowo wysoka liczba postanowień dotyczących obowiązku poddania się leczeniu odwykowemu. W woj. podkarpackim w latach 2008–2012 sądy wydawały rocznie około 2 tys. takich postanowień, a Sąd Rejonowy w Rzeszowie około 300⁴.

Dość popularnym wskaźnikiem pomocnym w ocenie rozmiarów zjawiska alkoholizacji jest współczynnik określający ilość wypijanego czystego alkoholu przypadającą statystycznie na jednego mieszkańca. W Polsce wynosi on około 9–10 litrów, a na Podkarpaciu 3 litry⁵. Z danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie wynika, że na alkohol i papierosy wydajemy miesięcznie na osobę jedynie około 16 zł, ale uzależniony palacz systematycznie pijący alkohol średnio miesięcznie wydaje około 380 zł⁶. Dane te przedstawiają się dość optymistycznie, lecz trzeba pamiętać, że dotyczą tylko alkoholu i wyrobów tytoniowych objętych akcyzą i sprzedawanych oficjalnie. Trudno natomiast oszacować ilość alkoholu i papierosów przywożonych z zagranicy (głównie z Ukrainy) oraz pochodzących z prywatnej nielegalnej produkcji. W naszym regionie, w tym także i w samym Rzeszowie, tzw. ciemna liczba dotycząca tego zjawiska jest niewątpliwie wysoka.

O skali uzależnień świadczyć mogą również skutki nadużywania środków odurzających, obserwowane w różnych sferach życia społecznego. W rzeszowskiej izbie wytrzeźwień przebywa rocznie około 6,5 tys. osób⁷, a policja zatrzymuje co roku 400–500 sprawców przestępstw drogowych znajdujących się pod wpływem alkoholu oraz nietrzeźwych sprawców przemocy⁸. Statystyki policyjne potwierdzają związek alkoholu z przestępczością. Czyny karalne popełnione pod wpływem alkoholu stanowiły w ciągu ostatnich pięciu lat około 1/4 wszystkich stwierdzonych przestępstw. Problemem są także przestępstwa związane z produkcją i dystrybucją narkotyków. Na przykład w okresie od stycznia do czerwca 2013 r. na terenie miasta Rzeszowa ujawniono osiemdziesiąt przestępstw narkotykowych, z czego sześć czynów karalnych zostało popełnionych przez nielet-

³ *Miejski program profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych oraz przeciwdziałania narkomanii na rok 2014*, Załącznik do uchwały nr LXV/1201/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 17.12.2013 r., s. 21.

⁴ *Diagnoza problemów...*, s. 27.

⁵ *Narodowy program profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych na lata 2011–2015*, PARPA 2011.

⁶ B. Waszczyk, *Emerytura z nałogu*, <http://ifinanse24.com.pl/tag/wydatki/>, data dostępu: 2.02.2014.

⁷ *Miejski program...*, s. 5.

⁸ Tamże, s. 15.

nich. Przez prowadzenie systematycznych działań zmierzających do ujawniania i zatrzymywania osób posiadających lub handlujących niedozwolonymi środkami odurzającymi w pierwszej połowie 2013 r. ujawniono i zabezpieczono 20 krzewów i sadzonek konopi indyjskich, 117,882 gramów marihuany, 1 gram haszyszu, 15,146 gramów amfetaminy, 5 tabletek ekstazy i 155 sztuk tabletek klonazepamu⁹.

W Polsce grupę osób uzależnionych od alkoholu i pijących go w sposób szkodliwy szacuje się na około 5–7% populacji. Nie ma powodu sądzić, że Rzeszów jest w tym zakresie wyjątkiem, a więc prawdopodobnie skala zjawiska jest tu podobna do sytuacji na terenie całego kraju. Biorąc pod uwagę liczbę mieszkańców miasta¹⁰, można więc szacować, iż około 9–12 tys. osób na problemy alkoholowe. Do tej liczby należy dodać osoby uzależnione od innych substancji toksycznych (narkotyki, leki psychoaktywne, tzw. dopalacze) oraz tych, którzy wymagają pomocy w związku z patologicznymi nawykami i przyzwyczajeniami (takimi jak hazard, uzależnienia od mediów elektronicznych, tanoreksja, seksoholizm, zakupoholizm). Pamiętać należy również, że problemy uzależnienia dotyczą nie tylko ich bezpośrednie ofiary, ale także najbliższych, cierpiących na tzw. współuzależnienie i wymagających również specjalistycznej pomocy. Można zatem przyjąć, że skala problemu jest powszechna, a uzależnienia dotyczą bezpośrednio lub pośrednio przynajmniej połowę mieszkańców naszego miasta.

Skala zjawiska uzależnień określana jest jednak najczęściej na podstawie sondaży diagnostycznych, którymi obejmowane są różne kategorie społeczne.

Wyniki badań zatytułowanych: Substancje psychoaktywne – postawy i zachowania¹¹, które przeprowadzone zostały w 2010 r. na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Rzeszowie na reprezentatywnej próbie 706 mieszkańców województwa podkarpackiego, pozwoliły na określenie średniego spożycia napojów alkoholowych przez osoby deklarujące konsumpcję poszczególnych rodzajów trunków. Respondenci w ostatnich 12 miesiącach przed badaniem wypijali średnio w ciągu jednego dnia 1111 ml piwa, 323 ml wina (w tym także szampana) oraz 293 ml napojów spirytusowych (głównie wódki).

W Polsce odsetek osób w wieku 15 lat i więcej pijących w ciągu ostatnich 12 miesięcy wyniósł w 2009 r. 73,9%, osoby niepijące stanowiły nato-

⁹ Tamże, s. 17.

¹⁰ Według danych GUS liczba mieszkańców Rzeszowa w 2013 r. wynosiła 182 028, GUS, <http://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/rankingi-statystyczne/miasta-o-najwiekszej-liczbie-ludnosci-3018/>, data dostępu: 2.02.2014.

¹¹ *Substancje psychoaktywne – postawy i zachowania*, www.ois.roops.rzeszow.pl, data dostępu: 2.02.2014.

miast około 1/4 badanej grupy (25,3%). Na tle przeciętnego Polaka mieszkaniec Podkarpacia wypadła ciągle nieco lepiej. Abstynencję w województwie podkarpackim zadeklarowało bowiem około 3,6% więcej badanych niż w skali ogólnopolskiej¹². Jeżeli chodzi więc o alkoholowych abstynentów, nasz region osiąga jeden z najlepszych wyników w kraju.

W Rzeszowie, podobnie jak w całym kraju, obserwuje się także pewne zmiany dotyczące preferencji napojów alkoholowych. W naszej kulturze przez długie lata dominował model picia opierający się na mocnych trunkach, spożywanych w celu szybkiego wprowadzenia się w stan upojenia alkoholowego. Obecnie najczęściej spożywanym napojem alkoholowym staje się piwo. Potwierdzają to między innymi dane GUS¹³, zgodnie z którymi wśród osób często pijących alkohol spożywanie wódki i innych napojów wysokoprocentowych deklaruje 30% respondentów, piwa 85%, natomiast wina do 10%. Wyniki badań¹⁴ wskazują również, że 3/4 osób deklarujących picie piwa w ciągu tygodnia wypijało co najwyżej 7 półlitrowych butelek, a 3/4 pijących wino gronowe w ciągu tygodnia wypijało nie więcej niż 5 kieliszków 100-gramowych. Trochę wyższe wyniki odnotowano dla 3/4 osób deklarujących picie wódki i innych napojów spirytusowych – granicę spożycia w ciągu tygodnia dla tej grupy wyznaczało 500 gramów wódki lub 300 gramów innych napojów spirytusowych, tzw. mocnych alkoholi.

Spożywanie napojów alkoholowych przez osoby dorosłe w większości przypadków mieści się w ramach społecznie akceptowanych norm. Około 30% pełnoletnich użytkowników alkoholu pije w sposób zagrażający im samym oraz otoczeniu społecznemu¹⁵. Inaczej ocenić należy spożywanie alkoholu przez dzieci i młodzież. W tym przypadku każda ilość alkoholu jest nadmierna, a wszelkie próby jego picia należy uznać za nadużywanie, gdyż ta kategoria osób nie powinna w ogóle sięgać po substancje odurzające. Dlatego też większość badań sondażowych dotyczących zagrożeń związanych z toksykomanią uwzględnia właśnie tę grupę respondentów jako potencjalnych użytkowników środków toksycznych.

Badania ankietowe dotyczące picia alkoholu i używania nielegalnych środków psychoaktywnych przeprowadzone przez Stowarzyszenie „Pomoc” na zlecenie Miasta Rzeszowa potwierdziły istnienie tego typu zagrożeń. Wypowiedzi objętych sondażem 702 uczniów szkół gimnazjalnych,

¹² *Diagnoza problemów...*, s. 12.

¹³ *Stan zdrowia ludności Polski w 2009 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011.

¹⁴ *Substancje psychoaktywne...; Diagnoza problemów...*, s. 15.

¹⁵ J. Mellibruda, *Tajemnice Etoh*, PARPA, Warszawa 1993, s. 13.

zawodowych i średnich wskazują, iż blisko połowa z nich (46,7%) spożywa napoje alkoholowe, 20,4% pali papierosy, a około 6% przyznaje się do używania narkotyków. Dane te mogą być niestety znacznie zaniżone, gdyż równocześnie 93,3% respondentów twierdzi, że znane są im osoby palące papierosy, 88,2% ma znajomych pijących alkohol, a 35,6% używających narkotyków. Wypowiedzi te wskazują więc na znacznie większą skalę zjawiska¹⁶.

Preferencje młodzieży dotyczące wyboru napojów alkoholowych nie różnią się istotnie od upodobań dorosłych. Najczęściej spożywanym trunkiem jest piwo (pije je 51,3% ankietowanych), ale jak wskazują badania, uczniowie nie stronią również od znacznie mocniejszych napojów alkoholowych, takich jak wódka (używana przez 41,3%), sporządzane na jej bazie drinki (32,3%), a nawet produkowany nielegalnie samogon (12,4%). Spada natomiast popularność preferowanego dawniej, szczególnie przez dziewczęta, wina (pije je 29,5% respondentów), prawdopodobnie dlatego, że stosunek zawartości alkoholu do ceny tego trunku powoduje, iż wprowadzenie się w stan upojenia alkoholowego wymaga większych nakładów niż w przypadku stosunkowo taniego piwa czy droższej, ale znacznie silniej działającej wódki¹⁷.

Biorąc pod uwagę fakt, iż młodzi ludzie nie powinni spożywać alkoholu nawet sporadycznie, należy uznać uzyskane wyniki za niepokojące. Niebezpieczeństwo uzależnienia się od alkoholu w przypadku młodzieży jest zdecydowanie większe niż u dorosłych i dlatego nawet krótki okres systematycznego picia może zapoczątkować chorobę alkoholową.

Uzyskane wyniki badań mogą także sugerować, że zagrożenie narkomanią nie jest obecnie zbyt duże, gdyż większość ankietowanych wyraża swój negatywny stosunek wobec używania tych niebezpiecznych substancji toksycznych. Pamiętać jednak należy, że duża dostępność (zwłaszcza tzw. dopalaczy) i propagowany przez media oraz grupy subkulturowe hedonistyczny styl życia, nastawiony na doraźne przyjemności bez zastanawiania się nad ich dalszymi konsekwencjami, stanowi dla niedoświadczonej młodzieży dużą pokusę i może prowadzić do rozwoju tego niebezpiecznego zjawiska. Wyniki badań wskazują więc wyraźnie na konieczność intensyfikacji działań profilaktycznych, uświadamiających mieszkańcom Rzeszowa zagrożenia związane z uzależnieniem oraz używaniem wszelkich środków psychoaktywnych, destrukcyjnych dla każdego organizmu, ale szczególnie szkodliwych dla dzieci i młodzieży.

¹⁶ *Miejski program...*, s. 5–7.

¹⁷ *Tamże*, s. 7.

3. Profilaktyka uzależnień

Oddziaływania profilaktyczne powinny mieć zawsze charakter aktywny, a nie reaktywny, co oznacza, iż muszą wyprzedzać powstawanie zaburzenia. Celem profilaktyki jest bowiem niedopuszczenie do pojawienia się niebezpiecznego zjawiska lub przynajmniej przeciwdziałanie pogłębianiu się powstałych już problemów. Działania tego typu kierowane są więc do różnych kategorii osób i obejmują zarówno ludzi niewykazujących tendencji do uzależnień, jak i tych, którzy są już nimi zagrożeni, a nawet jednostki uzależnione próbujące po zakończonej terapii wytrwać w abstynencji. W związku z tym profilaktyka przyjmuje różne formy, a konkretne oddziaływania różnią się treścią i zakresem. Wśród działań profilaktycznych prowadzonych w Rzeszowie wyróżnić można wszystkie trzy stopnie, czyli tzw. profilaktykę pierwszo-, drugo- i trzeciorzędową¹⁸.

Profilaktyka pierwszorzędowa to zespół działań, które skierowane są do osób nieuzależnionych i mają na celu zapobieganie pojawieniu się tego typu problemów. Mają bardzo szeroki zakres, gdyż adresowane są do całych środowisk i dużych grup społecznych. Ich naczelnym celem jest kształtowanie świadomości społecznej przez powszechną edukację, propagowanie wiedzy na temat środków toksycznych, lansowanie nowych wzorów życia i postaw abstynencyjnych.

Profilaktyka drugorzędowa dotyczy tych grup młodzieży i dorosłych, które mieszczą się w kręgu wysokiego ryzyka na skutek przejawianej dysfunkcjonalności w sferze psychicznej lub społecznej. Dotyczy to na przykład osób należących do grup i subkultur nadużywających alkoholu lub innych środków odurzających. Ma ona charakter bardziej wyspecjalizowany i znacznie węższy zasięg, gdyż kierowana jest do wybranej kategorii osób. Na tym poziomie realizowane są zadania polegające na organizowaniu specjalnych programów dla grup wysokiego ryzyka obejmujących treningi umiejętności, działania edukacyjne oraz profesjonalne poradnictwo i terapię, a także tworzeniu programów przygotowania zawodowego zmierzających do likwidowania trudności związanych z poszukiwaniem pracy i utrzymaniem stałego zatrudnienia.

Prowadzenie działalności profilaktycznej na tym poziomie wymaga szerszego przygotowania merytorycznego, dlatego niezbędne są w tym przypadku różnego rodzaju programy przeznaczone dla osób stykających się profesjonalnie z ludźmi z grup ryzyka, np. lekarzy, pielęgniarek, psycho-

¹⁸ Z.B. Gaś, *Rodzina a uzależnienia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1994, s. 129.

logów, pedagogów szkolnych, nauczycieli, duchownych, pracowników społecznych, instruktorów sportowych, animatorów kultury.

Profilaktyka trzeciorzędowa ma charakter interwencji podejmowanej po wystąpieniu uzależnienia. Działaniami tymi obejmuje się osoby, u których można już stwierdzić istnienie uzależnienia, w celu nakłonienia ich do podjęcia leczenia oraz niedopuszczenia do powtórnego popadnięcia w uzależnienie po jego zakończeniu. Ten stopień profilaktyki charakteryzuje się jeszcze węższym zakresem i bardziej wyspecjalizowanymi formami działalności, dlatego profilaktyka trzeciorzędowa prowadzona jest na ogół przez profesjonalistów, lecz jej skuteczność uwarunkowana jest również w dużym stopniu wsparciem społecznym, zwłaszcza ze strony osób najbliższych.

Na każdym stopniu profilaktyki aktywizują się różne podmioty społeczne, czyli instytucje, organizacje, stowarzyszenia, związki wyznaniowe, grupy wsparcia, wolontariusze itp. Im większa liczba tych podmiotów, tym większe prawdopodobieństwo skuteczności podejmowanych działań, chociaż końcowy efekt uzależniony jest również od stopnia integracji prowadzonych oddziaływań oraz dostosowania form profilaktyki do potrzeb odbiorców.

4. Podmioty profilaktyki oraz instytucjonalna pomoc osobom uzależnionym

W Rzeszowie w społeczną profilaktykę uzależnień zaangażowane są różne podmioty, wśród których wyróżnić można:

1. instytucje i organizacje powołane do realizacji innych zadań, niezwiązanych bezpośrednio z problemem uzależnień, które pośrednio przyczyniają się jednak do ograniczania skali omawianego zjawiska;
2. instytucje specjalistyczne utworzone specjalnie dla celów profilaktyki i terapii uzależnień.

Zaangażowanie poszczególnych podmiotów uzależnione jest od stopnia profilaktyki i charakteru prowadzonych oddziaływań. Im wyższy stopień profilaktyki, tym większa rola profesjonalistów, stąd też w profilaktyce pierwszorzędowej dominującą rolę odgrywają instytucje i osoby zajmujące się organizacją życia społecznego, a w trzeciorzędowej wyspecjalizowane placówki leczenia uzależnień.

Do pierwszej kategorii podmiotów zaliczyć należy: szkoły różnego typu i inne placówki oświatowo-wychowawcze realizujące programy profilaktyczne z zakresu profilaktyki pierwszorzędowej i w pewnym stopniu także drugorzędowej, organizacje i instytucje wspomagające rodzinę i szkołę,

takie jak: poradnie psychologiczno-pedagogiczne, Komenda Miejska Policji, zwłaszcza Sekcja Prewencji – Zespół ds. Nietletnich i Patologii KMP oraz Policyjna Izba Dziecka – KMP, Terenowy Komitet Ochrony Praw Dziecka, Sąd Rejonowy, Sąd Rodzinny, Zespół Kuratorskiej Służby Sądowej, Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, Pogotowie Opiekuńcze, świetlice środowiskowe, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej, Ośrodek Interwencji Kryzysowej, Caritas Diecezji Rzeszowskiej, Straż Miejska, rady osiedla, zakłady opieki zdrowotnej, organizacje pozarządowe, grupy samopomocowe funkcjonujące na terenie Rzeszowa, Telefon Zaufania dla Dzieci i Młodzieży, kluby sportowe, instytucje kultury, instytucje szkoleniowe, placówki naukowe i ośrodki badań społecznych, lokalne media, organy samorządu terytorialnego, wolontariusze.

Drugą kategorię podmiotów stanowią wyspecjalizowane instytucje zajmujące się głównie leczeniem uzależnień oraz tzw. profilaktyką trzeciorzędową. Można do nich przykładowo zaliczyć: Miejską Komisję Rozwiązywania Problemów Alkoholowych w Rzeszowie, Centrum Leczenia Uzależnień, Wojewódzki Ośrodek Terapii Uzależnień w Rzeszowie, SP ZOZ Centrum Profilaktyki i Terapii Uzależnień w Rzeszowie, izby wytrzeźwień, Telefon Zaufania Narkotyki – Narkomania, prowadzony Przez Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, Poradnię Leczenia Uzależnień i Centrum Rozwoju Osobowości „KARAN” w Rzeszowie, kluby abstynenta.

5. Programy przeciwdziałania uzależnieniom

Im większa liczba różnych podmiotów, tym szersze możliwości realizacji programów profilaktycznych opierających się na zróżnicowanych strategiach. Z satysfakcją należy stwierdzić, że zmienia się stopniowo podejście do zapobiegania uzależnieniom i coraz częściej obok werbalnego przekazywania informacji o samym problemie i odstraszenia poprzez ukazywanie jego najbardziej drastycznych skutków zaczyna się wykorzystywać programy aktywizujące, proponujące alternatywne formy działania, umożliwiające zaspokajanie tych samych potrzeb, które zaspokajać mogą np. środki odurzające, lecz w sposób odmienny – bez konieczności ich używania. Realizowane w Rzeszowie programy profilaktyki uzależnień opierają się na zróżnicowanych strategiach, takich jak: przekazywanie informacji, rozwijanie umiejętności społecznych, proponowanie alternatywnych form aktywności, wspieranie osób znajdujących się w sytuacjach kryzysowych, podnoszenie bezpieczeństwa w miejscach publicznych czy zmiana przepisów lokalnych.

Programy oparte na strategiach o charakterze informacyjnym mają na celu dostarczenie odbiorcom rzetelnej naukowej wiedzy o zjawisku uzależnienia. Opierają się na założeniu, iż człowiek podejmuje odpowiedzialne decyzje oraz samodzielnie koryguje swoje postępowanie, jeżeli jest świadomy zagrożeń. Programy te realizowane są w Rzeszowie poprzez takie działania, jak: emitowanie audycji w środkach masowego przekazu (np. Radio Rzeszów, Telewizja Regionalna, Radio Via), artykuły prasowe, strony internetowe, ulotki, broszury, plakaty, wykłady i seminaria na temat uzależnień; przeznaczone są dla odbiorców w różnym wieku. W przypadku dzieci i młodzieży ważną rolę odgrywają np. projekty realizowane przez Dział Higieny Szkolnej SP ZOZ nr 1, skierowane do uczniów różnych typów szkół i szczebli kształcenia. Mają one na celu m.in. promocję zdrowego trybu życia, dostarczenie informacji nt. szkodliwości palenia papierosów, picia alkoholu, używania narkotyków oraz wiedzy o zagrożeniach wynikających z choroby alkoholowej i narkomanii¹⁹.

Z kolei programy oparte na strategiach edukacyjnych pomagają odbiorcom w rozwijaniu podstawowych umiejętności społecznych, takich jak: podejmowanie decyzji, radzenie sobie ze stresem, kształtowanie asertywności, rozwiązywanie problemów, nawiązywanie relacji interpersonalnych, realizowanie własnych potrzeb i motywów. Brak tego typu umiejętności uniemożliwia bowiem jednostce zaspokajanie potrzeb psychospołecznych w sposób konstruktywny i społecznie akceptowany, co powoduje, iż sięga ona po sposoby dewiacyjne, np. używa środków odurzających. Działalność taka realizowana jest w szkołach oraz innych instytucjach społecznych, jak: domy kultury, ogniska, kościoły, zakłady pracy. Jako przykład tego typu programów można wskazać zintegrowane działania Komendy Miejskiej Policji i Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa ukierunkowane na promocję zdrowego stylu życia i ograniczenie zjawisk patologicznych, prowadzone pod hasłami: „Stop patologiom – razem bezpieczniej” oraz „W trosce o młodzież – przeciw narkotykom”, a także program „Zagrożenia wolności” realizowany przez SP ZOZ CLU²⁰.

Programy uwzględniające strategie alternatywne wynikają z przekonania, że skuteczna profilaktyka polega na dostarczeniu odbiorcom pozytywnych wzmocnień i umożliwianiu przeżywania zadowolenia bez konieczności sięgania po środki odurzające. Taką pozytywną alternatywą dla narkotyków może stać się działalność społeczna, rozwijanie zainteresowań sportowych, artystycznych, naukowych, technicznych. Konieczna staje się więc

¹⁹ *Miejski program...*, s. 11–12.

²⁰ Tamże, s. 11.

pomoc w konstruktywnym zagospodarowaniu czasu wolnego i propagowanie zdrowej rekreacji. Tego typu programy realizują w Rzeszowie placówki oświatowe organizujące pozalekcyjne zajęcia sportowe. Corocznie realizowany jest program pn. „Współzawodnictwo sportowe w ramach Miejskich Igrzysk zmniejszeniem uzależnień młodzieży”. Zawody organizowane są w trzech kategoriach wiekowych, a rywalizacja sportowa odbywa się w różnych dyscyplinach, takich jak: koszykówka, piłka siatkowa, piłka ręczna, piłka nożna, unihokej, pływanie, tenis stołowy, badminton, szachy, aerobik, gimnastyka, indywidualne biegi przełajowe, sztafetowe biegi przełajowe, liga lekkoatletyczna. Dużym zainteresowaniem cieszą się również programy z zakresu profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych promujące organizację imprez bezalkoholowych na rzeszowskich osiedlach. Imprezy o charakterze kulturalno-rozrywkowym i sportowo-rekreacyjnym z udziałem dzieci, młodzieży oraz rodziców realizowane są w ramach współpracy rad osiedli i placówek oświatowo-wychowawczych funkcjonujących na danym osiedlu. Głównym celem tych programów jest zmotywowanie dzieci i ich rodziców do wspólnego aktywnego spędzania czasu wolnego i zacieśnienie więzi rodzinnych oraz organizowanie i promowanie zabawy bez alkoholu, a także zdrowego i bezpiecznego stylu życia.

Programy oparte na strategiach o charakterze interwencyjnym polegają na wspomaganie ludzi w krytycznych okresach ich życia, zapobiegając tym samym ucieczkom od problemów w środki odurzające. Podstawowe techniki interwencji to: poradnictwo indywidualne i rodzinne, telefon zaufania i sesje konfrontacyjne. Działalnością tego typu obejmowane są różne grupy odbiorców, w tym także dzieci i młodzież ze środowisk dysfunkcyjnych. Znaczącą rolę w tym zakresie odgrywają rzeszowskie świetlice środowiskowe dla dzieci i młodzieży prowadzone w ramach Miejskiego Programu Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych oraz Przeciwdziałania Narkomanii przez organizacje pozarządowe i kościelne. Programy realizowane w świetlicach działających we wszystkich dzielnicach miasta zapewniają dzieciom opiekę pedagogiczną, pomoc w odrabianiu lekcji, dożywianie, zajęcia plastyczne, muzyczne i rekreacyjno-sportowe. Profesjonalnego wsparcia osobom, które znalazły się w trudnej sytuacji z powodu problemów alkoholowych w rodzinie, tzw. współzależnym, udziela SP ZOZ Centrum Leczenia Uzależnień w Rzeszowie. Również Poradnia Psychologiczna SP ZOZ Centrum Leczenia Uzależnień na mocy umowy zawartej z Gminą Miasto Rzeszów prowadzi działania polegające na świadczeniu pomocy psychologicznej dzieciom z rodzin z problemem alkoholowym; dorosłym mającym problemy emocjonalne powstałe na skutek dora-

stania w takiej rodzinie oraz osobom doświadczającym przemocy²¹. Obok profesjonalnej terapii bardzo ważną formą wsparcia jest nawiązywanie bliskich relacji społecznych, osobista komunikacja, dzielenie się doświadczeniami i empatyczne słuchanie. Coraz popularniejsze staje się angażowanie do tego typu działalności wolontariuszy – nieprofesjonalistów, szkolenych między innymi przez działające w Rzeszowie Stowarzyszenie Katolicki Ruch Antynarkotykowy KARAN.

Programami opartymi na strategiach zmian środowiskowych obejmowane są takie środowiska, w których nadużywa się środków psychoaktywnych. Ich celem jest przeciwdziałanie zachowaniom osób odurzonych, które zagrażają bezpieczeństwu i porządkowi publicznemu. Zadania tego typu realizuje przede wszystkim Komenda Miejska Policji w Rzeszowie oraz inne jednostki Policji, a także Straż Miejska.

Programy polegające na zmianie przepisów społecznych ukierunkowane na całą społeczność lokalną mają na celu ograniczanie dostępności substancji odurzających. Najczęściej stosuje się w tym zakresie: zmianę regulacji prawnej w zakresie używania, produkcji czy dystrybucji środków odurzających, wprowadzanie w życie rozporządzeń lokalnych, kontrolowanie sprzedaży oraz reklamy środków odurzających. Przepisy lokalne oparte na obowiązujących ustawach i innych dokumentach ogólnopolskich dotyczą przede wszystkim dystrybucji napojów alkoholowych i wyrobów tytoniowych, wydawania i cofania zezwoleń na sprzedaż alkoholu oraz ustalania zasad dotyczących usytuowania i liczby punktów sprzedaży napojów alkoholowych na terenie Rzeszowa. Placówki prowadzące sprzedaż alkoholu kontrolowane są przez upoważnionych pracowników Biura Ewidencji Działalności Gospodarczej i Zezwoleń, członków MKRPA i Straż Miejską. Przedmiotem kontroli jest między innymi przestrzeganie zakazu sprzedaży alkoholu osobom nieletnim i nietrzeźwym oraz zakazu reklamy i promocji napojów alkoholowych²².

6. Wnioski

Zjawisko uzależnień wykazuje tendencję wzrostową, przy czym zmiany te przybierają nie tylko ilościowy, lecz i jakościowy charakter. Pojawiają się bowiem nowe formy uzależnień związane z postępem technicznym i zmianą stylu życia, a problemy te dotyczyć zaczynają już nie tylko środowisk uznawanych za patologiczne, lecz rozszerzają się na coraz to nowe kategorie

²¹ Tamże, s. 17–18.

²² Tamże, s. 13–14.

społeczne. Zagrożona jest zwłaszcza młodzież, preferująca hedonistyczny styl życia, w którym środki toksyczne pełnią rolę rozrywkową i pozwalają na szybkie wprowadzenie się w stan przyjemnej euforii, a wymagania lansowanej przez media mody sprzyjają kształtowaniu się szkodliwych nawyków (anoreksja, tanoreksja, bigoreksja, zakupoholizm, uzależnienie od telefonów komórkowych, komputera, Internetu itp.).

Problemy te nie omijają oczywiście także i Rzeszowa, choć Podkarpacie należy do regionów charakteryzujących się nieco niższymi wskaźnikami tych zagrożeń niż reszta kraju.

Prowadzone na terenie Rzeszowa oddziaływania profilaktyczne obejmują coraz większą liczbę podmiotów, lecz ich zakres pozostaje ciągle stosunkowo wąski, co obniża ich skuteczność. Największy nacisk należałoby położyć na profilaktykę pierwszorzędowną, która obejmować powinna wszystkich mieszkańców miasta. Większą efektywność profilaktyki i dostosowanie jej form do różnorodnych potrzeb społecznych zagwarantować może opracowanie i stosowanie programów opierających się na zróżnicowanych strategiach, wśród których najlepsze rezultaty przynieść mogą oddziaływania alternatywne polegające na stwarzaniu mieszkańcom miasta jak najlepszych warunków do konstruktywnego spędzania wolnego czasu i rozwijania własnych zainteresowań. Tendencje takie widoczne są w działaniach podejmowanych przez władze miasta, o czym świadczy np. Miejski Program Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych oraz Przeciwdziałania Narkomanii. Prognozy należy uznać więc za optymistyczne, o ile prezentowany do tej pory kierunek działań będzie kontynuowany.

The problem of addiction in Rzeszow

Abstract

The various forms of addiction are considered the most common phenomena of social pathology. The variety of their forms and manifestations as well as the scale of their widespread cause that they become one of the most serious threats affecting contemporary society. They, of course, are present in Rzeszow too, though Podkarpacie is one of the regions characterised by slightly lower rates of these risks than the rest of the country. The text presents the issues relating to the scale of phenomenon of addiction in Rzeszow, and directions and forms of implemented preventive measures. Despite the involvement of a large number of entities within this prevention, it is still too small and its efficiency relatively low. Greater effectiveness of prevention and its adaption to various forms of social needs can ensure the development and application of programs based on more diverse strategies, which are detailed in the text.

Keywords: addiction, prevention strategy

MALWINA MISIĄG

Zjawisko przemocy

1. Wstęp

Zjawisko przemocy jest wciąż aktualnym i jednym z najistotniejszych problemów społecznych. W klasycznych definicjach zjawiska (np. I. Pospiszyl czy J. Mellibrudy) eksponowane są takie czynniki, jak: naruszenie ludzkich praw, czynienie szkody, ograniczenie wolności, ale niezależnie od sformułowań poszczególnych autorów – główny przekaz definicyjny zawsze oznacza sprawianie cierpienia i czynienie krzywdy drugiemu człowiekowi przez wykorzystanie przewagi¹. I tak w propozycji definicyjnej I. Pospiszyl przemoc to „wszystkie nieprzypadkowe akty naruszające osobistą wolność jednostki, które przyczyniają się do fizycznej albo psychicznej szkody drugiego człowieka i które wykraczają poza społeczne normy wzajemnych kontaktów międzyludzkich”². J. Mellibruda zwraca natomiast uwagę na jedną z najczęściej występujących form przemocy, tj. przemoc domową, określając ją jako „działanie lub zaniechanie dokonywane w ramach rodziny przez jednego z jej członków przeciwko pozostałym z wykorzystaniem istniejącej lub stworzonej przez okoliczności przewagi sił lub władzy, godzące w ich prawa lub dobra osobiste, a przede wszystkim w ich życie i zdrowie (fizyczne lub psychiczne), które powoduje u nich szkody lub cierpienie”³.

Przemoc domowa może być zarówno skutkiem, jak i przyczyną dysfunkcji w rodzinie, dlatego tak ważne jest przeciwdziałanie przemocy, tworzenie spójnego systemu pomocy osobom krzywdzonym. Według polskiego kodeksu karnego przemoc w rodzinie jest przestępstwem⁴. Natomiast oso-

¹ E. Trafiałek, *Przemoc w rodzinie jako wyzwanie interdyscyplinarne*, „Praca Socjalna” 5(2013), s. 56.

² I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1999, s. 16–17.

³ J. Mellibruda, *Przeciwdziałanie przemocy domowej*, Instytut Psychologii Zdrowia PTP, Warszawa 2009, s. 10.

⁴ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, DzU 1997 nr 89, poz. 555 z późn. zm., art. 207.

bami doznającymi przemocy w rodzinie są najczęściej kobiety⁵ i dzieci⁶, rzadziej mężczyźni. Nie ulega wątpliwości, iż są to osoby słabsze fizycznie lub/i psychicznie bądź niezaradne życiowo.

Przemoc w rodzinie jest niezwykle trudnym, a zarazem delikatnym problemem, z jakim na co dzień zmagają się pracownicy socjalni, terapeuci i inni przedstawiciele szeroko rozumianych służb społecznych. Skuteczność wsparcia i pomocy zależy od ich profesjonalizmu, zaangażowania i przewidywania wszelkich działań związanych z agresją, przymusem i naruszeniem ludzkiej godności. W skali makro ich praca rzutuje też na poczucie bezpieczeństwa obywateli, zaufanie do instytucji pomocowych i skuteczność interwencji kryzysowej. W konsekwencji determinuje jakość życia – tak jednostkowego, jak i społecznego. Zatem problem przemocy, przemocy w rodzinie pozostaje otwarty, interdyscyplinarny i zawsze aktualny.

2. Problem przemocy – stan liczbowy

W 2012 r. zmienił się system rejestracji statystycznej w związku z przemocą domową. Do tej pory całość wskazanych danych znajdowała się w statystyce policyjnej. Obecnie policja posiada jedynie dane dotyczące działań podjętych w procedurze „Niebieskiej Karty” wyłącznie przez policję (bez danych z działalności innych upoważnionych do zwalczania przemocy domowej podmiotów pozapolicyjnych). Od 2012 r. dane dotyczące skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” znajdują się w posiadaniu wydziałów polityki społecznej urzędów wojewódzkich (UW), a następnie przekazywane są do Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej. Ponadto od 2014 r. wydziały polityki społecznej UW dysponują informacjami o realizacji przez ośrodki pomocy społecznej procedury dotyczącej przystąpienia pracowników socjalnych do czynności interwencyjnych na telefoniczne wezwanie policjanta, w sytuacji gdy sprawca przemocy jest zatrzymany i rodzina wyraża potrzebę wsparcia ze strony pracownika socjalnego.

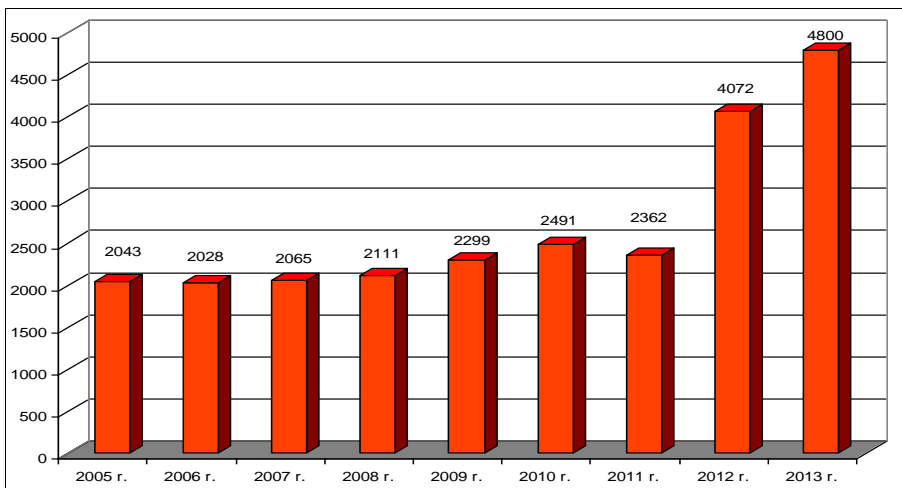
Stan ilościowy problemu przemocy został przedstawiony w oparciu o analizę ww. statystyk i dokumentów – udostępnionej informacji publicz-

⁵ Zob. B. Gruszczyńska, *Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawnokryminologiczne*, Oficyna Wolters Kluwer Business, Kraków 2007.

⁶ E. Jarosz, *Przemoc wobec dzieci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998; I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994, s. 21.

nej dotyczącej wskazanych zagadnień za lata 2013 i 2014 przez Wydział Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego (PUW).

Według statystycznych danych policyjnych w 2013 r. w Polsce było łącznie 86 797 osób dotkniętych przemocą w rodzinie (w tym liczba wypełnionych formularzy „Niebieska Karta” – 61 047), z czego 58 310 stanowiły kobiety (67,18% w stosunku do ogółu osób dotkniętych przemocą), 9233 – mężczyźni, 19 254 – małoletni. Natomiast liczba dzieci umieszczonych w niezagrożającym im miejscu (np. rodzina zastępcza, dalsza rodzina, placówka opiekuńcza) to 426⁷.

Wykres 1. Zidentyfikowana liczba rodzin, w których występuje problem przemocy domowej

Źródło: Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą, zał. nr 1 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK z dnia 15.10.2014

Z danych udostępnionych przez Wydział Polityki Społecznej PUW za rok 2013 wynika, że na 160 gmin znajdujących się na terenie województwa podkarpackiego w 158 występuje problem przemocy, który dotyczy 4800 rodzin, w tym w 1363 rodzinach przemoc występuje w częstotliwości od 2 do 5 razy w roku. W 408 rodzinach występuje 6 razy i więcej⁸. W Rzeszowie

⁷ *Przemoc w rodzinie – statystyka policji*, <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,Przemoc-w-rodzinie.html>, data dostępu: 17.10.2014.

⁸ *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą*, zał. nr 1 do

natomiast zjawisko przemocy występuje w 295 rodzinach, z tego w 127 z częstotliwością od 2 do 5 razy w roku, a w 77 – 6 razy i więcej⁹.

Analizując lata poprzednie, tj. od 2005 r., obserwuje się, iż skala problemu przemocy w rodzinie utrzymuje się na poziomie wzrostowym. Prezentuje to wykres 1 zawierający zidentyfikowaną liczbę rodzin, w których występuje problem przemocy domowej.

Biorąc po uwagę liczbę osób pokrzywdzonych w wyniku przemocy domowej w województwie podkarpackim w 2013 r., ich płeć oraz wiek, widać, że ogółem osób dotkniętych przemocą było 8337, w tym 4924 kobiety (co stanowi 59,06% ogółu poszkodowanych), 871 mężczyzn oraz 2542 dzieci (30,49% ogółu pokrzywdzonych), w tym 1661 do 13. roku życia, 881 od 14. do 18. roku życia oraz 107 niepełnosprawnych. Na 4924 kobiety dotknięte przemocą 457 znajdowało się w wieku powyżej 67. roku życia oraz 226 było niepełnosprawnych. Natomiast wśród 871 pokrzywdzonych mężczyzn w wieku poprodukcyjnym było 131 oraz 72 niepełnosprawnych. Porównując liczbę osób pokrzywdzonych według płci w latach 2005–2013 (wykres 2), zauważa się znaczne zwiększenie liczby kobiet dotkniętych przemocą w rodzinie¹⁰. Jednak na podstawie tych danych nie można wnioskować, że kobiety coraz częściej są dotknięte przemocą w rodzinie, co najwyżej, że nastąpił wzrost doinformowania społeczeństwa w zakresie problematyki przemocy wpływający na zwiększenie zaufania do podmiotów wszczynających procedurę „Niebieskiej Karty”.

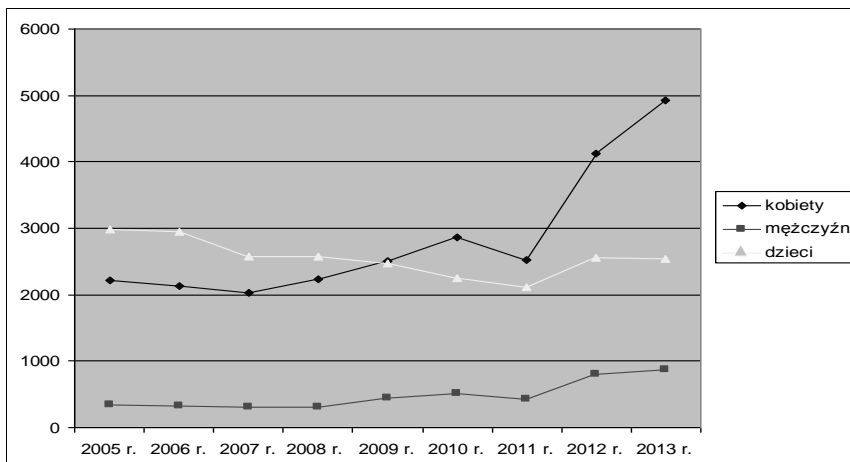
W Rzeszowie w 2013 r. przemocą dotkniętych było 411 osób, w tym 227 stanowiły kobiety, 22 w wieku poprodukcyjnym i 9 niepełnosprawnych. Mężczyzn dotkniętych przemocą w tym samym okresie było 35, z tego 10 po 67. roku życia oraz 4 niepełnosprawnych. Dzieci w stosunku do ogółu osób dotkniętych przemocą stanowiły 24,09%, w tym do 13. roku życia było 63 dzieci, od 14. do 18. roku życia 36 oraz 1 niepełnosprawne¹¹.

pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK z dnia 15.10.2014, s. 1.

⁹ *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, zał. nr 2 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK z dnia 15.10.2014, s. 1.

¹⁰ *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą z dnia 15.10.2014, s. 1.

¹¹ *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, z dnia 15.10.2014, s. 1.

Wykres 2. Porównanie liczby osób poszkodowanych w wyniku przemocy domowej w latach 2005–2013 – według płci

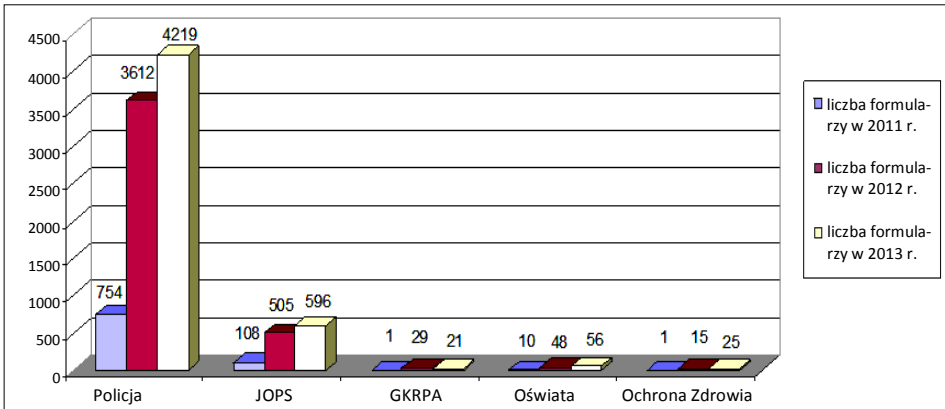
Źródło: Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą z dnia 15.10.2014

Wydział Polityki Społecznej PUW dysponuje informacją, że 158 ośrodków pomocy społecznej (OPS), w których w 2013 r. wystąpiło zjawisko przemocy, wskazało na występowanie na ich terenie następujących form przemocy: przemoc psychiczna/emocjonalna – 157, przemoc fizyczna – 152, przemoc ekonomiczna – 63, w 8 OPS-ach wystąpiły zaniedbania, a w 6 ośrodkach w 2013 r. miała miejsce także przemoc seksualna. Wiele z nich wskazało na połączenie kilku spośród ww. form przemocy¹². W Rzeszowie w 2013 r. odnotowano występowanie wszystkich form przemocy.

Mając na uwadze procedurę „Niebieskiej Karty”, w województwie podkarpackim w 2013 r. sporządzono ogółem 4917 formularzy – część A. W tym policja wszczęła 4219 procedur, jednostki organizacyjne pomocy społecznej (JOPS) – 596, gminne komisje rozwiązywania problemów alkoholowych – 21, oświata – 56, ochrona zdrowia – 25¹³. Porównując liczbę formularzy „Niebieska Karta – część A” sporządzonych przez przedstawicieli poszczególnych służb w latach 2011–2013, zauważyć można, iż najbardziej zaangażowanymi podmiotami są policja i JOPS. Ponadto widoczny jest duży wzrost wszczynania procedury „Niebieskiej Karty” – zauważalne jest to przede wszystkim na przykładzie działalności policji.

¹² Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą z dnia 15.10.2014, s. 3.

¹³ Tamże.

Wykres 3. Porównanie liczby formularzy „Niebieska Karta – A” sporządzonych przez przedstawicieli poszczególnych służb – dotyczy lat 2011–2013

Źródło: *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą z dnia 15.10.2014

W Rzeszowie w 2013 r. sporządzono ogółem 304 formularze „Niebieskiej Karty – część A”, w tym w 193 przypadkach były to procedury wszczęte przez funkcjonariuszy policji, w 91 przez pracowników jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, w 5 przez członków gminnych komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, w 14 przez przedstawicieli oświaty, a tylko 1 przez przedstawiciela ochrony zdrowia¹⁴.

Według danych uzyskanych z PUW na terenie województwa podkarpackiego w 2013 r. w wyniku ustania przemocy w rodzinie i uzasadnionego przypuszczenia o zaprzestaniu dalszego stosowania przemocy w rodzinie oraz po zrealizowaniu indywidualnego planu pomocy zakończonych zostało 2410 spraw w ramach procedury „Niebieskiej Karty” (w tym 117 w Rzeszowie). Natomiast z powodu rozstrzygnięcia o braku zasadności podejmowania działań na terenie województwa zakończonych zostało 676 spraw (w tym 53 w Rzeszowie)¹⁵.

Istotne jest także to, że na terenie województwa podkarpackiego w 2013 r. miały miejsce 4 przypadki odebrania dziecka z rodziny przez pra-

¹⁴ *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, z dnia 15.10.2014, s. 2.

¹⁵ Tamże, s. 3; *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą z dnia 15.10.2014, s. 5.

cownika socjalnego wykonującego obowiązki służbowe. W Rzeszowie w 2013 r. nie doszło do takich sytuacji¹⁶.

Ponadto podczas wykonywania swoich obowiązków służbowych lub zawodowych 222 pracowników socjalnych z terenu województwa podkarpackiego w 2013 r. (w tym 91 z Rzeszowa) w związku z powzięciem podejrzenia o popełnieniu ściganego z urzędu przestępstwa z użyciem przemocy w rodzinie powiadomiło policję, a 79 prokuraturę (brak takich powiadomień w Rzeszowie). Z kolei przedstawiciele zespołów interdyscyplinarnych (ZI) w tych samych okolicznościach na terenie województwa dokonali 372 zawiadomień policji (w tym 304 z Rzeszowa) oraz 490 zawiadomień do prokuratury (w tym 304 z Rzeszowa)¹⁷.

W ramach czynności interwencyjnych na telefoniczne wezwanie policjanta, w sytuacji gdy sprawca przemocy jest zatrzymany i rodzina wyraża potrzebę wsparcia ze strony pracownika socjalnego, na terenie województwa podkarpackiego pracownicy socjalni w I kwartale 2014 r. objęli pomocą i wsparciem 27 rodzin, natomiast w II kwartale 2014 r. 43 rodziny¹⁸.

3. Przemoc wobec dzieci

Prezentowane dane ilościowe dotyczące skali zjawiska przemocy wskazują, iż omawiany problem nie dotyczy jedynie relacji pomiędzy dorosłymi. To właśnie bicie dzieci stanowiło do niedawna powszechnie akceptowaną metodę wychowawczą¹⁹. I chociaż rodzina jest dla dziecka naturalnym środowiskiem jego prawidłowego rozwoju, to właśnie ją postrzega się jako główne źródło zagrożenia oraz występowania działań przeciwko dziecku²⁰. Ponadto dzieci wychowujące się w rodzinach z problemem przemocy stają się jej świadkami lub ofiarami. Narazone są na takie same

¹⁶ Tamże, s. 3, 5.

¹⁷ Tamże s. 4, 7.

¹⁸ *Informacja o realizacji przez ośrodki pomocy społecznej procedury dotyczącej przystąpienia przez pracowników socjalnych do czynności interwencyjnych na telefoniczne wezwanie policjanta, w sytuacji gdy sprawca przemocy jest zatrzymany i rodzina wyraża potrzebę wsparcia ze strony pracownika socjalnego*, zał. nr 3 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK z dnia 15.10.2014.

¹⁹ A. Lipowska-Teutsch, *Rodzina a przemoc*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1997, s. 31.

²⁰ M. Pindera, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie* [w:] B. Szluz (red.), *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe. Społeczne i rodzinne aspekty zjawiska*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007, s. 171.

formy krzywdzenia jak dorośli: przemoc fizyczną, psychiczną, seksualną oraz zaniedbanie. Do przemocy dochodzi bowiem wtedy, gdy dziecko jest pozbawione należytej opieki, poniżane, karane przez swoich rodziców lub opiekunów i doznaje z tego powodu cierpień, a niekiedy poważnych obrażeń ciała²¹.

Dzieci żyjące w rodzinie, w której dochodzi do przemocy, odczuwają ciągłe zagrożenie, które zmusza je do utrzymywania emocjonalnej czujności. Uczą się rozpoznawać sygnały i odczytywać zachowania rodziców, opiekunów, które mogą zapowiadać nadchodzące niebezpieczeństwo. Instynktownie reagują i zmieniają swoje postępowanie tak, aby zminimalizować przemoc i doznawane krzywdy. W sytuacji kryzysowej unikają kontaktu z osobą stosującą przemoc – ukrywając się przed nią, uciekając z domu – lub podejmują działania mające na celu załagodzenie sytuacji – stając się bezwzględnie posłuszne wobec sprawcy. Bardzo często dzieci krzywdzone są przekonane, że przemoc jest zjawiskiem „normalnym”, które występuje we wszystkich rodzinach. Jednak stopniowo dostrzegają, że to, co dzieje się w ich domu, nie jest powszechne. Wówczas odczuwają wstyd, a w konsekwencji wycofują się z kontaktów z rówieśnikami, unikają rozmów na temat sytuacji domowej. Zwykle do tego, że są dotknięte przemocą, przyznają się dopiero wtedy, gdy odnoszą poważne i widoczne urazy. Zdarza się jednak, że nawet wtedy zaprzeczają, iż sprawcą doznanej krzywdy jest osoba najbliższa (matka, ojciec)²².

I. Pospiszyl pisze, że im młodsza osoba w rodzinie, tym bardziej narażona jest na przemoc. Wskazując na to, odwołuje się do niektórych badaczy podających, że 40–45% dzieci do 5. roku życia trafiających do szpitala to ofiary złego traktowania przez rodziców, opiekunów. Zaznacza również, że w przypadku młodszych dzieci częściej krzywdzeni są chłopcy. Oni też doświadczają surowszych form przemocy. Wiek największego ryzyka dla chłopców to okres od 3. do 5. roku życia. Przemoc dotyka także młodsze dzieci. Wobec dzieci w wieku 10–14 lat przemoc spada o jedną czwartą. Natomiast w wieku 15–17 lat przemocy doświadcza jedna trzecia dzieci²³. Młodzież w wieku 11–17 lat najczęściej doświadcza przemocy

²¹ D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska, *Zrozumieć przemoc w rodzinie. Poradnik dla osób doznających przemocy*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2009, s. 13.

²² Tamże; B. Szluz, *Pracownik socjalny wobec zjawiska przemocy w rodzinie* [w:] B. Szluz (red.), *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe. Społeczne i rodzinne aspekty zjawiska*, t. 1, s. 195–198.

²³ I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy...*, s. 28.

rówieśniczej, natomiast dwa razy rzadziej stają się ofiarą przemocy ze strony dorosłych. Chłopcy z kolei dwa razy częściej niż dziewczyny stają się ofiarami przemocy rówieśniczej²⁴. Z tego wynika, iż najrzadziej karane fizycznie są dzieci dorosłe – około 8%. W tym wieku częściej karane są dziewczyny.

Sytuacja dziewcząt – jak zauważa I. Pospiszyl – jest bardziej złożona niż chłopców. Dzieje się tak dlatego, że dla chłopców wiek dorastania i wzrastająca siła fizyczna stają się do pewnego stopnia naturalną ochroną przed przemocą. Z kolei dziewczęta zaczynają stanowić potencjalny obiekt zainteresowania seksualnego (dziewczęta w wieku 11–17 lat dwa razy częściej niż chłopcy w tym samym wieku są wykorzystywane seksualnie bez kontaktu fizycznego²⁵), co zarówno ze względu na normy kulturowe, jak i potrzebę zapewnienia bezpieczeństwa skłania rodziców do zacieśnienia nad nimi kontroli mogącej wyrażać się w postaci przemocy. Nie można też wykluczyć ukrytych motywów działania rodziców, np. pragnienia zachowania dorastającej córki wyłącznie dla siebie. Proces wychowania chłopców ukierunkowany jest natomiast na ekspansję i samodzielność, dlatego rodzice stosunkowo wcześniej rozluźniają nad nimi kontrolę²⁶.

I. Pospiszyl zwraca także uwagę na większe narażenie na przemoc dzieci niechcianych, szczególnie dzieci młodocianych matek, oraz większą skłonność opiekunów do krzywdzenia dzieci niepełnosprawnych. Wadliwość postaw opiekunów ukierunkowana jest natomiast na dwie skrajne formy: nadopiekuńczość z jednej strony, surowość – z drugiej. Obie postawy wpływają destrukcyjnie i krzywdząco na dziecko. Nadopiekuńczość hamuje rozwój samodzielności oraz utrudnia zdobycie sprawności społecznej, nadmierna surowość wypacza socjalizację. Autorka wskazuje również na wzrost przemocy w rodzinach wielodzietnych²⁷.

Działania na rzecz przeciwdziałania przemocy wobec dzieci podejmowane są od początku XX w. Już E. Key w opublikowanej na początku poprzedniego stulecia pracy pt. *Stulecie dziecka* wyraziła nadzieję, że wiek XX stanie się okresem stworzenia nowego ładu w zakresie ochrony praw małego człowieka²⁸. I tak w latach 60. ubiegłego wieku wprowadzono określenie „syndrom dziecka maltretowanego”, które stało się medyczną jednostką

²⁴ J. Włodarczyk, K. Makaruk, *Ogólnopolska diagnoza problemu przemocy wobec dzieci – wyniki badania*, Fundacja „Dzieci Niczyje”, Warszawa 2013, s. 29.

²⁵ Tamże, s. 12.

²⁶ I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy...*, s. 28.

²⁷ Tamże, s. 31.

²⁸ I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, s. 28.

diagnostyczną²⁹. Natomiast po nowelizacji ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie w 2010 r. oraz w wyniku prac legislacyjnych do ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy wprowadzony został następujący przepis: „Osobom wykonującym władzę rodzicielską oraz sprawującym opiekę lub pieczę nad małoletnim zakazuje się stosowania kar cielesnych”³⁰. Ponadto w celu usprawnienia opieki nad dziećmi z podejrzeniem Zespołu Dziecka Maltretowanego (ZDM) opracowano formularz „Niebieski Miś”, który określa standard oraz ułatwia postępowanie w różnych przypadkach krzywdzenia dziecka. Może być stosowany zarówno w opracowaniu dokumentacyjnym przypadków „ostrych”, jak i już hospitalizowanych. Jest pomocny w pracy o charakterze socjalnym oraz stanowi dokumentację uzupełniającą postępowanie dochodzeniowe³¹. Określone zostały także standardy przesłuchiwanie małoletnich świadków, przyjaznych pokoi przesłuchań oraz osób biorących w nich udział³².

4. Przemoc wobec osób dorosłych

Powszechność stosowania przemocy wobec osób dorosłych potwierdzają wszelkie badania statystyczne. Szczególnie często ich ofiarą padają kobiety. Ponadto z dokumentów dotyczących skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” jasno wynika, że przemoc w rodzinie skierowana jest w przeważającej mierze na kobiety. Szacuje się, iż sprawcami 87% aktów przemocy wobec kobiet w Polsce są mężowie/partnerzy, a fizyczna agresja z ich strony jest częstszą przyczyną uszkodzeń ciała kobiet niż uszkodzeń ze strony obcych (napady i zgwałcenia) i z powodu wypadków samochodowych razem wziętych³³. Wszelkie badania problemu przemocy pokazują, że większość krwawych zbrodni dokonuje się rękami najbliższych, a zabójstwa kobiet są najczęst-

²⁹ D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska *Przemoc w rodzinie...*, s. 24.

³⁰ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, DzU 1964 nr 9, poz. 59 z późn. zm., art. 96.

³¹ T. Iwański, *Procedura „Niebieski Miś”, „Niebieska Linia”* 1(2008), <http://www.niebieska.pl/pismo/rocznik-2008/153-czasopismo/artyluly-nl/4550-procedura-niebieski-mis>, data dostępu: 22.10.2014.

³² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, DzU 1997 nr 89, poz. 555; Przyjazne przesłuchanie dziecka, art. 185a, 185b, <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-wobec-dzieci/przyjazne-przesluchanie-dziecka/>, data dostępu: 22.10.2014.

³³ U. Nowakowska, *Stereotyp ponad prawem*, „Prawo i Płeć” 1(2000), s. 6–11.

szymi zbrodniami małżeńskimi, ukrytymi pod powieściowym określeniem „zbrodnia w afekcie”³⁴. Ten fakt potwierdzają także badania prowadzone systematycznie przez Centrum Badania Opinii Społecznej od lat 90. ubiegłego wieku. Wskazują one, że co czwarty Polak (28%) deklaruje, iż zna osobiście lub z widzenia kobiety bite przez partnerów. Natomiast co trzecia kobieta (32%) deklaruje, że zna kobiety bite przez mężów. Choć trudno jest ujawniać osobiste doświadczenia przemocy w rodzinie i należy przypuszczać, że przynajmniej część takich przypadków jest przez respondentów przemilczana, to jednak na pytanie, czy kiedykolwiek zostali uderzeni podczas kłótni przez partnera, znacząca grupa badanych odpowiada twierdząco. Kobiety dwukrotnie częściej niż mężczyźni deklarują, że były ofiarami przemocy w domu. Do doznania przemocy ze strony męża przyznają się kobiety niezależnie od wieku, wykształcenia i miejsca zamieszkania. Większość Polaków (54%) uważa ponadto, że potrzebna jest zmiana przepisów, aby zapewnić kobietom właściwą ochronę przed przemocą w rodzinie³⁵.

Podobne statystyki przedstawia Raport Unijnej Agencji Praw Podstawowych z 2014 r., wskazując, że co trzecia Polka jest molestowana seksualnie, co dziesiąta pada ofiarą stalkingu, a 19% doświadczyło przemocy fizycznej bądź seksualnej³⁶.

Przemoc kobiet wobec mężczyzn jest zjawiskiem dużo rzadszym. Nie zdarza się, aby mężczyźni wiele razy doświadczali przemocy (uderzeń) ze strony swoich żon lub partnerek (wśród kobiet co dwudziesta). Więcej mężczyzn niż kobiet mówi też, że nigdy nie zostali uderzeni przez współmałżonki³⁷.

I. Pospiszył na podstawie pogłębionych badań przeprowadzonych na 140-osobowej grupie kobiet i mężczyzn dokonała analizy fizycznych form przemocy, których dopuszczali się w swoich związkach. Z wypowiedzi osób, które odpowiedziały (odmówiło 17,1% mężczyzn i 4,2% kobiet), wynika, że

³⁴ M. Jaspard, *Przemoc małżeńska w Europie* [w:] Ch. Ockrent (red.), *Czarna księga kobiet*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2007, s. 206.

³⁵ *Przemoc i konflikty w domu – komunikat z badań*, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2012, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_082_12.PDF, data dostępu: 22.10.2014.

³⁶ *Raport Unijnej Agencji Praw Podstawowych „Przemoc wobec kobiet w UE: codziennie i w każdym miejscu”*, <http://instytut.pl.tl/Przemoc-wobec-kobiet-codziennie%26%23347%3Bci%26%23261%3B-w-UE.htm>, data dostępu: 20.10.2014.

³⁷ D. Duch-Krzysztosek, *Komentarz do artykułu Małgorzaty Dąbkowskiej „Alkohol i przemoc wobec kobiet – komentarz socjologa o wzajemnych związkach”*, „Alkoholizm i Narkomania” 1(2009), s. 24.

mężczyźni częściej niż kobiety popychają, szarpiają, rzucają tym co pod ręką, policzkują, uderzają pięścią, kopią, duszą (o duszeniu mówi 4,2% mężczyzn, kobiety zaś w ogóle nie dopuszczały się takich zachowań). Kobiety, z natury słabsze fizycznie, w małżeńskich konfliktach częściej niż mężczyźni grożą użyciem noża i broni. „Bronią” mężczyzn jest ich tężyzna fizyczna, dlatego też zazwyczaj z ich strony dochodzi do rękoczynów. Skutki przemocy dotkliwsze są dla kobiet i jak wynika z ich relacji – 7,1% korzystało z pomocy szpitalnej lub ambulatoryjnej, z czego 2,1% więcej niż jeden raz³⁸.

Warte odnotowania są także badania zrealizowane metodami jakościowymi w Centrum Praw Kobiet przez D. Duch-Krzystoszek. Pokazują one, że przemocy ze strony mężów lub partnerów doświadczają kobiety o różnym statusie – te z podstawowym wykształceniem i te z wyższym, nieaktywne i aktywne zawodowo, pracujące dorywczo i mające swoje firmy, zależne ekonomicznie od mężów i zarabiające od nich wielokrotnie więcej, a wspierające ich merytorycznie i finansowo w ich zawodowych aktywnościach. Mężowie biją swoje żony pod wpływem alkoholu i na trzeźwo. Trauma kobiet bardzo często zaczyna się od początku małżeństwa lub gdy kobiety są w ciąży czy tuż po porodzie, czasem i po kilkunastu latach pożycia. Kobiety o przemocy w związku nie mówią nikomu, czasami wie o tym najbliższa rodzina, która „nie wtrąca się w nieswoje sprawy” lub nawet obwinia kobietę za zachowania mężczyzny³⁹.

Aby zrozumieć, dlaczego to właśnie kobiety bardzo często godzą się na przemoc w różnych formach – od bicia do niesprawiedliwego podziału obowiązków związanych z prowadzeniem domu i opieką nad dziećmi – należy przyjrzeć się procesowi ich socjalizacji – przygotowaniu do pełnienia roli społecznej związanej z płcią. Od dziewczynek bowiem wymaga się, aby były opiekuńcze, wrażliwe na cudze problemy, dbały o swą powierzchowność, lecz nie przejmowały inicjatywy w „podbojach seksualnych”. Nie jest dobrze widziana nadmierna niezależność, pewność siebie, skłonność do dominacji, agresywność, postawa rywalizacyjna. Wystarza się w nich przekonanie, że jedyny sukces, jaki liczy się w życiu kobiety, to stworzenie szczęśliwego domu, posiadanie dzieci. Oczekuje się od nich, aby odpowiednim zachowaniem i tworzeniem „miłej atmosfery” zatrzymały

³⁸ I. Pospiszyl, *Przemoc w małżeństwie*, „Problemy Rodziny” 4(1995), s. 33–37.

³⁹ D. Duch-Krzystoszek, *Kto rządzi w rodzinie. Socjologiczna analiza relacji małżeńskich*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2007; też, *Przemoc domowa a praca zawodowa kobiet [w:] Wybieram życie. Praca i godne życie dla kobiet ofiar przemocy*, Centrum Praw Kobiet, Warszawa 2008, s. 39–133.

męża w domu⁴⁰. Tym samym identyfikują one swoją tożsamość wyłącznie w kontekście związku z partnerem, a co gorsza – czują się bezpieczne i spełnione, jedynie gdy mają go u swego boku. Tak rozumiany ogląd męskiej dominacji przejawia się w sferze takich instytucji jak małżeństwo i rodzina, szkoła i środki przekazu⁴¹. A w związku z tym, że przemoc wobec kobiet i przypisywanie im podrzędnej i służebnej roli sięgają czasów starożytnych, patriarchy i wywodzący się z niego seksizm są wszechobecnie promowaną formą kultury, tak bardzo uniwersalną, iż kobiety ulegają tej formie podporządkowania.

Przemoc wobec kobiet pomimo dużego zasięgu i powszechności jej stosowania jako problem społeczny rozpatrywana jest od stosunkowo krótkiego czasu. Działania na rzecz utworzenia struktur umożliwiających efektywną pomoc kobietom doświadczającym przemocy zawdzięczamy ruchom feministycznym. To właśnie one zapoczątkowały tworzenie ugrupowań, stowarzyszeń mających na celu przeciwdziałanie przemocy wobec kobiet. Obecnie problemem tym zajmują się nie tylko organizacje kobiece, a również przedstawiciele organów władzy. Rada Europy w 2011 r. przyjęła, a Polska rozpoczęła pracę nad ratyfikacją konwencji stambulskiej w sprawie zapobiegania i zwalczania przemocy wobec kobiet i przemocy domowej⁴². Działania promujące konwencję podejmuje także Amnesty International⁴³, określając ją jako instrument w walce przeciwko przemocy wobec kobiet, który ma się przyczynić do lepszej ochrony ofiar przemocy oraz zwiększenia wykrywalności i karanie tego rodzaju przestępstw. W Polsce w związku z pracami nad ratyfikacją wskazanej konwencji 27 stycznia 2014 r. weszła w życie nowelizacja Kodeksu karnego oraz Kodeksu postępowania karnego, która zmienia tryb ścigania przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności. Zgodnie z nowymi przepisami wszystkie typy przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności ścigane są z urzędu, a nie jak dotychczas na wniosek pokrzywdzonego⁴⁴.

⁴⁰ A. Lipowska-Teutsch, *Rodzina a przemoc*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1997, s. 49.

⁴¹ Tamże, s. 48.

⁴² *Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej*, tłum. przygotowane na zlecenie Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, http://amnesty.org.pl/uploads/media/konwencja_przemoc_wobec_kobiet.pdf, data dostępu: 22.10.2014.

⁴³ *O Amnesty*, Ogólnoswiatowy ruch ludzi działających na rzecz praw człowieka, <http://amnesty.org.pl/o-amnesty.html>, data dostępu: 22.10.2014.

⁴⁴ Ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania karnego, DzU 2013, poz. 849.

5. Profilaktyka przemocy

W ramach profilaktyki i przeciwdziałania zjawisku przemocy na terenie województwa podkarpackiego funkcjonują 4 specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, m.in. Specjalistyczny Ośrodek Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie w Nowej Sarzynie, Lesku oraz Korytnikach, a także Centrum Wsparcia i Rehabilitacji Społecznej i Specjalistyczny Ośrodek Wsparcia dla Ofiar Przemocy w Rodzinie w Gorzycach. Istnieje ponadto 15 funkcjonujących samodzielnie bądź w ramach struktur powiatowych centrów pomocy rodzinie lub ośrodków pomocy społecznej – ośrodków interwencji kryzysowej (OIK). Mają one swoje siedziby w Ustrzykach Dolnych, Dębicy, Jaśle, Niwiskach, Krośnie, Leżajsku, Lubaczowie, Łańcucie, Rudniku nad Sanem, Ropczycach, Górnem, Rzeszowie i Stalowej Woli. Do zakresu pomocy udzielanej przez OIK-i należą m.in.: wsparcie i pomoc psychologiczna, poradnictwo prawne, hostele dla osób wymagających natychmiastowego schronienia, realizacja programu korekcyjno-edukacyjnego dla osób stosujących przemoc domową, grupy wsparcia dla osób doświadczających przemocy i indywidualne plany wyjścia z kryzysu osób w trudnej sytuacji życiowej, a także poradnictwo rodzinne. Działają ponadto 57 punktów konsultacyjnych (PK), punktów interwencji kryzysowej (PIK), udzielających pomocy osobom/rodzinom dotkniętym przemocą w rodzinie. Do ich zadań należy przede wszystkim prowadzenie konsultacji w zakresie psychoprofilaktyki i psychoterapii uzależnień, ze szczególnym uwzględnieniem przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Od 2014 r. funkcjonuje także 14 podmiotów realizujących programy korekcyjno-edukacyjne dla osób stosujących przemoc w rodzinie.

W ramach trzeciego sektora pomocy osobom/rodzinom dotkniętym przemocą w rodzinie udziela 13 organizacji pozarządowych, świadczących m.in. pomoc w przezwyciężeniu trudnych sytuacji życiowych, poradnictwo dla dzieci: pedagogiczne i psychologiczne, poradnictwo dla rodziców – rzecznik praw dziecka, również w ramach punktów konsultacyjnych edukację w zakresie przeciwdziałania przemocy, wsparcie świetlicowe dla dzieci z rodzin, w których występuje przemoc lub zagrożonych wystąpieniem zjawiska przemocy, a także udzielanie schronienia kobietom – ofiarom przemocy w rodzinie oraz ich niepełnoletnim dzieciom⁴⁵.

Zadania szczegółowe w zakresie działań profilaktycznych, edukacyjnych, pomocy terapeutycznej i rehabilitacyjnej w sytuacji przemocy w ro-

⁴⁵ *Kontakty, przeciwdziałanie przemocy w rodzinie*, Podkarpacki Urząd Wojewódzki, <http://pwr.rzeszow.uw.gov.pl/>, data dostępu: 15.10.2014.

dzinie na terenie miasta Rzeszowa określa „Miejski program przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony ofiar przemocy w rodzinie na lata 2012–2015”. Prezentuje on konkretny wachlarz działań w ramach poszczególnych zadań. Są to:

1. Podniesienie świadomości społecznej na temat zjawiska przemocy w rodzinie:
 - a. edukacja publiczna, w tym m.in.: audycje radiowe, telewizyjne oraz publikacje w prasie lokalnej na temat przeciwdziałania przemocy w rodzinie, zakup i dystrybucja materiałów profilaktycznych, utworzenie portalu internetowego zawierającego informacje o zjawisku przemocy i baz danych dotyczących miejsc udzielania pomocy,
 - b. organizacja badań, sondaży, opinii, lokalnych diagnoz i ekspertyz w zakresie przemocy, w tym ocena aktualnego stanu problemów związanych z przemocą w rodzinie, opracowanie procedur w placówkach oświatowych stosowanych w sytuacji przemocy wobec dzieci, opracowanie i przekazanie zainteresowanym podmiotom informacji na temat zadań realizowanych przez Miasto na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie;
2. Zwiększenie dostępności i efektywności działań profilaktycznych dotyczących przeciwdziałania przemocy w rodzinie adresowanych do różnych grup społecznych:
 - a. psychoedukacyjne programy profilaktyczne dla dzieci i młodzieży,
 - b. psychoedukacyjne programy dla rodzin, w tym rozwijanie umiejętności porozumiewania się w rodzinie, zajęcia warsztatowe dla rodziców z rozwoju seksualności dziecka – profilaktyka przemocy seksualnej,
 - c. szkolenia psychoedukacyjne dla wychowawców i pedagogów szkolnych, w tym m.in. edukacja na temat specyfiki funkcjonowania osób doświadczających przemocy i sprawców przemocy, edukacja na temat interwencji w sytuacji przemocy, warsztaty kształtujące umiejętności porozumiewania się z dziećmi i młodzieżą na temat przemocy itp.;
3. Zwiększenie kompetencji zawodowych pracowników służb, instytucji i organizacji zajmujących się przeciwdziałaniem przemocy w rodzinie, w tym szkolenia, konferencje dla osób i instytucji zajmujących się przeciwdziałaniem przemocy w rodzinie, pracujących z osobami doświadczającymi przemocy w rodzinie;
4. Dostosowanie zasobów istniejących na terenie Rzeszowa do potrzeb tworzonego systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony ofiar przemocy w rodzinie, w tym wyposażenie placówek działających na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie, dofinansowanie działalności Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej, wzmoc-

nienie kadrowe oraz wspieranie organizacji pozarządowych działających na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie;

5. Zapewnienie kompleksowej pomocy rodzinom, w których występuje przemoc, z uwzględnieniem potrzeb wszystkich członków rodzin, w tym interwencja kryzysowa, pomoc prawna dla osób doświadczających przemocy domowej, terapia i poradnictwo specjalistyczne, zapewnienie bezpieczeństwa w sytuacji zagrożenia zdrowia i życia osób doświadczających przemocy, terapia i rehabilitacja oraz realizacja programów korekcyjno-edukacyjnych;
6. Zintegrowanie środowisk i działań na rzecz ograniczenia zjawiska przemocy w rodzinie, w tym:
 - a. organizacja narad i konferencji, udział w kampaniach lokalnych i ogólnopolskich poświęconych przeciwdziałaniu przemocy domowej,
 - b. organizacja i funkcjonowanie Miejskiego Zespołu Interdyscyplinarnego na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie⁴⁶.

Mając na celu zapobieganie zjawisku przemocy, na stronie internetowej podkarpacka policja zamieściła informacje dotyczące danych funkcjonariuszy nadzorujących bądź koordynujących realizację procedury „Niebieskiej Karty” w komendach miejskich i powiatowych policji województwa podkarpackiego⁴⁷.

Wydział Polityki Społecznej PUW ponadto w ramach profilaktyki przeciwdziałania przemocy promuje wszelkie inicjatywy zapobiegające temu zjawisku. Należy do nich m.in. ogólnopolski konkurs „Miłość z podbitym okiem? Listy nadziei. Twoja historia może uratować komuś życie” pod honorowym patronatem Marszałek Sejmu RP Pani Ewy Kopacz. Celem konkursu jest wsparcie ofiar przemocy domowej, zachęcenie do aktywnego sprzeciwu wobec niej oraz przełamywanie stereotypów na temat przemocy w rodzinie, która nadal jest w Polsce traktowana jako tabu.

W ramach profilaktyki przeciwdziałania przemocy prowadzone są także liczne kampanie społeczne. I tu również Wydział Polityki Społecznej PUW reklamuje i udostępnia informacje na temat kampanii: „Kocham, reaguję”, „Kocham, nie krzyczę”, „Kocham, nie biję”, prowadzonych w partnerstwie przez Fundację Krajowe Centrum Kompetencji, Fundację Dzieci Niczyje, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej oraz Komendę Główną Policji.

⁴⁶ *Miejski program przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony ofiar przemocy w rodzinie na lata 2012–2015*, stanowiący załącznik do Uchwały nr XXII/463/2011 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 14 grudnia 2011 r.

⁴⁷ *Profilaktyka. Przemoc w rodzinie*, <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,Przemoc-w-rodzinie.html>, data dostępu: 15.10.2014.

Działania na rzecz profilaktyki przemocy prowadzi ponadto Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia” Instytutu Psychologii Zdrowia Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, które m.in. w czerwcu 2007 r. uruchomiło poradnię telefoniczną przeznaczoną dla wszystkich osób pokrzywdzonych przestępstwem, w tym ze szczególnym uwzględnieniem osób dotkniętych przemocą w rodzinie oraz jej świadków⁴⁸.

6. Przeciwdziałanie zjawisku przemocy

Obowiązki państwa dotyczące przeciwdziałania przemocy w rodzinie wynikają z międzynarodowych aktów prawnych i innych dokumentów zwyczaj dotyczących praw człowieka. Dla Polski znaczenie mają akty prawne i inne dokumenty stanowiące w ramach trzech systemów – systemu Organizacji Narodów Zjednoczonych, systemu Rady Europy oraz systemu Unii Europejskiej, przy czym największą rangę należy przepisywać umowom międzynarodowym zawartym w ramach tych trzech systemów ratyfikowanym przez Polskę i ogłoszonym w Dzienniku Ustaw⁴⁹.

Fundamentalnym aktem prawa wewnętrznego ustanowionym przez organ władzy ustawodawczej Polski w zakresie przeciwdziałania zjawisku przemocy i określającym zadania temu służące jest przyjęta 29 lipca 2005 r. ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie⁵⁰, następnie w znaczący sposób znowelizowana w 2010 r. Ustawa przed jej nowelizacją poza wyjaśnieniem definicji przemocy w rodzinie i członka rodziny zawierała przepisy merytoryczne obejmujące regulacje dotyczące zadań gminy, powiatu i województwa, wojewody i Ministra Pracy i Polityki Społecznej w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz współpracy z organizacjami pozarządowymi, zobowiązujące rząd do przyjęcia „Krajowego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie” oraz właściwego ministra – do wydania rozporządzenia określającego standard podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, a także szczegółowe kierunki prowadzenia oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych. W ustawie zawarto również przepis nakładający na osoby, które w związku z wykonywaniem swoich obowiązków służbowych powzię-

⁴⁸ Pomoc dla osób doświadczających i świadków przemocy w rodzinie, <http://www.niebieskalinia.pl/pomoc/poradnie-pogotowia>, data dostępu: 15.10.2014.

⁴⁹ Zob. S. Spurek, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Nowe zadania jednostek samorządu terytorialnego*, Wydawnictwo Presshouse, Wrocław 2011, s. 15–37.

⁵⁰ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, DzU 2005 nr 180, poz. 1493 z późn. zm.

ły podejrzenie o popełnieniu przestępstwa z użyciem przemocy wobec członka rodziny, obowiązek zawiadomienia o tym policji lub prokuratora⁵¹.

Z kolei ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw⁵² dotyczy szeregu przepisów samej ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie – w szczególności zakresu zadań jednostek samorządu terytorialnego, „Krajowego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie” i sprawozdania z jego realizacji, a także nakłada na gminę obowiązek powołania tzw. zespołu interdyscyplinarnego, który ma koordynować działania różnych instytucji w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie, oraz uprawnia pracownika socjalnego do odebrania dziecka z rodziny i umieszczenia go u innej, niezamieszkałej wspólnie osoby najbliższej, w rodzinie zastępczej lub w całodobowej placówce opiekuńczo-wychowawczej⁵³.

Diametralnym krokiem wprowadzonym przez ustawodawcę w znowelizowanej Ustawie o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie jest rozwiązanie prawne, które na nowo uregulowało procedurę „Niebieskiej Karty”. Dotychczas taka procedura realizowana była przez jednostki organizacyjne pomocy społecznej, gminne komisje rozwiązywania problemów alkoholowych oraz przede wszystkim przez policję. Na mocy art. 9d ust. 2 Ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie z 2010 r. do posługiwania się procedurą „Niebieskiej Karty” zobligowani zostali poza przedstawicielami wskazanych wyżej jednostek także reprezentanci oświaty i ochrony zdrowia⁵⁴. Niestety, dane dotyczące skali zjawiska przemocy w rodzinie i realizacji procedury „Niebieskiej Karty” z terenu miasta Rzeszowa za rok 2013 wskazują na nierówne zaangażowanie instytucji powołanych do egzekwowania zapisów ustawy. W Rzeszowie na ponad 300 sporządzonych „Niebieskich Kart” jedynie 14 pochodzi z oświaty, a 1 z ochrony zdrowia⁵⁵. Natomiast na 4917 sporządzonych formularzy na terenie województwa podkarpackiego 56 pochodzi z oświaty, 25 z ochrony zdrowia⁵⁶.

⁵¹ S. Spurek, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie...*, s. 43–43.

⁵² Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, DzU 2010 nr 125, poz. 842.

⁵³ Tamże, s. 45–46.

⁵⁴ Ustawa z 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, DzU 2005 nr 180, poz. 1493 z późn. zm., art. 9d ust. 2.

⁵⁵ *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, z dnia 15.10.2014, s. 5–6.

⁵⁶ *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą, z dnia 15.10.2014, s. 3.

Uruchomienie procedury „Niebieskiej Karty” następuje w sytuacji, kiedy do przedstawiciela ww. służb trafia informacja, na podstawie której może przypuszczać, iż w rodzinie dochodzi do przemocy. Informacja ta staje się impulsem do zarejestrowania takiego faktu i do uruchomienia działań o charakterze interwencyjnym. Wszczęcie procedury może nastąpić nie tylko w sytuacji, gdy zgłosiła ten fakt osoba doznająca przemocy, ale także z inicjatywy innych osób – świadków, w tym innych członków rodziny. Nie musi to być osoba, która była bezpośrednio obecna na miejscu zdarzenia – może to być także sąsiad, który słyszał odgłosy awantury, a następnie zaniepokoił go widok pobitej sąsiadki lub jej dziecka⁵⁷. Ustawodawca wskazuje, że podejmowanie interwencji w środowisku wobec rodziny dotkniętej przemocą nie wymaga zgody ofiary przemocy. Tym samym przedstawiciele wskazanych podmiotów realizują procedurę „Niebieskiej Karty” na zasadzie współpracy i przekazują informacje o podjętych działaniach przewodniczącemu zespołu interdyscyplinarnego⁵⁸. Szczegóły dotyczące realizacji procedury zostały wskazane w rozporządzeniu Rady Ministrów z 13 września 2011 r.⁵⁹ Zgodnie z nim przedstawiciele zobligowani do wszczynania procedury zobowiązani są wypełnić uniwersalny formularz „Niebieska Karta – A”. Dokument ten pozwala na zapisanie danych dotyczących osoby, co do której istnieje podejrzenie, że jest dotknięta przemocą, osoby, którą podejrzewa się, że stosuje przemoc w rodzinie, a także osób, które zgłaszają problem przemocy, oraz danych świadków przemocy. Określa się w nim formy przemocy w rodzinie i inne działania sprawcy przemocy, takie jak: uszkodzenia lub kradzież mienia, zmuszanie do zażywania narkotyków, oraz czas trwania takich zachowań. Umożliwia się także zarejestrowanie, czy członkowie rodziny nadużywają środków psychoaktywnych, opisanie zachowań osób w trakcie interwencji oraz miejsca zdarzenia. Ponadto rejestruje się, czy i jakie zdarzenia były dotychczas podejmowane przez służby wobec członków danej rodziny, a także udziela informacji na temat działań podjętych przez przedstawicieli danego podmiotu w trakcie interwencji. Formularz „Niebieska Karta – A” szczególnie uwzględnia specyfikę niektórych służb (policji i ochrony zdrowia) i zawiera pytania odnoszące się do ich kompetencji i funkcjonowania. Pytania odnośnie do działań policji dotyczą m.in. zastosowania podczas interwencji środków przymusu bezpośredniego

⁵⁷ D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska, *Zespoły interdyscyplinarne. Procedura „Niebieskie Karty”*, Wydawnictwo Edukacyjne PARPAMEDIA, Warszawa 2012, s. 21–22.

⁵⁸ Ustawa z 29 lipca 2005 r., DzU 2005 nr 180, poz. 1493 z późn. zm., art. 9d ust. 3.

⁵⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”, DzU 2011 nr 209, poz. 1245.

bądź zbadania stanu trzeźwości uczestników. Z kolei przedstawiciel ochrony zdrowia wypełnia oprócz części uniwersalnej blok dotyczący stanu zdrowia osoby, co do której podejrzewa, że jest ofiarą przemocy w rodzinie. Zgodnie z wolą ustawodawcy wypełnianie formularza musi odbyć się w obecności ofiary przemocy. Jednakże dopuszczalne jest jego wypełnianie później niż podczas pierwszego kontaktu z osobą doświadczającą przemocy, zwłaszcza wtedy, kiedy uniemożliwia to jej stan zdrowia. Wówczas ustawodawca nakazuje wypełnić formularz zaraz po ustaniu przyczyny uniemożliwiającej jego wypełnienie. Kiedy nawiązanie bezpośredniego kontaktu z ofiarą jest niewykonalne, ustawodawca dopuszcza możliwość wypełniania formularza bez tej osoby. Moralnym zadaniem służb jest zapewnienie osobie doświadczającej przemocy przyjaznych warunków do rozmowy, gwarantujących poczucie bezpieczeństwa i swobodę wypowiedzi⁶⁰. Wypełniony formularz „Niebieskiej Karty – A” niezwłocznie, nie później niż w ciągu 7 dni, jest przekazywany do przewodniczącego zespołu interdyscyplinarnego i następnie służy jako pierwsze i zarazem podstawowe narzędzie pracy w zespole. Podkreślenia wymaga, iż równoległe ze wszczęciem procedury podejmowane są działania mające na celu zapewnienie bezpieczeństwa osobie doświadczającej przemocy w rodzinie⁶¹. W tym celu ustawodawca w Rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie procedury „Niebieskiej Karty” i wzorów formularzy „Niebieska Karta” wymienia zadania poszczególnych służb⁶². Ponadto osobie pokrzywdzonej przekazuje się formularz „Niebieska Karta – B”, zawierający informacje, które pozwalają zrozumieć, co to jest przemoc w rodzinie, informacje o rodzajach przestępstw oraz informacje o placówkach, w których można uzyskać pomoc, o kompetencjach służb i formach udzielanej przez nie pomocy. Kolejne działania w ramach procedury odbywają się podczas posiedzeń zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej ds. przeciwdziałania przemocy w rodzinie. W skład zespołu interdyscyplinarnego obligatoryjnie wchodzi przedstawiciele: jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, gminnej komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, policji, oświaty, ochrony zdrowia, organizacji

⁶⁰ D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska, *Zespoły interdyscyplinarne...*, s. 24–26.

⁶¹ A.M. Michałowska, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie w świetle ustawy z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie i przepisów kodeksu postępowania karnego z 1997 roku* [w:] E. Kowalewska-Borys (red.), *Problematyka przemocy w rodzinie. Podstawowe środki prawne osób pokrzywdzonych*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012, s. 126.

⁶² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”, DzU 2011 nr 209, poz. 1245, § 11–15.

pozarządowych⁶³. Członkami zespołu są również kuratorzy sądowi. Zgodnie z ustawą o kuratorach sądowych przedstawicielami mogą być zarówno zawodowi, jak i społeczni kuratorzy sądowi⁶⁴. Ustawodawca zaznacza, że do zespołu mogą wchodzić również prokuratorzy oraz przedstawiciele innych podmiotów działających na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie, a ich obecność w zespole jest fakultatywna. Zespół interdyscyplinarny, na mocy ustawy, powołuje również tzw. grupy robocze, które podejmują działania pomocowe i interwencyjne w przypadku konkretnych rodzin, pracując w bezpośrednim kontakcie z tymi rodzinami. Skład grupy roboczej może być rozszerzony o przedstawicieli innych instytucji, jeśli będą to osoby, które znają problem i mogą być pomocne w rozwiązaniu, zatrzymaniu przemocy w danej rodzinie. Spośród członków zespołu interdyscyplinarnego wybierany jest przewodniczący, zastępca i sekretarz. Przewodniczący od momentu powołania pełni kluczową rolę, to do niego trafiają wypełnione formularze „Niebieskiej Karty – A”⁶⁵, które nie później niż w przeciągu trzech dni przekazuje członkom zespołu lub grupy roboczej. Ci z kolei na posiedzeniu zespołu lub grupy roboczej w obecności osoby, co do której istnieje podejrzenie, iż jest ofiarą przemocy w rodzinie, dokonują oceny sytuacji rodziny i wypełniają formularz „Niebieska Karta – C”. Należy zauważyć, iż niestawiennictwo osoby – ewentualnej ofiary przemocy nie wstrzymuje prac zespołu interdyscyplinarnego lub grupy roboczej. W obecności osoby podejrzanej o stosowanie przemocy w rodzinie członkowie zespołu wypełniają natomiast formularz „Niebieska Karta – D”⁶⁶.

Zespół interdyscyplinarny poza spotkaniami wynikającymi z procedury „Niebieskiej Karty” realizuje także obowiązki wynikające z zadania własnego gminy, jakim jest realizacja gminnego programu przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz ochrony ofiar przemocy w rodzinie, a także integruje i koordynuje działania w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Swoje zadania zespół wykonuje w szczególności przez diagnozowanie problemu przemocy w rodzinie, podejmowanie działań w środowisku zagrożonym przemocą w rodzinie mających na celu przeciwdziałanie temu

⁶³ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r., DzU 2005 nr 180, poz. 1493 z późn. zm., art. 9a ust. 3.

⁶⁴ Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych, DzU 2001 nr 98, poz. 1071 z późn. zm., art. 2, ust. 1.

⁶⁵ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r., DzU 2005 nr 180, poz. 1493 z późn. zm.; A. Filipek, *Zespoły interdyscyplinarne ds. przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, „Praca Socjalna” 2(2013), s. 29.

⁶⁶ A.M. Michałowska, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie w świetle ustawy z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie i przepisów kodeksu postępowania karnego...*, s. 127.

zjawisku, inicjowanie interwencji w środowisku dotkniętym przemocą, rozpowszechnianie informacji o instytucjach, osobach i możliwościach udzielenia pomocy w środowisku lokalnym oraz inicjowanie działań w stosunku do osób stosujących przemoc w rodzinie⁶⁷. Do zadań grupy roboczej należy z kolei opracowanie i realizacja planu pomocy rodzinie dotkniętej przemocą, monitorowanie sytuacji, dokumentowanie działań podjętych wobec tej rodziny oraz działań podjętych wobec poszczególnych jej członków⁶⁸. Grupa robocza w celu zatrzymania przemocy w rodzinie może realizować jeszcze inne działania, wykraczające poza wymienione w ustawie, jeżeli tylko będą niezbędne i konieczne⁶⁹.

Istotną zmianą wprowadzoną do polskiego porządku prawnego na mocy nowelizacji z 2010 r. jest instytucja nakazu opuszczenia mieszkania zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym przez sprawcę przemocy, orzeczonego w postępowaniu przygotowawczym. Środek ten może zostać zastosowany przez prokuratora lub przez sąd, przy czym przez ten ostatni podmiot również w postępowaniu przygotowawczym⁷⁰. Jednakże jak zauważają przedstawiciele Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Rzeszowie, osoby doświadczające przemocy napotykają trudności w zastosowaniu art. 11 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie dotyczącego nakazu opuszczenia lokalu przez sprawcę przemocy, gdyż zarówno w kontakcie z prokuraturą, jak i sądem otrzymują informację o braku możliwości prawnych zastosowania tego przepisu⁷¹.

Ważny jest także przepis, który na etapie prac parlamentarnych wzbudził najwięcej kontrowersji – to zakaz stosowania kar cielesnych przez osoby wykonujące władzę rodzicielską oraz sprawujących opiekę lub pieczę nad małoletnim, wprowadzony do Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. S. Spurek wskazuje, że zakaz ten ma przede wszystkim charakter edukacyjny i nie został opatrzony w przepisie żadną sankcją oraz że w ślad za wprowadzeniem tego przepisu uzupełniono obowiązki gminy i powiatu o zadania związane z kompetencjami i metodami wychowawczymi rodziców i opiekunów⁷².

⁶⁷ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r., DzU 2005 nr 180, poz. 1493 z późn. zm., art. 9b ust. 2, pkt 1–5.

⁶⁸ Tamże, art. 9b ust. 3, pkt 1–3.

⁶⁹ A. Filipek, *Zespoły interdyscyplinarne...*, s. 29.

⁷⁰ S. Spurek, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie...*, s. 46–47.

⁷¹ *Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty”* – dane za rok 2013, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, z dnia 15.10.2014, s. 6.

⁷² S. Spurek, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie...*, s. 47.

W ramach przeciwdziałania przemocy w rodzinie w 2010 r. znowelizowano także: ustawę o pomocy społecznej, ustawę o świadczeniach z opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych, ustawę o policji, Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Kodeks karny, Kodeks postępowania karnego, Kodeks karny wykonawczy⁷³.

Ponadto na mocy rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 22 października 2010 r. w sprawie wzoru zaświadczenia lekarskiego o przyczynach i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy w rodzinie osoba dotknięta przemocą w rodzinie ma prawo do uzyskania bezpłatnego zaświadczenia lekarskiego dokumentującego odniesione obrażenia⁷⁴.

Oprócz powyższych zadań przeciwdziałających przemocy w rodzinie od 1 stycznia 2014 r. do użytku służbowego w policji wdrożono dwa narzędzia służące policjantom do opracowania ryzyka zagrożenia życia i zdrowia w związku z przemocą w rodzinie, tj. część A – przemoc wobec osób dorosłych oraz część B – przemoc wobec dzieci. Narzędzia te opracowane zostały przez Komendę Główną Policji we współpracy z Fundacją „Dzieci Niczyje” oraz Ogólnopolskim Pogotowiem dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia”. Każde z narzędzi składa się z kwestionariusza szacowania ryzyka oraz algorytmu postępowania policjanta. Oba kwestionariusze zawierają 13 czynników zagrożenia życia i zdrowia ujętych w formie pytań. Liczba pozytywnych odpowiedzi w kwestionariuszu ma ułatwić policjantowi przeprowadzającemu interwencję podjęcie adekwatnych do sytuacji działań (np. zatrzymanie osoby, co do której istnieje podejrzenie, że stosuje przemoc). Celem narzędzi szacowania ryzyka zagrożenia życia i zdrowia w związku z przemocą w rodzinie jest podniesienie skuteczności działań podejmowanych przez policjantów przeprowadzających interwencje oraz zapewnienie bezpieczeństwa osobom dotkniętym przemocą poprzez minimalizowanie zagrożenia życia i zdrowia tych osób. W związku z powyższym na terenie województwa podkarpackiego wprowadzona została procedura postępowania dotycząca zapewnienia przez ośrodki pomocy społecznej gotowości przystąpienia przez pracowników socjalnych do czynności interwencyjnych na telefoniczne wezwanie policjanta, w sytuacji gdy sprawca przemocy jest zatrzymany i rodzina wyraża potrzebę wsparcia ze strony pracownika socjalnego. Procedura jasno określa zasady postępowania zarówno policjan-

⁷³ Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, DzU 2010 nr 125, poz. 842.

⁷⁴ Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 22 października 2010 r. w sprawie wzoru zaświadczenia lekarskiego o przyczynach i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy w rodzinie, DzU 2010 nr 201, poz. 1334.

tów, jak i pracowników socjalnych w zakresie przeciwdziałania zjawisku przemocy⁷⁵. Natomiast czynności w jej ramach podejmowane są do momentu faktycznego uruchomienia działań pomocowych w ramach procedury „Niebieskiej Karty”, po czym powinna nastąpić ich kontynuacja lub rozwiązanie w ramach tej procedury. Sugeruje się ponadto, aby pracownik socjalny podejmujący ww. działania był powołany w skład grupy roboczej pracującej z daną rodziną.

Wydział Polityki Społecznej PUW opracował ponadto oraz systematycznie aktualizuje „Procedury postępowania interwencyjnego w sytuacjach kryzysowych związanych z przemocą w rodzinie – materiały instruktażowe, zalecenia dla osób realizujących te zadania”. Zawierają one w swojej treści m.in. definicję przemocy w rodzinie, krótką charakterystykę tego zjawiska, zarys działań, jakie powinny zostać podjęte w ramach interwencji kryzysowej ukierunkowanej na pomoc osobom poszkodowanym w wyniku przemocy w rodzinie, opis systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie w Polsce oraz model procedury postępowania interwencyjnego w sytuacjach kryzysowych związanych z przemocą w rodzinie dla jednostek i służb podejmujących działania w tym zakresie⁷⁶.

7. Wnioski

Przemoc w rodzinie pojawiająca się w wyniku trudnego do zdefiniowania splotu różnych niekorzystnych dla człowieka czynników stanowi bardzo poważny problem społeczny. Przyczynia się do deformacji najważniejszego środowiska życia człowieka – rodziny. Jak wynika z danych udostępnionych przez Podkarpacki Urząd Wojewódzki, w 2013 r. w województwie podkarpackim zjawiskiem tym dotkniętych było 4800 rodzin (8337 osób), natomiast w samym Rzeszowie 295 rodzin (411 osób). Osobami, które najsilniej dotyka przemoc, są kobiety i dzieci.

Z roku na rok wzrasta intensyfikacja działań służb i instytucji w ramach procedury „Niebieskiej Karty”, poziomu identyfikacji osób poszkodowanych oraz tych, które przemoc w rodzinie stosują. Lepsze rozpoznanie środowisk

⁷⁵ Informacja Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego skierowana do Dyrektorów/Kierowników Ośrodków Pomocy Społecznej, Rzeszów, z dnia 30.12.2013.

⁷⁶ *Procedury postępowania interwencyjnego w sytuacjach kryzysowych związanych z przemocą w rodzinie – materiały instruktażowe, zalecenia dla osób realizujących te zadania*, Podkarpacki Urząd Wojewódzki, Rzeszów 2013.

dotkniętych przemocą w rodzinie pozwala na podejmowanie kompleksowych i interdyscyplinarnych działań pomocowych. Szczególne działania w tym zakresie podejmują ośrodki pomocy społecznej zapewniające zaplecze organizacyjno-techniczne dla zespołów interdyscyplinarnych. Prowadzą one m.in. czynności mające na celu niesienie pomocy wszystkim członkom rodzin uwikłanym w przemoc domową: poszkodowanym, świadkom, a także stosującym przemoc.

W przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie napotyka się wiele trudności i problemów. Zaliczamy do nich przede wszystkim:

- utrudniony dostęp do placówek poradnictwa specjalistycznego oraz wykwalifikowanych specjalistów,
- niechęć do współpracy ofiar i świadków przemocy,
- wycofywanie się osób poszkodowanych z podejmowanych działań,
- trudności w relacjach z osobami stosującymi przemoc, brak narzędzi nakłonienia ich do współpracy,
- brak możliwości szybkiego odizolowania osoby poszkodowanej od sprawcy przemocy,
- opieszałość działań sądu, prokuratury, umarzanie spraw,
- brak środków finansowych w gminach na działalność zespołów interdyscyplinarnych oraz działania pomocowe,
- zmniejszająca się motywacja lub brak motywacji do pracy u członków zespołów interdyscyplinarnych i grup roboczych, brak zaangażowania, unikanie udziału w posiedzeniach, niechęć do rzetelnego dokumentowania prowadzonych czynności,
- brak lub trudna współpraca ze służbą zdrowia, policją, sądami, kuratorami i innymi podmiotami⁷⁷.

Ośrodki pomocy społecznej mają świadomość niskiej skuteczności podejmowanych czynności oraz nadmiernego obciążenia obowiązkami wynikającymi z działań prowadzonych w ramach procedury „Niebieskiej Karty”.

Opisane problemy stanowią niepokojący sygnał. W związku z tym powinny stać się bodźcem do poszukiwania nowych rozwiązań w celu wprowadzenia takich zmian w systemie pracy z przemocą, które okażą się realnie skuteczne, a w konsekwencji wpłyną na poczucie bezpieczeństwa obywateli oraz zaufanie do instytucji pomocowych.

⁷⁷ Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą z dnia 15.10.2014, s. 9.

The phenomenon of violence

Abstract

The article presents an analysis of the phenomenon of violence, one of the most crucial social problems affecting modern family. The quantitative data concerning the range of the problem shows that the people most affected with violence are women and children, and the people suspected of using violence in families are men. Moreover, the data indicates the forms of violence most often reported by the victims. Bearing in mind the fact that the problem of violence is both the result of and the reason for a family dysfunction, it is crucial to emphasize the importance of preventing and counteracting violence as well as creating a consistent system of aid for the wronged. It is the social workers, police officers, therapists and other representatives of widely understood social services who on daily basis prevent family violence with actions based on legal acts. The effectiveness of their actions depends on their professionalism and commitment which influence the citizens' feelings of security and trust in assisting institutions.

Keywords: violence, violence against women, violence against children, prevention of violence, counteracting violence

RENATA WIELGOS-STRUCK
MAŁGORZATA BOZACKA

Publiczna i pozarządowa pomoc społeczna w Rzeszowie

1. Wstęp

Pomoc społeczna stanowi najstarszy dział zabezpieczenia społecznego. Podobnie jak w innych krajach również w Polsce podlegała ona ewolucji – od filantropijnej działalności osób prywatnych, kościołów i organizacji społecznych do obowiązkowej, uporządkowanej prawnie działalności realizowanej przez państwo oraz samorządy terytorialne.

Od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. pomoc społeczna w Polsce stanowi szczególnie ważny element polityki społecznej państwa. Istota podejmowanych w jej obrębie działań sprowadza się do wspierania osób i rodzin w zakresie zaspokajania niezbędnych potrzeb oraz przewycięzania trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonywać samodzielnie. Obejmuje także system działań docelowych zmierzających do ich usamodzielnienia i integracji ze środowiskiem.

Organizacja systemu pomocy społecznej w Polsce podlega stałym przeobrażeniom – zmieniają się bowiem uwarunkowania społeczne i gospodarcze, które wyznaczają obszar zadań dla funkcjonujących w jego obrębie instytucji. Zmiany te mają na celu rozszerzenie zakresu możliwości rozstrzygnięcia kwestii społecznych, dają szansę tworzenia lokalnych programów rozwiązywania problemów społecznych opartych na aktywności mieszkańców i rozeznaniu ich istotnych problemów przez pracowników socjalnych i asystentów rodziny.

Zakres oddziaływania poszczególnych podmiotów organizujących obecnie pomoc społeczną w Polsce tworzą działania instytucji administracji państwowej, samorządowej, organizacji pozarządowych, kościołów i osób prywatnych. W Rzeszowie głównym podmiotem samorządowym organizującym działalność pomocową w ramach zadań własnych gminy oraz

zadań zleconych opłacanych ze środków centralnych i również lokalnych jest Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej (MOPS)¹. Rozpoczął on funkcjonowanie z dniem 1 kwietnia 1990 r., przejmując zadania będące wcześniej w zakresie działania Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej Urzędu Miejskiego i Działu Służb Społecznych Zespołu Opieki Zdrowotnej nr 1 w Rzeszowie².

MOPS w Rzeszowie jest jednostką organizacyjną Gminy Miasta Rzeszów na prawach powiatu, działającą w formie jednostki budżetowej. Jego siedzibą jest miasto Rzeszów, będące zarazem obszarem jego działalności³. Placówka ta jest podporządkowana bezpośrednio Prezydentowi Miasta Rzeszowa, a jej działalność finansowana jest ze środków budżetu państwa, ze środków budżetu miasta oraz ze środków pozabudżetowych⁴.

Zgodnie ze „Statutem MOPS w Rzeszowie” celem działania tego ośrodka „jest pomoc osobom i rodzinom w przezwyciężaniu trudności opiekuńczo-wychowawczych, organizowanie pieczy zastępczej, wspieranie rodzin w wysiłkach zmierzających do zaspokajania niezbędnych potrzeb i umożliwienie życia w warunkach odpowiadających godności człowieka oraz podejmowania działań zmierzających do życiowego usamodzielnienia i integracji ze środowiskiem”⁵.

MOPS w Rzeszowie realizuje zadania własne gminy i powiatu oraz zadania zlecone z zakresu administracji rządowej, które wynikają z ustawy o pomocy społecznej, ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej oraz wynikające też z innych ustaw, a dotyczące m.in.: przyznawania i wypłaty świadczeń rodzinnych, dodatków mieszkaniowych, świad-

¹ Aktualnie działa na podstawie *Statutu MOPS w Rzeszowie* zatwierdzonego Uchwałą Rady Miasta Rzeszowa nr XXVI/502/2012 z dnia 26 stycznia 2012 r., który jest Załącznikiem nr 1 do niniejszej uchwały, rozdział 1. *Postanowienia ogólne*, §1 – dotyczy podstaw prawnych działania tej instytucji, zob. <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/2013/statut2012.pdf>, data dostępu: 8.09.2014. Zob. też: *Broszura informacyjna „Bliżej ludzi” – XXV-lecie MOPS w Rzeszowie* – opracowana przez Zespół ds. Organizacji Jubileuszu MOPS w Rzeszowie pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS ds. wsparcia społecznego Beaty Mierzejewskiej, Rzeszów 2015, s. 1.

² Został on powołany Uchwałą Miejskiej Rady Narodowej nr XI/48/90 z dnia 20 lutego 1990 r. – zob. L. Rozborska, *Pomoc społeczna w Rzeszowie w latach 1990–1994*, „Głos Rzeszowa” 6(1994). Dodatek specjalny, s. 4.

³ *Statut MOPS w Rzeszowie...*, rozdział I, §2.

⁴ *Ogólne informacje o naszej działalności (MOPS w Rzeszowie)*, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/o-orodku/75-orodek/5-joomla-license-guidelines>, data dostępu: 8.09.2014.

⁵ Cyt. za: *Statut MOPS w Rzeszowie...*, rozdział II, §3.

czeń z funduszu alimentacyjnego; rehabilitacji społecznej osób niepełnosprawnych; wsparcia dla osób z zaburzeniami psychicznymi; pomocy osobom i rodzinom będącym ofiarami przemocy lub znajdującym się w sytuacji kryzysu⁶.

Zadania te polegają też na współpracy w zakresie pomocy społecznej z organizacjami pozarządowymi, osobami prawnymi i fizycznymi oraz na wspieraniu środowisk lokalnych działających na rzecz dzieci i młodzieży. Inne zadania niniejszego ośrodka sprowadzają się do sprawowania nadzoru nad jednostkami organizacyjnymi pomocy społecznej działającymi na terenie Rzeszowa oraz nadzoru merytorycznego nad realizacją zadań zleconych organizacjom pozarządowym. Dodatkowo ośrodek ten przygotowuje i jest jednym z głównych realizatorów miejskiej strategii rozwiązywania problemów społecznych. Ważnym zadaniem MOPS w Rzeszowie jest również zagwarantowanie swojej kadrze dostępu do szkoleń, doskonalenia i doradztwa zawodowego⁷.

Instytucja ta skupia się głównie na czterech obszarach: pracy środowiskowej, usługach socjalnych, pomocy instytucjonalnej oraz działaniach w ramach stanowisk samodzielnych (np. ds. współpracy z organizacjami pozarządowymi). Warto dodać, że na terenie Rzeszowa istnieje również ponad 100 organizacji pozarządowych działających w sferze pomocy społecznej i z niektórymi z nich MOPS w Rzeszowie aktywnie współpracuje.

W niniejszym tekście przybliżona zostanie głównie specyfika Działu Pomocy Środowiskowej i Świadczeń (jednak z mniejszym naciskiem na realizowane świadczenia) oraz Działu Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie. W drugiej części tekstu ukazana zostanie działalność organizacji pozarządowych funkcjonujących na terenie miasta Rzeszowa i realizujących zadania z zakresu pomocy społecznej. Można stwierdzić, że uwaga autorki tego artykułu skupiona będzie na opisie systemu i funkcjonowania publicznej oraz pozarządowej pomocy społecznej w Rzeszowie. Takie spojrzenie ukierunkowane zostało na instytucje, które udzielają pomocy. Nieco zaś mniejsze zainteresowanie poświęcono jej odbiorcom, czyli tym, którzy tej pomocy potrzebują. Taka optyka opisu wynika w dużej mierze z chęci pokazania instytucjonalnej sprawności podejmowanych w Rzeszowie działań pomocowych.

⁶ Statut MOPS w Rzeszowie..., §4 i 5.

⁷ Tamże.

2. Podstawy organizacji i funkcjonowania publicznej pomocy społecznej

2.1. Zakres i struktura publicznej pomocy społecznej na przykładzie działalności MOPS w Rzeszowie

Na wstępie rozważań nad zakresem zadań i strukturą organizacyjną MOPS w Rzeszowie należy wspomnieć, że określają je „Statut MOPS w Rzeszowie”⁸ oraz „Regulamin organizacyjny” tej instytucji⁹.

Teren miasta Rzeszowa – będący obszarem działań MOPS w Rzeszowie i jego pracowników socjalnych – został pod względem organizacyjnym podzielony na 9 rejonów opiekuńczych, które mają swoich koordynatorów i są zlokalizowane w następujących miejscach: Rejony I i III – przy ul. Staszica 101, Rejon II – przy ul. Hoffmanowej 8a, Rejon IV – przy ul. Kochanowskiego 29, Rejon V – przy ul. Czackiego 2, Rejon VI – przy ul. Seniora 2, Rejony VII i VIII – przy ul. Skubisza 9 oraz Rejon IX – przy ul. Witkacego 7.

MOPS w Rzeszowie, jako instytucja rozwiązująca różnorodne problemy społeczne, podejmuje działania między innymi na podstawie takich dokumentów strategicznych jak:

- Strategia rozwiązywania problemów społecznych na lata 2009–2015¹⁰,
- Powiatowy program działań na rzecz osób niepełnosprawnych na lata 2014–2018¹¹,
- Powiatowy program rozwoju pieczy zastępczej na lata 2012–2014,
- Program budowania lokalnego systemu opieki nad dzieckiem i rodziną w mieście Rzeszów na lata 2009–2015,
- Gminny program wspierania rodziny dla miasta Rzeszowa na lata 2013–2015¹²,

⁸ Por. tamże, rozdział I, rozdział II.

⁹ Por. *Regulamin organizacyjny MOPS w Rzeszowie*, <http://www.mopsrzeszow.pl/rysunki/2013/regorg2013.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.

¹⁰ *Strategia rozwiązywania problemów społecznych na lata 2009–2015*, Rzeszów 2009, <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/strat/Strategia2009-2015.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.

¹¹ Zob. *Powiatowy program działań na rzecz osób niepełnosprawnych na lata 2014–2018*, Rzeszów 2014, <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/strat/PowiatowyProgram2014-2018.pdf>, data dostępu: 8.09.2014. Program został opracowany przez Jacka Gołubowicza w ramach Sekcji ds. rehabilitacji społecznej osób niepełnosprawnych MOPS w Rzeszowie, ul. Skubisza 4.

¹² Zob. *Gminny program wspierania rodziny dla miasta Rzeszowa na lata 2013–2015* – stanowi Złącznik do uchwały NR LVII/1083/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 27 sierpnia 2013 r.; <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/program/gminnyprogr.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.

- Miejski program przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony ofiar przemocy w rodzinie na lata 2012–2015,
- Program osłonowy w zakresie dożywiania „Pomoc gminy w zakresie dożywiania na lata 2014–2020”,
- Pilotażowy program „Aktywny samorząd”¹³.

Jak można zauważyć, wkrótce konieczne będzie opracowanie przez rzeszowski OPS niektórych dokumentów strategicznych, które na nowo staną się podstawą jego działania na rzecz osób i rodzin będących beneficjentami tej instytucji.

Należy też nadmienić, że coraz więcej osób – tak w skali miasta Rzeszowa, jak i województwa podkarpackiego i Polski¹⁴ – doświadcza różnych problemów społecznych (w tym m.in. bezrobocia i ubóstwa), których przezwyciężenie bardzo często nie jest możliwe przez ich własne starania, a poszukując wsparcia w systemie pomocy społecznej, stają się często jego długotrwałymi klientami.

W tych rozważaniach warto wziąć pod uwagę występujący w województwie podkarpackim np. w 2013 r. tzw. wskaźnik zagrożenia ubóstwem, czyli udział osób w gospodarstwach domowych o wydatkach: poniżej minimum egzystencji – było ich 9%, poniżej relatywnej granicy ubóstwa – było to już 21% gospodarstw, zaś poniżej tzw. ustawowej granicy – 17%¹⁵.

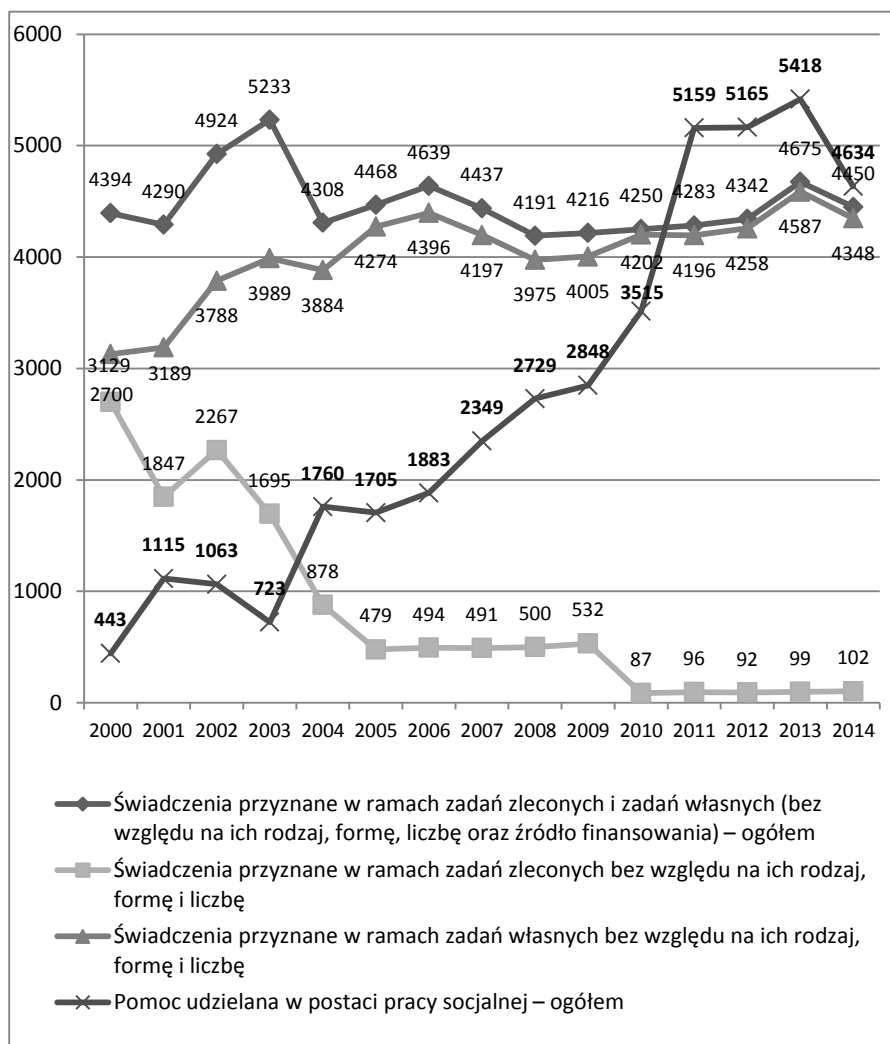
Uwzględniając inny wskaźnik statystyczny, taki jak: osoby korzystające z pomocy społecznej (na 10 tys. mieszkańców), można stwierdzić, że w 2012 r. było ich na Podkarpaciu 617,3 i stanowiło to 11,53% z ogółu jego mieszkańców. W pierwszym zaś półroczu 2013 r. było tych osób aż 641,1, z ogółu ludności Podkarpacia odpowiada to 9,6%. Natomiast w przestrzeni miasta Rzeszów odsetek korzystających z pomocy społecznej oscylował na niższym poziomie – 5,22% z ogółu mieszkańców w 2012 r. oraz 4,49% w 2013 r.¹⁶ Dynamikę liczby klientów MOPS w Rzeszowie szczegółowo ukazują rysunki 1 i 2.

¹³ Program „Aktywny samorząd”, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/program-aktywny-samorzad>, data dostępu: 8.09.2014.

¹⁴ *Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014 – miasto Rzeszów*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie 2014, http://rzeszow.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_podkarpackie/portrety_miast/miasto_rzeszow.pdf, data dostępu: 8.09.2014; *Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014 – województwo podkarpackie*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie 2014, zob. części: *Pomoc społeczna i polityka prorodzinna*; *Rynek pracy*; *Ludność*, http://rzeszow.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_podkarpackie/portret_wojew%C3%B3dzstwa/wojewodztwo_podkarpackie.pdf, data dostępu: 5.01.2015.

¹⁵ Tamże.

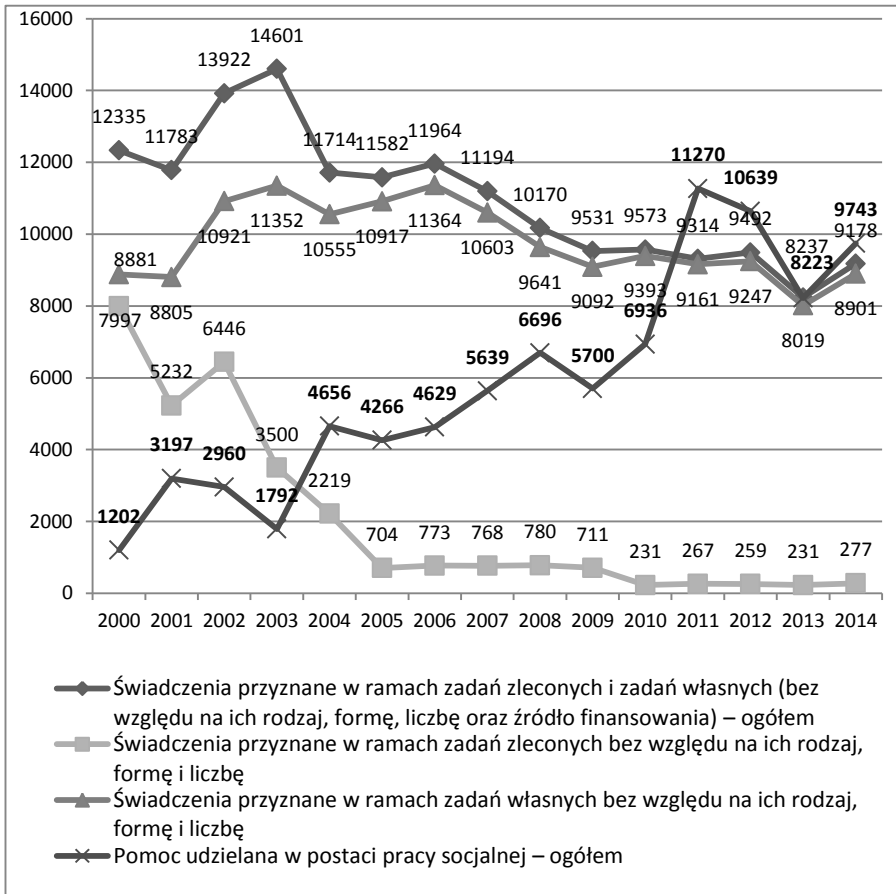
¹⁶ Tamże.

Rysunek 1. Dynamika rzeczywistej liczby rodzin objętych pomocą MOPS w Rzeszowie w latach 2000–2014

Źródło: Opracowanie własne na podstawie sprawozdań MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 3) w latach 2000–2014

W latach 2000–2014 MOPS w Rzeszowie obejmował swoim działaniem ogółem około 5 tys. rodzin, najwięcej było ich w 2003 r., bo 5233, i wówczas było też najwięcej osób w tych rodzinach objętych wsparciem, bo aż 14 601, zaś w 2014 r. było najmniej tych osób.

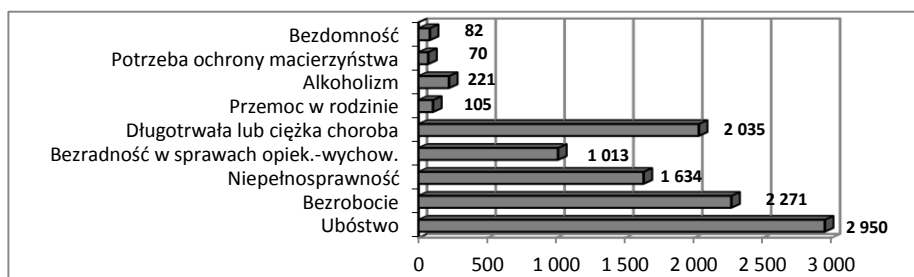

Rysunek 2. Dynamika rzeczywistej liczby osób w rodzinach objętych pomocą MOPS w Rzeszowie w latach 2000–2014

Źródło: Opracowanie własne na podstawie sprawozdań MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 3) w latach 2000–2014

Istnieje wiele powodów korzystania ze wsparcia OPS, takich jak ubóstwo, bezrobocie, niepełnosprawność, długotrwała i ciężka choroba oraz inne. Są one, jak wiadomo, bardzo zróżnicowane w przypadku każdego z klientów, któremu pomaga ta instytucja.

Rysunek 3 prezentuje najważniejsze z powodów, które odnoszą się do ogólnej liczby rodzin, którym w 2014 r. MOPS w Rzeszowie udzielił pomocy. Na tym wykresie można zauważyć, że główne przyczyny są następujące: ubóstwo, bezrobocie, długotrwała lub ciężka choroba, niepełnosprawność, bezradność opiekuńczo-wychowawcza i alkoholizm.

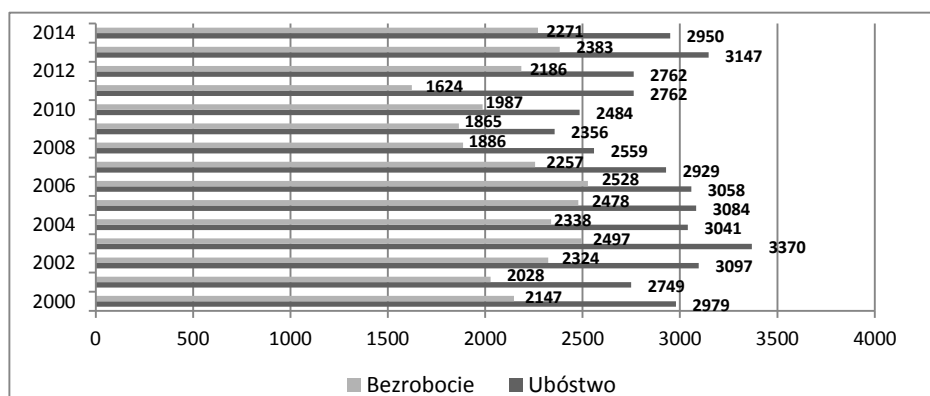

Rysunek 3. Ogólna liczba rodzin, którym MOPS w Rzeszowie udzielił wsparcia w 2014 r., według najważniejszych powodów przyznania pomocy

Źródło: Opracowanie własne na podstawie sprawozdania rocznego MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 4), stan na 31.12.2014 r.

Można dodatkowo wspomnieć, że np. w 2013 r. stopa procentowa bezrobocia wynosiła w Rzeszowie 8,4%, zaś bezrobocie rejestrowane było na poziomie 9,4 tys., w tym kobiety stanowiły 4,7 tys. z ogółu bezrobotnych¹⁷.

Jednocześnie warto też ukazać dynamikę liczby rodzin objętych wsparciem MOPS w Rzeszowie w okresie 2000–2014, biorąc pod uwagę dwa najważniejsze powody, czyli ubóstwo i bezrobocie, co ilustruje rysunek 4.

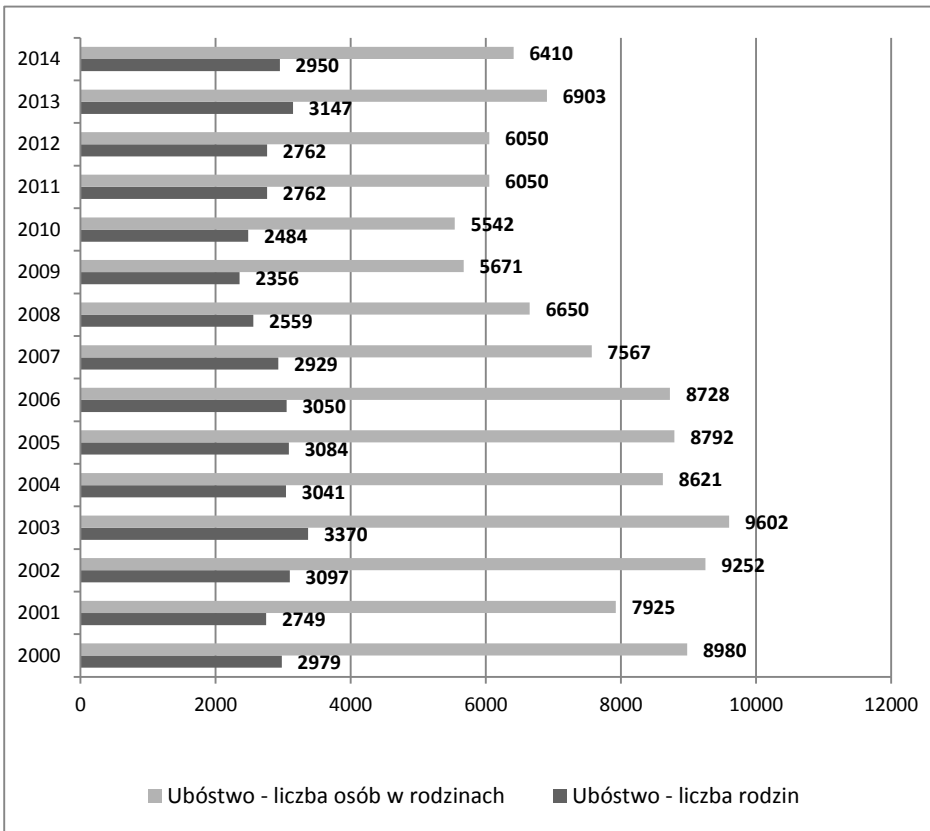
Rysunek 4. Dynamika liczby rodzin objętych pomocą MOPS w Rzeszowie w latach 2000–2014 według dwóch najważniejszych powodów: ubóstwa i bezrobocia

Źródło: Opracowanie własne na podstawie sprawozdań rocznych MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 4) w latach 2000–2014

¹⁷ *Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014 – miasto Rzeszów*; zob. też *Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014 – województwo podkarpackie*, gdzie są dane dotyczące stopy procentowej bezrobocia dla województwa podkarpackiego w 2013 r., która wynosiła 16,3%.

Analizując rysunek 4, można dostrzec, że najwięcej rodzin korzystało z pomocy społecznej z powodu ubóstwa, szczególnie w 2003 r. – bo było ich aż 3370, a także sporo w 2002 r. Ponownie zaś nastąpił wzrost liczby takich rodzin w 2013 r. i było ich 3147. Natomiast z powodu bezrobocia najwięcej rodzin objęto pomocą w latach 2002–2006 oraz ponownie odnotowano taki wzrost w latach 2013 i 2014.

Jednocześnie można porównać powyższe dane z informacjami zawartymi na rysunku 5, który szczegółowo przedstawia dynamikę liczby rodzin i osób w rodzinach latach 2000–2014 wspieranych przez MOPS w Rzeszowie, jednak tylko z powodu ubóstwa.

Rysunek 5. Dynamika liczby rodzin i osób w rodzinach wspieranych przez MOPS w Rzeszowie z powodu ubóstwa w latach 2000–2014

Źródło: Opracowanie własne na podstawie sprawozdań rocznych MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 4) w latach 2000–2014

Poszukując odpowiedzi na pytanie: Jakie typy rodzin objął pomocą społeczną MOPS w Rzeszowie w 2014 r.? – najlepiej zapoznać się z informacjami, które zawiera tabela 1. Z tych danych wynika, że wśród ogółu wspieranych rodzin, czyli 5969, najwięcej, bo aż 3238, to tzw. samotne gospodarstwa domowe. Są też liczniejsze gospodarstwa domowe niż tylko jednoosobowe, a w tym rodziny z dziećmi ogółem stanowią 1798. Najczęściej mają one od jednego do trojga dzieci. Również wspierane przez MOPS w Rzeszowie są rodziny niepełne, a jest ich ogółem 713 i są one najczęściej z jednym lub dwojgiem dzieci. Bardzo często wsparcie otrzymują rodziny emerytów i rencistów (1596 ogółem), są one głównie jednoosobowe (1102 osób), rzadziej z jedną osobą lub dwiema.

Tabela 1. Typy rodzin objętych pomocą społeczną przez MOPS w Rzeszowie w 2014 r.

Wyszczególnienie	Liczba rodzin ogółem	Liczba osób w rodzinach
rodziny ogółem o liczbie osób:	5969	12 155
1	3238	3238
2	965	1930
3	760	2280
4	590	2360
5	279	1395
6 i więcej	137	952
• w tym rodziny z dziećmi ogółem o liczbie dzieci:	1798	6537
1	741	1922
2	630	2299
3	287	1351
4	88	515
5	27	207
6	9	74
7 i więcej	16	169
rodziny niepełne ogółem o liczbie dzieci:	713	2026
1	355	741
2	235	727
3	88	360
4 i więcej	35	198
rodziny emerytów i rencistów ogółem o liczbie osób:	1596	2378
1	1102	1102
2	312	624
3	115	345
4 i więcej	67	307

Źródło: Opracowanie na podstawie sprawozdania rocznego MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 4), stan na 31.12.2014 r.

W MOPS w Rzeszowie świadczona jest też pomoc w formie usług opiekuńczych i specjalistycznych usług opiekuńczych przysługujących osobie (najczęściej samotnej), która z powodu wieku, choroby lub innych przyczyn wymaga pomocy innych osób, a jest jej pozbawiona¹⁸.

Warto jeszcze dodać, że celem usług opiekuńczych jest pomoc osobom starszym i przewlekle chorym w ich miejscu zamieszkania, zaś celem specjalistycznych usług opiekuńczych jest pomoc osobom chorym psychicznie lub osobom z zaburzeniami psychicznymi, ale świadczone są też usługi specjalistyczne dla osób bez zaburzeń psychicznych¹⁹.

Można stwierdzić, że ponad 500 osób rocznie korzysta z pomocy w formie usług opiekuńczych, zaś realizuje je ok. 160 osób w każdym z wymienionych lat, co szczegółowo ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Liczba osób korzystających z pomocy w formie usług opiekuńczych oraz liczba osób realizujących te usługi opiekuńcze w latach 2009–2013

Rok	Liczba osób korzystających z pomocy w formie usług opiekuńczych w latach 2009–2013	Liczba osób realizujących usługi opiekuńcze w latach 2009–2013
2009	539	154
2010	511	160
2011	542	162
2012	568	161
2013	572	159

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Sekcji Usług Opiekuńczych i Pielęgnacyjnych MOPS w Rzeszowie

W MOPS w Rzeszowie realizowano również specjalistyczne usługi opiekuńcze. Wyjątkowość tej formuły polega na tym, iż jest to wsparcie w formie indywidualnej terapii świadczonej w miejscu zamieszkania podopiecznego, a adresowane jest zarówno do osób dorosłych, jak również dzieci. Liczby beneficjentów i realizatorów specjalistycznych usług opiekuńczych w latach 2009–2014 prezentuje tabela 3.

¹⁸ Sekcja Usług Opiekuńczych i Pielęgnacyjnych oraz wolontariat w Dziale Pomocy ds. Świadczeń MOPS w Rzeszowie – informacja, oprac. zespół pod kierunkiem zastępcy dyrektora ds. pomocy środowiskowej Ireny Marszałek, Rzeszów 2014, s. 5.

¹⁹ Tamże, s. 3 i 5.

Tabela 3. Liczba osób korzystających z pomocy w formie specjalistycznych usług opiekuńczych oraz liczba osób realizujących te usługi w latach 2009–2013

Rok	Liczba osób korzystających z pomocy w formie usług specjalistycznych (z zadań zleconych gminie; osoby z zaburzeniami psychicznymi) w latach 2009–2013	Liczba osób korzystających z pomocy w formie usług specjalistycznych (z zadań własnych gminy; osoby bez zaburzeń psychicznych) w latach 2009–2013	Liczba osób realizujących specjalistyczne usługi opiekuńcze w latach 2009–2013
2009	98 (44 terapia + 54 opieka)	2 (terapia)	42 (26 terapeutów i 16 opiekunek)
2010	89 (49 terapia + 40 opieka)	6 (terapia + 1 opieka)	51 (28 terapeutów i 23 opiekunki)
2011	100 (56 terapia + 44 opieka)	11 (terapia)	52 (33 terapeutów i 19 opiekunek)
2012	99 (60 terapia + 39 opieka)	12 (terapia)	46 (31 terapeutów i 15 opiekunek)
2013	103 (40 terapia + 39 opieka)	12 (terapia)	54 (36 terapeutów i 18 opiekunek)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Sekcji Usług Opiekuńczych i Pielęgnacyjnych MOPS w Rzeszowie

Z analizy danych zawartych w tabeli 3 wynika, że ok. 100 osób rocznie korzystało z pomocy w formie usług specjalistycznych (przeznaczonych dla osób z zaburzeniami psychicznymi). Działania te miały charakter opiekuńczy i terapeutyczny. Natomiast w ostatnich latach ze specjalistycznych usług opiekuńczych (adresowanych do jednostek bez zaburzeń psychicznych) skorzystało z nich zaledwie 11, 12 osób. Na uwagę zasługuje jeszcze fakt, że te działania usługowe wykonywało średnio ok. 50 pracowników, takich jak terapeuci i opiekunki.

Warto też wspomnieć, że w Dziale Pomocy Środowiskowej i Świadczeń MOPS w Rzeszowie od 2006 r. prowadzony jest wolontariat na rzecz osób starszych i niepełnosprawnych. Przykładowo w 2009 r. przychodziło do nich 28 wolontariuszy, w 2010 r. było ich 22, w 2011 r. – 16, w 2012 r. – zaledwie 10, zaś w 2013 było jedynie 14 wolontariuszy²⁰.

²⁰ Tamże, s. 11.

Należy podkreślić, że specjalistyczne usługi opiekuńcze stanowią bardzo ważną formę wsparcia adresowaną do osób starszych, jak również dzieci, przewlekle chorych czy osób z zaburzeniami psychicznymi, czyli tych kategorii klientów, którzy niestety są zagrożeni wykluczeniem społecznym, a może nawet już go doświadczają. MOPS w Rzeszowie realizuje zadania wskazane przez ustawę z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Ta regulacja prawna zakłada wprowadzenie asystenta rodziny na poziomie samorządu gminnego i zgodnie tym założeniem ustawowym z dniem 1 maja 2012 r. MOPS w Rzeszowie do katalogu swoich usług wprowadził dodatkowe wsparcie adresowane do rodzin przeżywających trudności opiekuńczo-wychowawcze w postaci asystenta rodziny, powołując Zespół ds. Asysty Rodzinnej (ZAR)²¹. Celem pracy asystenta rodziny jest osiągnięcie przez rodzinę podstawowego poziomu stabilności życiowej, co umożliwi jej wychowywanie dzieci, a jego głównym zadaniem jest niedopuszczenie do oddzielenia dziecka od rodziny lub umożliwienie jak najszybszego powrotu dziecka umieszczonego w pieczy zastępczej do rodziców²².

MOPS w Rzeszowie – w ramach zadań powiatu – wprowadził dodatkowo usługę koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej i powołał w tym celu Zespół ds. Organizacji Pieczy Zastępczej. W tym MOPS podejmowane są m.in. zadania zmierzające do zapewnienia opieki i wychowania dzieciom pozbawionym czasowo lub całkowicie opieki rodzicielskiej przez tworzenie zintegrowanego systemu pieczy zastępczej²³, czyli:

²¹ *Informacje o ZAR w MOPS w Rzeszowie*, oprac. zespół pod kierunkiem zastępcy dyrektora pomocy środowiskowej Ireny Marszałek, Rzeszów 2014, s. 1.

²² Tamże. Zob. też s. 2–3, gdzie znajduje się szczegółowy opis obowiązków, zadań i funkcji asystenta rodziny. Por. także z ustawą z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Na temat asystenta rodziny zob. m.in.: I. Krasiejko, *Zawód asystenta rodziny w procesie profesjonalizacji. Wstęp do teorii i praktyki nowej profesji społecznej*, Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”, Toruń 2013; *Praca socjalna w praktyce asystenta rodziny. Przykład Podejścia Skoncentrowanego na Rozwiązaniach*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 2011; *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach w pracy socjalnej*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 2010; R. Wielgos-Struck, M. Bozacka, *Pracownik socjalny i asystent rodziny – filary aktywnej integracji klientów pomocy społecznej* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Obszary wsparcia rodziny w doświadczeniu lokalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2015, s. 13–35.

²³ *Informacja o budowaniu zintegrowanego systemu pieczy zastępczej w MOPS w Rzeszowie*, oprac. Dział Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora Beaty Mierzejewskiej, 2014, s. 1–2; zob. *Broszura informacyjna „Bliżej ludzi”...*, s. 4, a także *Miasto Rzeszów – materiał na spotkanie Unii Metropolii Miast Polskich w 2014 r.*, oprac. zbiorowe: MOPS w Rzeszowie – J. Gołubowicz; MZZ – E. Dyś; Biuro Rozwoju Miasta Rzeszowa, Biuro Gospodarki Mieniem Miasta Rzeszowa oraz Wydział Zdrowia Miasta Rzeszowa – R. Żukowska, Rzeszów 2014, s. 1.

- prowadzenie naboru kandydatów do pełnienia funkcji rodziny zastępczej zawodowej, niezawodowej lub do prowadzenia rodzinnego domu dziecka,
- prowadzenie szkoleń dla kandydatów na opiekunów zastępczych, też prowadzenie badań psychologicznych i pedagogicznych,
- zapewnienie pomocy i wsparcia osobom wypełniającym rodzinną pieczę zastępczą w ramach grup wsparcia, można też należeć do Stowarzyszenia Rodzin Zastępczych „Drugi Dom”,
- organizowanie dla rodzin zastępczych pomocy wolontariuszy ZAR,
- prowadzenie zajęć socjoterapeutycznych według autorskiego programu,
- umożliwienie nieodpłatnego korzystania z poradnictwa specjalistycznego w ramach struktur MOPS,
- udzielanie rodzinom zastępczym pomocy i wsparcia koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej,
- udzielanie rodzinom zastępczym świadczeń finansowych o charakterze obligatoryjnym i fakultatywnym (w tym: dofinansowanie do wypoczynku dzieci przebywających w rodzinnej pieczy zastępczej, dofinansowanie zakupu sprzętów związanych z potrzebami przyjmowanego do rodziny dziecka, finansowanie kosztów utrzymania lokalu mieszkalnego użytkowanego przez rodziny niezawodowe i zawodowe),
- udzielanie wsparcia finansowego i poradnictwa pełnoletnim wychowankom pieczy zastępczej, pomoc w usamodzielnieniu, w tym realizacja indywidualnych programów usamodzielnienia, realizacja świadczeń fakultatywnych – pomoc na zagospodarowanie w formie rzeczowej, pomoc w uzyskaniu mieszkania z zasobów miasta²⁴.

W tabeli 4 ukazano zakres działań Zespołu ds. Organizacji Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie podejmowanych w trzech ostatnich latach na rzecz rodzin zastępczych i dzieci, które są w nich umieszczane lub zgłaszane do ośrodków adopcyjnych.

Tabela 4. Działalność Zespołu ds. Organizacji Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie na rzecz rodzin zastępczych w latach 2012, 2013 i w I połowie 2014 r.

Lp.	Dane	I–XII 2012 r.	I–XII 2013 r.	I–VI 2014 r.
1	2	3	4	5
1	Liczba rodzin zastępczych, w tym:	106	114	122
	• rodziny zastępcze spokrewnione	66	75	80
	• rodziny zastępcze niezawodowe	39	34	36
	• rodziny zastępcze zawodowe, w tym:	1	5	6
	– pełniące funkcje pogotowia rodzinnego	0	1	2
– specjalistyczne	0	1	1	

²⁴ Informacja o budowaniu zintegrowanego systemu pieczy zastępczej w MOPS w Rzeszowie...

1	2	3	4	5
2	Liczba dzieci umieszczonych w rodzinach zastępczych, w tym:	129	150	158
	• rodziny zastępcze spokrewnione	79	92	99
	• rodziny zastępcze niezawodowe	47	42	44
	• rodziny zastępcze zawodowe, w tym:	3	13	11
	– pełniące funkcje pogotowia rodzinnego	0	2	3
– specjalistyczne	0	1	1	
3	Liczba dzieci zgłoszonych do ośrodków adopcyjnych z uregulowaną sytuacją prawną w celu poszukiwania dla nich rodzin przysposabiających	28	14	3
4	Liczba kandydatów do pełnienia funkcji rodziny zastępczej, w tym:	17	23	10
	zakwalifikowanych pozytywnie	11	16	7
	zakwalifikowanych negatywnie	6	7	3

Źródło: Dane Zespołu ds. Organizacji Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie, ul. Skubisza 4

Zespół ds. Organizacji Pieczy Zastępczej zgłaszał też do ośrodków adopcyjnych te dzieci, które mają uregulowaną sytuację prawną, w celu poszukiwania dla nich rodzin przysposabiających, i było ich najwięcej, bo aż 28 w 2012 r., zaś o połowę mniej było ich w 2013 r. i jedynie 3 w pierwszym półroczu 2014 r.

Również kwalifikowano kandydatów do pełnienia funkcji rodziny zastępczej i ze skutkiem pozytywnym zakwalifikowano 11 kandydatów w 2012 r., 16 – w 2013 r. oraz jedynie 7 w I połowie 2014 r.

Zespół ds. Organizacji Pieczy Zastępczej systematycznie bierze udział w ministerialnym „Programie asystent rodziny i koordynator rodzinnej pieczy zastępczej” (np. w roku 2013 czy 2014), pozyskując tym samym środki finansowe na zatrudnienie koordynatorów rodzinnej pieczy zastępczej.

Warto dodać, że praca asystenta rodziny, jak również koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej jest inspirowana oraz wspierana przez pracowników socjalnych, którzy świadczą pracę socjalną na rzecz mieszkańców miasta. Na poziomie zadań gminy pracownicy socjalni diagnozują rodziny przeżywające trudności w obszarze opiekuńczo-wychowawczym i wnioskuje o dodatkowe wsparcie w postaci asystenta rodziny. Natomiast na poziomie zadań powiatu służby socjalne pracują z rodzinami biologicznymi dzieci umieszczonych w pieczy zastępczej na rzecz powrotu dziecka do rodziny lub nawiązania czy odnowienia więzi z dzieckiem.

2.2. Kadra Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Rzeszowie

Najliczniejszą grupę wśród ogółu pracowników MOPS w Rzeszowie tworzą osoby zatrudnione w Sekcji Usług Opiekuńczych i Pielęgnacyjnych, a także Sekcji Usług Specjalistycznych (dla osób z zaburzeniami psychicznymi oraz dla osób bez zaburzeń psychicznych, ale np. ze schorzeniami neurologicznymi). Są to tacy pracownicy jak: opiekunki, opiekunki usług specjalistycznych oraz terapeuci.

Niezwykle ważnym elementem kadrowym tego ośrodka są pracownicy socjalni, zatrudnieni w dziewięciu rejonach opiekuńczych na terenie miasta Rzeszowa na takich stanowiskach jak: starszy specjalista pracy socjalnej, specjalista pracy socjalnej, starszy pracownik socjalny i pracownik socjalny.

Szczegółową charakterystykę zatrudnienia w MOPS w Rzeszowie w latach 1990–2014 prezentuje tabela 5 oraz tabela 6.

Tabela 5. Charakterystyka zatrudnienia pracowników MOPS w Rzeszowie w latach 1990–2002 [osoby]

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Stan zatrudnienia ogółem, z tego:	68	76	244	282	263	263	285	296	306	320	319	319	321
Administracja	17	22	30	33	40	40	46	48	47	57	58	58	63
Pracownicy socjalni	41	46	44	44	46	45	57	68	69	70	68	68	62
Ośrodek Wsparcia (Dzienny Dom Pomocy Społecznej)	10	8	7	9	10	12	12	12	12	12	12	12	12
Usługi opiekuńcze	-	-	163	196	167	166	170	150	161	158	158	159	158
Usługi specjalistyczne	-	-	-	-	-	-	-	18	17	20	20	19	21
Zespół ds. Orzekania	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	3	5
Ośrodek Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Świadczenia rodzinne	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dodatki mieszkaniowe	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Projekt POKL	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Środowiskowy Dom Samopomocy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Piecza zastępcza	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Asystenci rodziny	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Wolontariusze	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Źródło: Dane z Działu Spraw Pracowniczych MOPS w Rzeszowie, stan na koniec grudnia 2002 r.

Tabela 6. Charakterystyka zatrudnienia pracowników MOPS w Rzeszowie w latach 2003–2014 [osoby]

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Stan zatrudnienia ogółem, z tego:	322	320	353	372	379	401	421	436	443	462	461	455
Administracja	64	73	68	75	73	77	81	89	88	93	91	97
Pracownicy socjalni	61	65	81	80	87	90	88	91	91	96	97	98
Ośrodek Wsparcia (Dzienny Dom Pomocy Społecznej)	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	13
Usługi opiekuńcze	162	141	135	145	138	150	152	153	159	161	158	160
Usługi specjalistyczne	20	21	20	20	24	18	20	22	22	22	23	18
Zespół ds. Orzekania	3	3	3	3	4	4	4	4	6	8	6	6
Ośrodek Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej	-	5	6	6	11	10	11	10	12	11	10	12
Świadczenia rodzinne	-	-	21	24	24	28	29	31	31	31	32	31
Dodatki mieszkaniowe	-	-	7	7	6	6	6	6	6	6	6	6
Projekt POKL	-	-	-	-	-	6	8	8	7	6	6	-
Środowiskowy Dom Samopomocy	-	-	-	-	-	-	10	10	9	8	11	-
Piecza zastępcza	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5	10
Asystenci rodziny	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	4	4
Wolontariusze	-	-	1	36	53	40	46	31	34	40	50	29

Źródło: Dane z Działu Spraw Pracowniczych MOPS w Rzeszowie, stan na koniec grudnia 2014 r.

Analizując dane z tabel 5 i 6 dotyczące stanu kadrowego MOPS w Rzeszowie w latach 1990–2014, należy zauważyć, że początkowo instytucja ta zatrudniała tylko 68 osób i było to: 41 pracowników socjalnych, 17 pracowników administracyjnych oraz 10 osób pracujących w ośrodku wsparcia. Natomiast od 1992 r. nastąpił znaczący wzrost ogólnej liczby zatrudnionych w rzeszowskim MOPS, bo były to ogółem 244 osoby, a w tym 44 pracowników socjalnych i aż 163 osoby realizujące usługi opiekuńcze (ta kategoria pojawiła się po raz pierwszy wśród ogółu zatrudnionych w tej jednostce).

Od 1997 r. do kadry tego ośrodka dołączyło 18 osób zapewniających jeszcze dodatkowo jego klientom specjalistyczne usługi opiekuńcze, zaś wszystkich

zatrudnionych było 296, z czego 68 pracowników socjalnych. Od 1999 r. kadre poszerzono jeszcze o kolejne 3 osoby, będące członkami tzw. Zespołu ds. Orzekania o Niepełnosprawności dla Miasta Rzeszowa, i wówczas pracowało już 320 osób, a wśród nich było 70 pracowników socjalnych. W 2004 r. liczba wszystkich pracowników MOPS w Rzeszowie była taka sama jak w roku 1999, jednak należy zauważyć, że od 2004 r. zatrudniono 5 nowych osób do pracy w Ośrodku Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej. Natomiast od 2005 r. wśród ogółu kadry, którą stanowiły 353 osoby, dostrzec można 21 nowych osób, które zajmują się świadczeniami rodzinnymi, 7 osób pracujących w Sekcji Dodatków Mieszkaniowych, a także 81 pracowników socjalnych. Warto jeszcze wspomnieć, że od 2008 r. kolejnych 6 osób było zatrudnionych przy projekcie z POKL realizowanym na rzecz osób wykluczonych społecznie. Od stycznia 2012 r. kadra MOPS w Rzeszowie została dodatkowo wzmocniona o nowych w systemie pomocy społecznej przedstawicieli dwóch grup zawodowych: asystenta rodziny (działającego w ramach ZAR) oraz koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej (funkcjonującego w Zespole ds. Organizacji Pieczy Zastępczej). Zespół ds. Asysty Rodzinnej w MOPS w Rzeszowie został powołany z dniem 1 maja 2012 r., wówczas MOPS w Rzeszowie przystąpił do resortowego programu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej na 2012 r. „Asystent rodziny”, pozyskując tym samym środki finansowe na zabezpieczenie etatów. Program ten jest kontynuowany w tejże jednostce pomocy społecznej. Początkowo pracę w ZAR rozpoczęło 3 pracowników, a byli to: koordynator zespołu, który wykonywał jednocześnie obowiązki asystenta rodziny, oraz 2 asystentów rodziny. Wówczas te osoby były zatrudnione na etacie pracownika socjalnego. Obecnie w skład Zespołu ds. Asysty Rodzinnej wchodzi koordynator zespołu oraz 3 asystentów rodziny. Są to osoby mające wykształcenie w zakresie pedagogiki, psychologii oraz pracy socjalnej²⁵. Należy dodać, że w Zespole ds. Organizacji Pieczy Zastępczej w MOPS w Rzeszowie zatrudniony jest kierownik Zespołu ds. Organizacji Pieczy Zastępczej oraz jego współpracownicy, czyli: 1 starszy koordynator rodzinnej pieczy zastępczej, 5 koordynatorów rodzinnej pieczy zastępczej, 1 specjalista pracy socjalnej, 2 pracowników socjalnych, 1 pedagog oraz 1 psycholog²⁶.

²⁵ *Informacje o ZAR w MOPS w Rzeszowie*, oprac. ZAR MOPS w Rzeszowie pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS Ireny Marszałek, Rzeszów 2014, s. 3.

²⁶ MOPS, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/rodzinnapieczazastpcza>, data dostępu: 3.09.2014.

Podsumowując, liczba wszystkich zatrudnionych w MOPS w Rzeszowie w latach 1990–2014 systematycznie wzrastała, a na koniec 2014 r. wynosiła już 455 osób i było w tym:

- 98 pracowników socjalnych (pracujących w 9 rejonach opiekuńczych),
- 178 opiekunek świadczących usługi opiekuńcze i specjalistyczne usługi opiekuńcze,
- 12 różnych specjalistów realizujących zadania OPSIK,
- 10 specjalistów w Zespole ds. Organizacji Pieczy Zastępczej,
- 4 specjalistów w ZAR,
- 37 pracowników realizujących zadania z zakresu świadczeń socjalnych (świadczenia rodzinne, dodatki mieszkaniowe, świadczenia alimentacyjne, postępowanie wobec dłużników alimentacyjnych),
- 13 pracowników Ośrodka Wsparcia,
- 6 pracowników Powiatowego Zespołu ds. Orzekania o Niepełnosprawności,
- 97 pracowników zabezpieczających obsługę finansowo-księgową oraz administracyjno-techniczną, w tym kadra kierownicza Ośrodka²⁷.

2.3. Pomoc instytucjonalna Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Rzeszowie

Sprawnie działający system wsparcia społecznego – obejmujący poszczególne jednostki pomocy – jest jednym z najważniejszych czynników zwalczania nierówności społecznych oraz przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu klientów pomocy i ich rodzin. W tym zakresie MOPS w Rzeszowie scala infrastrukturę socjalną istniejącą na terenie miasta Rzeszowa i koordynuje działalność takich jednostek organizacyjnych²⁸ jak: domy pomocy społecznej, ośrodki wsparcia i środowiskowe domy samopomocy oraz placówki opiekuńczo-wychowawcze.

DOMY POMOCY SPOŁECZNEJ (DPS)²⁹ – są przeznaczone dla osób wymagających całodobowej opieki z powodu wieku, choroby lub niepełno-

²⁷ Broszura informacyjna „Bliżej ludzi”..., s. 2 oraz dodatkowe źródło: *Dane dotyczące zatrudnienia pracowników MOPS w Rzeszowie w latach 2003–2014* – z Działu Spraw Pracowniczych MOPS w Rzeszowie, stan na koniec grudnia 2014 r.

²⁸ *Jednostki koordynowane przez MOPS w Rzeszowie*, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/jednostki-mops>, data dostępu: 3.09.2014.

²⁹ *Domy pomocy społecznej i ośrodki wsparcia – informacje* to materiał opracowany przez Dział Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS w Rzeszowie Beaty Mierzejewskiej, s. 1–2.

sprawności niemogących samodzielnie funkcjonować w codziennym życiu, dla których pomoc w formie usług opiekuńczych jest niewystarczająca. W takiej sytuacji gmina oferuje całodobowe usługi w domu pomocy społecznej. W Rzeszowie są to następujące DPS:

- DPS dla Dorosłych Niepełnosprawnych Intelktualnie im. Józefy Jaklińskiej (ul. Powstańców Styczniowych 37), przeznaczony dla 85 dorosłych osób niepełnosprawnych intelektualnie;
- DPS dla Kombatantów im. Bohaterów Westerplatte (ul. Powstańców Śląskich 4), przeznaczony dla osób niepełnosprawnych fizycznie i osób w podeszłym wieku, dysponuje 103 miejscami dla kombatantów i osób uprawnionych;
- DPS dla Osób Przewlekłe Psychiczne Chorych (ul. Załęska 7), przeznaczony dla 140 osób przewlekłe psychicznie chorych;
- DPS dla Osób w Podeszłym Wiekui oraz Osób Niepełnosprawnych Fizycznie (ul. mjr. H. Sucharskiego 1), przeznaczony dla 129 osób w podeszłym wieku oraz 16 osób niepełnosprawnych fizycznie. W skład tego DPS wchodzi następujące obiekty:
 - DPS przy ul. mjr. H. Sucharskiego 1,
 - filia DPS przy ul. Łabędziej 9³⁰.

Tabela 7. Liczba osób umieszczonych w DPS na terenie miasta Rzeszów w latach 2009–2013

Rok	Liczba osób umieszczonych w DPS dla osób w podeszłym wieku	Liczba osób umieszczonych w DPS dla osób przewlekłe somatycznie chorych	Liczba osób umieszczonych w DPS dla osób przewlekłe psychicznie chorych	Liczba osób umieszczonych w DPS dla dorosłych niepełnosprawnych intelektualnie	Liczba osób umieszczonych w DPS dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych intelektualnie	Liczba osób umieszczonych w DPS dla osób niepełnosprawnych fizycznie
2013	75	–	15	2	2	10
2012	65	–	12	5	5	3
2011	38	–	13	1	1	4
2010	39	3	14	–	–	9
2009	33	3	8	1	1	4
Łącznie	250	6	62	9	9	30

Źródło: Dane z Działu Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie (Sekcja ds. Domów Pomocy Społecznej i Ośrodków Wsparcia), ul. Skubisza 4

³⁰ *Miasto Rzeszów – materiał na spotkanie Unii Metropolii Miast...*, s. 2. Zob. też: *Broszura informacyjna „Bliżej ludzi”...*, s. 5 oraz *Domy pomocy społecznej i ośrodki wsparcia – informacja...*, s. 1.

Na podstawie danych zawartych w tabeli 7 można stwierdzić, że w okresie 2009–2013 na terenie miasta Rzeszowa wydano najwięcej skierowań do DPS dla osób w podeszłym wieku, bo aż 250, a w latach 2009–2011 było ich średnio 36. Zdecydowanie ich liczba zwiększyła się w ostatnich latach, w 2012 r. było to 65, a w 2013 r. aż 75 decyzji o umieszczeniu w tym typie DPS, co niejako wpisuje się w tendencje demograficzne związane ze starzeniem się społeczeństwa polskiego.

OŚRODKI WSPARCIA³¹ – są środowiskową formą pomocy półstacjonarnej przeznaczoną dla osób w podeszłym wieku oraz niepełnosprawnych i mającą na celu pozostanie osoby w naturalnym środowisku domowym i przeciwdziałanie instytucjonalizacji. Na terenie miasta Rzeszowa obecnie działają:

- OW, ul. mjr. H. Sucharskiego 1 – działa od 1994 r. i wspiera 45 osób,
- OW, ul. Seniora 2 – z jego usług w formie pobytu dziennego od 1990 r. korzysta 100 osób,
- Środowiskowy Dom Samopomocy (ŚDS), ul. Ofiar Katynia 1 – funkcjonuje od stycznia 2014 r. jako jedna jednostka budżetowa; powstał z połączenia 2 ŚDS i jest przeznaczony dla 52 osób z niepełnosprawnością³².

Tabela 8. Liczba osób skierowanych do OW i ŚDS w Rzeszowie w latach 2009–2013

Rok	Liczba osób skierowanych do OW	Liczba osób skierowanych do ŚDS
2013	138	56
2012	131	56
2011	140	52
2010	135	53
2009	134	25
Łącznie	678	242

Źródło: Dane z Działu Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie (Sekcja ds. Domów Pomocy Społecznej i Ośrodków Wsparcia), ul. Skubiszka 4

Jak wynika z analizy danych znajdujących się w tabeli 8, w latach 2009–2013 do OW w Rzeszowie skierowano ogółem 678 osób, w każdym roku było to średnio 135 osób, natomiast do ŚDS w Rzeszowie 242 osoby, naj-

³¹ *Domy pomocy społecznej i ośrodki wsparcia – informacje...*, s. 3–4.

³² *Miasto Rzeszów – materiał na spotkanie Unii Metropolii Miast ...*, s. 2–3 oraz zob. *Broszura informacyjna „Blżej ludzi”...*, s. 6, a także *Domy pomocy społecznej i ośrodki wsparcia – informacje...*, s. 3.

mniej osób (zaledwie 25) trafiło do tej instytucji w 2009 r., zaś od 2010 r. do 2013 r. w każdym roku kierowano do ŚDS w Rzeszowie ponad 50 osób.

PLACÓWKI OPIEKUŃCZO-WYCHOWAWCZE³³ działające na terenie miasta Rzeszowa są typu socjalizacyjnego i interwencyjnego. Aktualnie funkcjonują: Placówka Opiekuńczo-Wychowawcza im. dr. Henryka Hanasiewicza, ul. Unii Lubelskiej 4 (czyli dawne Pogotowie Opiekuńcze), która dysponuje 14 miejscami typu socjalizacyjnego i 11 miejscami typu interwencyjnego. Zapewnia ona dzieciom pozbawionym opieki rodziców całodobową opiekę oraz wychowanie do czasu powrotu do rodziców, umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej lub placówce socjalizacyjnej³⁴.

Dodatkowo działają – zapewniając całodobową opiekę i wychowanie dzieciom całkowicie lub częściowo pozbawionym opieki rodzicielskiej – miejskie jednostki budżetowe, które powstały w styczniu 2014 r. z przekształcenia Zespołu Placówek Opiekuńczo-Wychowawczych – Dom dla Dzieci i Młodzieży „Mieszko” w Rzeszowie. Są to:

- Centrum Administracyjne do Obsługi Placówek Opiekuńczo-Wychowawczych w Rzeszowie, ul. Nizinna 30/1;
- Dom dla Dzieci „Mieszko” w Rzeszowie, ul. Nizinna 30/2, jest placówką całodobową przeznaczoną dla maksymalnie 30 wychowanków powyżej 10. roku życia (27 miejsc typu socjalizacyjnego i 3 miejsca typu interwencyjnego). W wyjątkowych przypadkach, gdy przemawia za tym stan zdrowia dziecka albo dotyczy to jego rodzeństwa, możliwe jest też umieszczenie dziecka poniżej 10. roku życia;
- Dom dla Dzieci „Dobrawa” w Rzeszowie, ul. Nizinna 30/1, jest placówką całodobową typu socjalizacyjnego przeznaczoną dla 14 wychowanków powyżej 10. roku życia³⁵.

Szczegółowe zestawienie liczby dzieci z terenu miasta Rzeszowa umieszczonych w placówkach opiekuńczo-wychowawczych prezentuje tabela 9.

³³ *Placówki opiekuńczo-wychowawcze – informacje*, oprac. Dział Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS w Rzeszowie Beaty Mierzejewskiej, s. 1, oraz *Broszura informacyjna „Bliżej ludzi”...*, s. 5.

Zob. też: *Jednostki koordynowane przez MOPS w Rzeszowie*, <http://mopsrzeszow.pl/in dex.php/jednostki-mops>, data dostępu: 4.09.2014.

³⁴ Tamże.

³⁵ Dom „Mieszko”, <http://www.dommieszko.pl>, data dostępu: 3.09.2014. Zob. też: *Placówki opiekuńczo-wychowawcze – informacje...*, s. 1 oraz *Broszura informacyjna „Bliżej ludzi”...*, s. 4–5.

Tabela 9. Liczba dzieci z terenu miasta Rzeszowa umieszczonych w placówkach opiekuńczo-wychowawczych w latach 2009–2013

Rok	Liczba dzieci z terenu miasta Rzeszowa umieszczonych w placówkach interwencyjnych	Liczba dzieci z terenu miasta Rzeszowa umieszczonych w placówkach socjalizacyjnych	Ogółem
2006	17	36	53
2007	19	31	50
2008	30	26	56
2009	17	36	53
2010	15	29	44
2011	6	32	38
2012	15	28	43
2013	16	12	28

Źródło: Dane z Działu Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie (Sekcja ds. Pieczy Zastępczej i Wsparcia Osób Usamodzielnianych), ul. Skubisza 4

Analizując dane, które zawiera tabela 9, można zauważyć, że w latach 2006–2013 dzieci najczęściej umieszczane były w placówkach socjalizacyjnych i średnio rocznie trafiało do nich 29 osób, zaś w placówkach interwencyjnych umieszczano średnio w każdym roku po 17 osób. Warto też nadmienić, że w tym okresie najmniej dzieci trafiło do placówek opiekuńczo-wychowawczych w 2013 r., bo 28 – w porównaniu z 53 skierowanymi w 2006 r.

Ważnym zasobem instytucjonalnym MOPS w Rzeszowie jest Ośrodek Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej (OPSIK)³⁶. Działa on zgodnie z zapisami ustawy o pomocy społecznej i umożliwia realizację jednego z zadań pomocy społecznej, którym jest świadczenie poradnictwa specjalistycznego, a głównie prawnego, psychologicznego i rodzinnego osobom oraz rodzinom, które mają trudności w rozwiązywaniu swoich problemów życiowych bez względu na posiadany dochód³⁷.

OPSIK zapewnia pomoc psychologiczną w formie konsultacji indywidualnych i grup wsparcia, poradnictwa prawnego, pedagogicznego i socjalnego, a także pomoc w formie schronienia dla osób, które z powodu przemocy stosowanej przez członka rodziny nie mogą przebywać w domu³⁸.

Ośrodek dysponuje pokojami mieszkalnymi, w których mogą znaleźć schronienie osoby dotknięte przemocą w rodzinie oraz 2 mieszkaniami

³⁶ Informacja o działalności Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS w Rzeszowie, oprac. OPSIK MOPS w Rzeszowie, ul. Skubisza 4, pod kierunkiem zastępcy dyrektora Beaty Mierzejewskiej, 2014 r.

³⁷ Tamże, s. 1.

³⁸ Tamże.

chronionymi dla wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych i rodzin zastępczych oczekujących na własne mieszkanie. Ośrodek zapewnia nieodpłatny pobyt, zaś żywność, odzież i środki czystości mieszkańcy zapewniają sobie sami. Gdy nie mają takiej możliwości, udziela się im pomocy w formie zasiłku celowego czy okresowego³⁹.

Dodatkowo w ramach poradnictwa specjalistycznego w latach 2009–2013 prowadzone były:

- grupa dla dzieci z zakresu zajęć rozwojowych prowadzonych metodą Weroniki Sherborne,
- grupa wsparcia dla kobiet doświadczających przemocy w rodzinie,
- grupy z zakresu treningów wychowawczych w formie szkoły dla rodziców,
- program korekcyjno-edukacyjny dla osób stosujących przemoc w rodzinie,
- cykl szkoleń dla pracowników socjalnych zaangażowanych w prace zespołu interdyscyplinarnego⁴⁰.

Realizowane w MOPS w Rzeszowie oddziaływania korekcyjno-edukacyjne wobec osób stosujących przemoc w rodzinie prowadzone są w formie programów działań psychologicznych, edukacyjnych i socjalizacyjnych ukierunkowanych na zmianę zachowań i postaw osób stosujących przemoc. W latach 2009–2013 programy korekcyjno-edukacyjne prowadzone były dwa razy w roku (łącznie 10 edycji) w Zakładzie Karnym przy ul. Załęskiej w Rzeszowie. Od 2014 r. oddziaływania korekcyjno-edukacyjne prowadzone są w formie wolnościowej, tzn. do udziału w programie kierowane są osoby skazane z art. 207 k.k. odbywające wyroki w zawieszeniu oraz osoby kierowane przez pracowników socjalnych w ramach funkcjonujących grup roboczych powoływanych przez Miejski Zespół Interdyscyplinarny⁴¹.

Statystyczne podsumowanie wyszególnionych powyżej działań OPSIK MOPS w Rzeszowie ukazuje zbiorcza tabela 10.

Tabela 10. Działalność Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS w Rzeszowie w latach 2009–2013

Wyszczególnienie	Rok 2009	Rok 2010	Rok 2011	Rok 2012	Rok 2013
Poradnictwo specjalistyczne	799 rodzin (klientów) 2473 osoby w rodzinach	912 rodzin (klientów) 3065 osób w rodzinach	660 rodzin (klientów) 2080 osób w rodzinach	916 rodzin (klientów) 1597 osób w rodzinach	1049 rodzin (klientów) 2563 osoby w rodzinach

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże, s. 2.

Wyszczególnienie	Rok 2009	Rok 2010	Rok 2011	Rok 2012	Rok 2013
Interwencja kryzysowa	353 rodziny (klienci) 1080 osób w rodzinach	235 rodzin (klientów) 789 osób w rodzinach	101 rodzin (klientów) 320 osób w rodzinach	59 rodzin (klientów) 180 osób w rodzinach	48 rodzin (klientów) 167 osób w rodzinach
Mieszkańcy mieszkań chronionych	4	7	9	10	6
Schronienie w pokojach interwencyjnych	35 osób (16 kobiet 19 dzieci)	28 osób (17 kobiet 9 dzieci)	40 osób (17 kobiet 22 dzieci 1 mężczyzna)	30 osób (17 kobiet 13 dzieci)	25 osób (12 kobiet 13 dzieci)
Liczba grup korekcyjno-edukacyjnych i osób uczestniczących	2/26	2/18	2/25	2/24	2/27
Miejski Zespół Interdyscyplinarny			139 „Niebieskich Kart” 26 grup roboczych	258 „Niebieskich Kart” 16 grup roboczych	304 „Niebieskie Karty” 246 grup roboczych

Źródło: Dane Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS w Rzeszowie (lata 2009–2013)

Warto dodać, że OPSIK oferuje też schronienie w pokojach interwencyjnych, a w 2013 r. skorzystało z niego 25 osób, w tym 12 kobiet i 13 dzieci. Innym miejscem czasowego pobytu były mieszkania chronione, w których mieszkało od 4 do maksymalnie 10 osób.

Również na uwagę zasługuje prowadzony przez MOPS Miejski Zespół Interdyscyplinarny ds. Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie dla Miasta Rzeszowa – w 2013 r. powołano 246 grup roboczych w odniesieniu do założonych 304 „Niebieskich Kart”.

MOPS w Rzeszowie podejmuje też różnorodne działania na rzecz osób niepełnosprawnych zgodnie z ustawą z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. Są one następujące:

- opracowanie i realizacja powiatowych programów działań na rzecz osób niepełnosprawnych w zakresie rehabilitacji społecznej, rehabilitacji zawodowej i zatrudnienia,
- współpraca z instytucjami administracji rządowej i samorządowej w opracowywaniu i realizacji programów przestrzegania praw osób niepełnosprawnych,

- udostępnianie na potrzeby pełnomocnika i samorządu województwa oraz przekazywanie właściwemu wojewodzie uchwalonych przez Radę Powiatu programów i informacji z ich realizacji,
- podejmowanie działań zmierzających do ograniczania skutków niepełnosprawności,
- opracowanie i przedstawianie planów zadań i informacji z prowadzonej działalności oraz ich udostępnianie na potrzeby samorządu województwa,
- współpraca z organizacjami pozarządowymi i fundacjami działającymi na rzecz osób niepełnosprawnych w zakresie rehabilitacji społecznej i zawodowej tych osób,
- dofinansowanie ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (PFRON):
 - uczestnictwa osób niepełnosprawnych i ich opiekunów w turnusach rehabilitacyjnych,
 - sportu, kultury, rekreacji i turystyki osób niepełnosprawnych,
 - zaopatrzenia w sprzęt rehabilitacyjny, przedmioty ortopedyczne i środki pomocnicze,
 - likwidacji barier architektonicznych, w komunikowaniu się i technicznych w związku z indywidualnymi potrzebami osób niepełnosprawnych,
 - rehabilitacji dzieci i młodzieży,
 - kosztów tworzenia i działania warsztatów terapii zajęciowej (WTZ)⁴².

Jednak największym zainteresowaniem wśród niepełnosprawnych mieszkańców Rzeszowa cieszą się działania w zakresie rehabilitacji społecznej, takie jak dofinansowanie zaopatrzenia w sprzęt rehabilitacyjny, przedmioty ortopedyczne i środki pomocnicze, których realizacja nie jest możliwa ze środków PFRON, oraz dofinansowanie uczestnictwa osób niepełnosprawnych i ich opiekunów w turnusach rehabilitacyjnych⁴³.

Dotąd w strukturach MOPS działa jedna z pierwszych w województwie podkarpackim Wypożyczalnia Sprzętu Rehabilitacyjnego dla Osób Niepełnosprawnych, w której niepełnosprawni mieszkańcy Rzeszowa nieodpłatnie wypożyczają sprzęt rehabilitacyjny oraz urządzenia pomocnicze⁴⁴.

⁴² *Rehabilitacja osób niepełnosprawnych – informacje*, oprac. Sekcja ds. Rehabilitacji Społecznej Osób Niepełnosprawnych pod kierunkiem zastępcy dyrektora ds. wsparcia społecznego..., s. 1.

⁴³ Tamże, s. 2. Zob. *Miasto Rzeszów – materiał na spotkanie Unii Metropolii Miast Polskich*, s. 2 oraz *Broszura informacyjna „Blżej ludzi”...*, s. 5–6.

⁴⁴ Tamże.

Należy jeszcze wspomnieć, że na potrzeby osób niepełnosprawnych orzeka aktualnie Powiatowy Zespół ds. Orzekania o Niepełnosprawności dla Miasta Rzeszowa, który funkcjonuje od kwietnia 2002 r. i orzeka o niepełnosprawności dzieci oraz dorosłych, wydając około 3500 orzeczeń rocznie⁴⁵.

Bardzo ważną inicjatywą i dodatkową formą wsparcia osób niepełnosprawnych w roku 2013 był Program „Aktywny samorząd”⁴⁶, którego wykonawcą był MOPS w Rzeszowie na mocy porozumienia pomiędzy PFRON a Powiatem Miastem Rzeszów. Najważniejszym celem tego programu było wyeliminowanie lub zmniejszenie barier ograniczających uczestnictwo jego beneficjentów w życiu społecznym, zawodowym i dostępie do edukacji. Program zakładał realizację celów szczegółowych, takich jak:

- przygotowanie beneficjentów programu z zaburzeniami ruchu i percepcji wzrokowej do pełnienia różnych ról społecznych przez umożliwienie im włączenia się do tworzącego się społeczeństwa informacyjnego;
- przygotowanie beneficjentów programu do aktywizacji społecznej, zawodowej lub wsparcie w utrzymaniu zatrudnienia przez likwidację lub ograniczenie barier w poruszaniu się oraz barier transportowych;
- umożliwienie beneficjentom programu aktywizacji zawodowej przez zastosowanie elementów wspierających ich zatrudnienie;
- poprawa szans beneficjentów programu na rywalizację o zatrudnienie na otwartym rynku pracy przez podwyższanie kwalifikacji⁴⁷.

Strukturę tego programu stanowią dwa moduły:

- Moduł I – likwidacja barier utrudniających aktywizację społeczną i zawodową,
- Moduł II – pomoc w uzyskaniu wykształcenia na poziomie wyższym.

Grupą docelową w tym programie byli mieszkańcy Rzeszowa. W ramach Modułu I było ich 59, zaś w ramach Modułu II – 69⁴⁸.

2.4. Innowacje i inicjatywy w Miejskim Ośrodku Pomocy Społecznej w Rzeszowie oraz dalsze kierunki pracy

MOPS w Rzeszowie od 1 czerwca 2008 r. do 31 grudnia 2013 r. realizował kilkakrotnie projekt systemowy „Czas na aktywność w mieście Rzeszów”.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ *Ewaluacja realizacji Programu „Aktywny samorząd” w roku 2013*, MOPS w Rzeszowie, informacja udostępniona przez zastępcę dyrektora Beatę Mierzejewską. Zob. tamże szczegółową strukturę tego programu.

⁴⁷ Tamże, s. 1.

⁴⁸ Tamże, s. 2–3.

W całym tym okresie wsparciem zostało objętych 1068 osób, w tym 199 osób niepełnosprawnych. Projekt ten miał na celu głównie przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu klientów tego ośrodka przez stworzenie sprawnego systemu umożliwiającego osobom i rodzinom przezwyciężanie trudnych sytuacji życiowych, umożliwienie im rozwoju, wyrównanie szans społeczno-zawodowych oraz poprawę jakości ich życia⁴⁹.

Dla osiągnięcia powyższych celów konieczne było:

- stworzenie systemu wsparcia na rzecz osób i rodzin znajdujących się w stanie ubóstwa,
- zwiększenie skuteczności pracy socjalnej w mieście poprzez powierzenie pracownikom socjalnym dodatkowych obowiązków w ramach projektu,
- skuteczne wsparcie procesu usamodzielniania się wychowanków rodzin zastępczych i placówek opiekuńczo-wychowawczych⁵⁰.

W ramach zaplanowanych działań w projekcie uwzględniono profesjonalne wsparcie psychologiczne i szkolenie zawodowe, eliminowanie barier, jakie napotykały osoby zagrożone wykluczeniem społecznym, borykające się z problemem dyskryminacji na rynku pracy. W okresie realizacji projektu uczestnicy – klienci tutejszego ośrodka – brali udział różnych w szkoleniach i kursach podnoszących ich kwalifikacje zawodowe⁵¹.

Wymienione działania projektowe są dowodem na aktywizowanie klientów MOPS w Rzeszowie, a ich doskonalszą formą w obszarze aktywizacji mogłyby być prace społecznie użyteczne czy staże. Innowacyjnym pomysłem jest w tym zakresie działający w MOPS w Rzeszowie Zespół ds. Projektów, który inicjował kolejne pomysły i inicjatywy projektowe.

Innym ważnym innowacyjnym działaniem od szeregu lat jest podejmowanie przez Ośrodek różnych inicjatyw lokalnych, jak np.: opracowanie „Charakterystyki osób niepełnosprawnych zamieszkałych w Rzeszowie” w ramach projektu „Baza danych o osobach niepełnosprawnych”, przekazywanie klientom MOPS w Rzeszowie produktów żywnościowych z Banku Żywności i z Regionalnego Towarzystwa Rolno-Przemysłowego „Dolina Strugu”. Dodatkowo realizowano w tej instytucji do tej pory następujące akcje: „Mikołaj”, „Pomóż dzieciom przetrwać zimę”, „Energetyczny torni-

⁴⁹ Projekt systemowy „Czas na aktywność w mieście Rzeszów” – informacje, oprac. zespół pod kierunkiem zastępcy dyrektora ds. wsparcia społecznego Beaty Mierzejewskiej, Rzeszów 2014, s. 1.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Zob. D. Mróz, *Kontrakt socjalny jako narzędzie wspierające rozwój i upowszechnianie aktywnej integracji klientów pomocy społecznej ze środków EFS (na przykładzie MOPS w Rzeszowie)* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Lokalne strategie aktywnej integracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym*, Wydawnictwo Indygo, Rzeszów 2012, s. 27–29.

ster”, „Podziel się domem” – ta ostatnia promująca rodzicielstwo zastępcze. Jednocześnie MOPS w Rzeszowie systematycznie organizuje kolonie letnie i profilaktyczne dla dzieci i młodzieży z rodzin wspieranych przez tę instytucję. Również dyrekcja i kierownictwo rzeszowskiego MOPS uczestniczyły w pracach Grupy Wymiany Doświadczeń w ramach projektu „Doskonalenie zarządzania usługami publicznymi i rozwojem w jednostkach samorządu lokalnego”⁵².

Jako dobrą praktykę w MOPS w Rzeszowie można postrzegać m.in.: działalność ZAR, Zespołu ds. Organizacji Pieczy Zastępczej oraz Miejskiego Zespołu Interdyscyplinarnego ds. Przeciwdziałania Przemocy Domowej (MZI).

W przypadku pracy asystenta rodziny (w ramach ZAR) innowacyjność polega na wprowadzeniu nowego modelu pracy socjalnej – Podejścia Skoncentrowanego na Rozwiązaniach (PSR). Nowością jest też wdrożony model pracy oparty na zespołowości, który skupia się wokół czterech filarów:

1. ZAR,
2. Zespołowość pracowników MOPS Rzeszów (asystenci, pracownicy socjalni, koordynatorzy pieczy zastępczej, psycholog, pedagog, konsultant prawny i inni),
3. Współpraca z innymi jednostkami na rzecz rodziny (PCPR, placówki opiekuńczo-wychowawcze, sąd, szkoła, świetlice, organizacje pozarządowe),
4. Podnoszenie kompetencji i integracja środowiska asystentów rodziny.

Również innowacyjnym działaniem w ramach MOPS w Rzeszowie jest to, że członkowie rzeszowskiego ZAR odbywają cykliczne spotkania z supervisorem, a ich działania podlegają systematycznej ewaluacji⁵³.

MOPS w Rzeszowie był również inicjatorem i popularyzatorem idei Grupy Wymiany Doświadczeń (GWD) Asystentów Rodziny z Podkarpacia⁵⁴. ZAR prowadzi też warsztaty kompetencji rodzicielskich „Rodzicem być”. Natomiast pracownicy Zespołu ds. Organizacji Pieczy Zastępczej są moderatorami Grupy Wsparcia dla Rodziców Zastępczych oraz organizują zajęcia socjoterapeutyczne i wolontariat dla wychowanków rodzin zastępczych. W Ośrodku Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej w Rzeszowie pracownicy prowadzili grupy wsparcia oraz grupy socjoterapeu-

⁵² Broszura informacyjna „Blżej ludzi”, s. 7–8.

⁵³ *Informacje o ZAR w MOPS w Rzeszowie...*, s. 4.

⁵⁴ Zob. I. Marszałek, *Idea asystentury rodzinnej w praktyce na przykładzie pracy Grupy Wymiany Doświadczeń Asystentów Rodziny z Podkarpacia* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Obszary wsparcia rodziny w doświadczeniu lokalnym...*, s. 98–118.

tyczne, a także np. program korekcyjno-edukacyjny dla osób stosujących przemoc w rodzinie oraz szkolenia dla rodziców.

Działalność MOPS w Rzeszowie została doceniona, szczególnie w obszarze współpracy z innymi instytucjami i organizacjami pozarządowymi, o czym świadczą liczne nagrody i wyróżnienia⁵⁵.

Dalsze kierunki pracy MOPS w Rzeszowie to:

- budowanie partnerstw międzyinstytucjonalnych – w tym porozumień MOPS np. z PUP, z UR, a także w fazie przygotowania porozumienie z Kuratorską Służbą Sądową w Rzeszowie;
- tworzenie partnerstwa publiczno-prawnego – np. ze Stowarzyszeniem „Emaus”, chociaż ono nie ma dotacji z miasta na prowadzenie działalności, ale współpraca nadal może być rozwijana i dotyczy zadań z zakresu pomocy społecznej;
- zlecanie zadań organizacjom pozarządowym na mocy ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, np.:
 - praca z osobami bezdomnymi, praca na rzecz osób ubogich poprzez prowadzenie schroniska dla bezdomnych mężczyzn czy prowadzenie tzw. kuchni albertyńskiej, czyli kuchni dla bezdomnych i ubogich,
 - praca na rzecz bezrobotnych – program zatrudnienia socjalnego, realizowany w ramach Centrum Integracji Społecznej,
 - prowadzenie świetlic socjoterapeutycznych dla dzieci i młodzieży,
 - świadczenie bezpłatnego poradnictwa i terapii dla mieszkańców miasta Rzeszowa.

Wyszczególnione powyżej aktualne i przyszłe kierunki pracy MOPS w Rzeszowie wpisują się w ogólnopolski standard współpracy lokalnej⁵⁶, który ma na celu m.in. podejmowanie kompleksowych działań reintegracyjnych w środowisku lokalnym na rzecz różnych kategorii osób zagrożonych wykluczeniem bądź doświadczających wykluczenia społecznego.

⁵⁵ Są to m. in.: Statuetka św. Faustyny jako nagroda I edycji CARITAS POLSKA – „UBI CARITAS” za wieloletnią i owocną współpracę z CARITAS; wyróżnienie za wieloletnią współpracę z Wydziałem Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego i Rzeszowskim Towarzystwem Pomocy im. św. Brata Alberta w zakresie tworzenia modelowego systemu pracy z bezdomnymi i ubogimi; czterokrotne wyróżnienie w konkursie „LODOŁAMACZE” za działalność na rzecz niepełnosprawnych; IV miejsce w Ogólnopolskim Konkursie „Żyjmy bez barier” (czek na 100 tys. zł za opracowanie „Powiatowego programu działań na rzecz osób niepełnosprawnych”). Zob. szerzej na ten temat: *Broszura informacyjna „Bliżej ludzi”...*, s. 8.

⁵⁶ Zob. szerzej: M. Komorska i in., *Standard współpracy lokalnej – procedury, kompetencje, warianty. Kompleksowe formy reintegracji społecznej i zawodowej w środowisku lokalnym*, Wydawnictwo MPiPS CRZL, Warszawa 2014.

3. Organizacje pozarządowe jako partner publicznej pomocy społecznej

3.1. Liczba, formy organizacyjne i struktura działalności organizacji pozarządowych w Rzeszowie

Działalność organizacji pozarządowych stanowi obecnie stały element polskiej polityki pomocy społecznej. M. Grewiński podkreśla, że są one w tym obszarze niezwykle ważne, gdyż „wypełniają najczęściej nisze i działają na rzecz grup, które są niezwykle trudne dla działań zbiurokratyzowanych i mało elastycznych instytucji publicznych”⁵⁷.

Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie⁵⁸ określiła możliwość i formy współpracy administracji publicznej z organizacjami pozarządowymi. Określone zostały podstawowe cztery formy współpracy:

- zlecanie zadań publicznych,
- wzajemne informowanie o planowanych kierunkach działalności i współdziałania,
- konsultowanie projektów aktów normatywnych,
- tworzenie wspólnych zespołów o charakterze doradczym i inicjatywnym.

Przedstawione wyżej kwestie zostały zawarte w rozdziale II „Zadania pomocy społecznej” znowelizowanej w marcu 2004 r. ustawy o pomocy społecznej⁵⁹. Sprecyzowane zostało pojęcie przedmiotu uprawnionego do realizacji zadania zleconego przez organy administracji rządowej i samorządowej, a także określono zasady otwartego konkursu ofert na realizację zadania, elementy oferty podmiotu uprawnionego, formułę umowy o realizację zadania oraz zakres sprawozdawczości z jego realizacji.

W praktyce próby rozwijania współpracy i szczegółowe rozwiązania w zakresie jej form mogą być bardzo zróżnicowane. Stosowane formy zależą od konkretnych ustaleń w obszarze programów współpracy samorządów z organizacjami pozarządowymi oraz poziomu akceptacji roli tych ostatnich jako partnera, który może efektywnie wykonywać zadanie społeczne w skali lokalnej.

⁵⁷ M. Grewiński, *Wielosektorowa polityka społeczna. O przeobrażeniach państwa opiekuńczego*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2009, s. 309.

⁵⁸ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, DzU 2003 nr 96, poz. 873 z późn. zm.

⁵⁹ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, DzU 2004 nr 64, poz. 593, art. 25–35.

Lista organizacji pozarządowych w Rzeszowie jest dosyć długa⁶⁰ – wg bazy ngo.pl aktualnie w obszarze pomocy społecznej działa ich 107⁶¹. Duża koncentracja organizacji pozarządowych w Rzeszowie ma swoje uzasadnienie. Przede wszystkim jest to stolica regionu, największe w jego obszarze skupisko ludzi o różnorodnych potrzebach i bardzo zróżnicowanych możliwościach ich zaspokajania. Duże miasto stwarza większe szanse na znalezienie chętnych do pracy w instytucjach organizujących działania pomocowe. Łatwiej tu o sponsorów, specjalistów i wolontariuszy. Ci ostatni w dużym stopniu rekrutują się spośród młodzieży studenckiej, m.in. z takich kierunków studiów jak pedagogika, psychoprofilaktyka, praca socjalna.

Tabela 11. Organizacje pozarządowe działające w sferze pomocy społecznej w Rzeszowie

Lp.	Sfery działalności pomocowej	Liczba	Status OPP	W tym:	
				fundacje	stowarzyszenia
	Pomoc na rzecz:				
1	osób niepełnosprawnych	14	5	4	10
2	dzieci i młodzieży (edukacja i rozwój)	14	7	3	11
3	rodziny	20	10	5	15
4	dzieci i młodzieży (choroba i rehabilitacja)	15	11	2	13
5	inicjatyw i rozwoju społeczności lokalnej	12	5	–	12
6	bezdomnych	1	1	–	1
7	ubogich	5	3	1	4
8	chorych	10	2	1	9
9	bezrobotnych	3	1	–	3
10	uzależnionych	5	–	1	4
11	osób starszych (emeryci i renciści)	5	1	–	5
12	aktywizacji kobiet	3	–	–	3
	Razem	107	46	17	90

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Bazy ngo.pl, wrzesień 2014, data dostępu: 4.09.2014

⁶⁰ Prezentowana lista nie uwzględnia zespołów charytatywnych Caritas działających przy parafiach i pełniących funkcje opiekuńcze w stosunku do słabszej ekonomicznie części parafialnej społeczności. Pominięto również grupy samopomocowe (np. kluby AA) oraz komitety społeczne.

⁶¹ Ponieważ z bazy nie zostały usunięte organizacje, które zakończyły działalność, informacja zamieszczona na stronie internetowej pokazuje 128 organizacji.

W ogólnej liczbie organizacji pozarządowych w Rzeszowie przeważają stowarzyszenia. Najwięcej ich działa na rzecz dzieci i młodzieży oraz rodziny (edukacja i rozwój oraz choroba i rehabilitacja). Warto też zauważyć, że wszystkie zarejestrowane organizacje pozarządowe funkcjonujące w sferze inicjatyw i rozwoju społeczności lokalnej działają w formie organizacyjnej stowarzyszeń. Podobna sytuacja dotyczy organizacji działających na rzecz bezdomnych i starszych (emeryci i renciści) oraz funkcjonujących w obszarze aktywizacji kobiet.

Należy jednocześnie podkreślić, że przedstawiony zakres działania rzeszowskich organizacji jest bardzo zróżnicowany⁶². Prezentowane formy działań określone zostały arbitralnie, trudno bowiem wyznaczyć ich jednoznaczną specjalizację, gdyż np. organizacje działające na rzecz młodzieży deklarują także wszechstronną pomoc rodzinie (bo w niej żyją głównie podopieczni) lub też dodatkowo pomoc wszystkim potrzebującym. Powoduje to, że szczegółowe cele realizowane przez te organizacje określają często bardzo złożoną strukturę odbiorców.

3.2. Charakterystyka rzeszowskich organizacji pozarządowych w układzie sfer działalności

Jak już podkreślono, najliczniejszą grupę odbiorców usług rzeszowskich organizacji stanowią dzieci i młodzież. Jest to grupa, której problemy są wyjątkowo różnorodne, stąd proponowana oferta pomocowa jest w dużym stopniu zróżnicowana. Część organizacji działających na rzecz omawianej grupy za główny cel uznaje pomoc dzieciom i młodzieży chorym i niepełnosprawnym, podejmując zadania w zakresie tworzenia infrastruktury opiekuńczej i medyczo-rehabilitacyjnej oraz wspierającej funkcjonowanie młodych niepełnosprawnych osób. Inna grupa organizacji nastawiona jest głównie na działalność na rzecz prawidłowego rozwoju dzieci, w tym na

⁶² W latach dziewięćdziesiątych prace związane ze zbieraniem informacji o organizacjach pozarządowych w Rzeszowie prowadzone były przez instytucje publiczne i pozarządowe. W 1995 r. Regionalny Ośrodek Samopomocy w Rzeszowie, Caritas Diecezji Rzeszowskiej oraz Wojewódzki Zespół Pomocy Społecznej podjęły takie działania we współpracy z Bankiem Informacji o Organizacjach Pozarządowych KLON/JAWOR. Ich efektem było wydanie *Informatora o organizacjach działających na polu pomocy społecznej w woj. rzeszowskim*, CIS 1996. Była to pierwsza pełna informacja uwzględniająca działające i nowo powstające organizacje pozarządowe na tym terenie. Kolejną listę sporządziło Towarzystwo Wspierania Rozwoju Dzieci i Młodzieży „Altum” w 1999 r. w ramach *Raportu „O”* z realizacji programu „Monitoring procesu współpracy między organizacjami pozarządowymi, koordynowanego przez Stowarzyszenie na rzecz Forum Inicjatyw Pozarządowych.

pomoc dzieciom z rodzin ubogich, dysfunkcyjnych, z problemami funkcjonowania w szkole.

Przykładem efektywnych działań organizacji pozarządowych reprezentujących grupę pierwszą jest Fundacja Aktywnej Rehabilitacji, która realizuje aktualnie projekt „Kompleksowa aktywizacja społeczna dzieci w wieku 4–16 lat poruszających się na wózku inwalidzkim” (trwa on od 1.04.2013 – 31.03.2016). W ramach tego projektu dzieci i ich rodziny mogą skorzystać z różnych form wsparcia, m.in. z poradnictwa indywidualnego, Warsztatu Aktywnej Rehabilitacji i Obozu Aktywnej Rehabilitacji.

Warto wspomnieć również o działalności Rzeszowskiego Stowarzyszenia na rzecz Dzieci Niepełnosprawnych „SOLIS RADIUS”, którego działalność koncentruje się wokół kompleksowej pomocy dzieciom w wieku rozwojowym, opartej na wczesnej diagnostyce i doborze niezbędnej terapii niwelującej zaburzenia neurologiczne i ruchowe. Stowarzyszenie podejmuje również działania związane z realizowaniem programu zapobiegania i zmniejszania skutków niepełnosprawności oraz wspierania rodzin dzieci niepełnosprawnych, głównie przez różne formy poradnictwa.

Należy jeszcze dodać, że podobny profil działalności prowadzą: Fundacja Caritas na rzecz Regionalnego Ośrodka Rehabilitacyjno-Edukacyjnego dla Dzieci i Młodzieży im. Błogosławionego Jana Pawła II, Stowarzyszenie Rodziców Dzieci i Młodzieży Niepełnosprawnej Ruchowo, a w zakresie pomocy dzieciom autystycznym Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Dzieci i Młodzieży „Titum”. Rolę szczególną wypełnia Hospicjum dla Dzieci, zapewniając opiekę paliatywną w trudnych okresach choroby.

Celem organizacji zajmujących się działalnością na rzecz rozwoju dzieci i młodzieży jest wszechstronna pomoc psychologiczna, wspieranie rozwoju zainteresowań, a także profilaktyka uzależnień i promocja zdrowia. Ważną formą pomocy w tym obszarze są świetlice socjoterapeutyczne, kluby edukacyjne dla młodzieży oraz zajęcia z zakresu aktywizacji zawodowej i społecznej, a także pomoc stypendialna.

Istotną rolę w realizacji wymienionych celów odgrywają na terenie Rzeszowa: Stowarzyszenie na rzecz Wszechstronnego Rozwoju Dzieci, Młodzieży i Dorosłych, Fundacja Pomocy Młodzieży im. Jana Pawła II „Wzrastanie”⁶³, Stowarzyszenie Wspierania Inicjatyw Szkolnych „Wyspiański”.

⁶³ Fundacja prowadzi świetlice środowiskowe o charakterze profilaktyczno-wychowawczym. Jedną z nich funkcjonuje przy ul. Podwisłocze 6, zaś druga przy ul. Hoffmancewskiej 23. Do świetlic przychodzą dzieci od 5 do 14 lat i młodzież w wieku 14–19 lat. Zob. L. Ostrowska, *Ośrodek Wsparcia Dziennego Fundacji „Wzrastanie”* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Pomoc społeczna i jej adresaci. Przegląd wybranych strategii*, Wydawnictwo MANA, Rzeszów 2006.

Istotny wkład w opisywaną działalność wnosi także Towarzystwo „Altum”⁶⁴. Mimo obecnego skupienia swojej działalności wokół problemów związanych z bezrobociem, wykluczeniem i marginalizacją społeczną Towarzystwo prowadzi również działalność na rzecz rozwoju edukacji i wspierania prawidłowego rozwoju dzieci i młodzieży. Jest ona także związana z zapobieganiem zjawiskom patologii społecznej oraz wdrażaniem metod aktywizacji społecznej i zawodowej.

Uwagę zwraca również wspomniana wcześniej działalność Stowarzyszenia na rzecz Wspomagania Rozwoju Dzieci i Młodzieży „Titum”, którego praca skupia się wokół dzieci i młodzieży z zaburzeniami i problemami rozwojowymi, przejawia się poprzez diagnostykę zaburzeń, usługi i porady pedagogiczne oraz wspieranie rodzin. Zakres oferowanych usług jest szeroki. Obejmuje m.in. zajęcia z terapii logopedycznej, hipoterapii, muzykoterapii, grupowe zajęcia terapii V. Sherborne, dogoterapii oraz terapii zajęciowej. Stowarzyszenie prowadzi także działalność edukacyjną dla rodziców, w tym pogotowie terapeutyczne⁶⁵.

Ciekawe, nowoczesne formy wspierania dzieci i młodzieży realizuje od 2013 r. w Rzeszowie w ramach funkcji społecznych galerii handlowych Stowarzyszenie „Siemacha”⁶⁶. Jego działalność zlokalizowana jest w galerii „Millenium Hall”. Oferta obejmuje pracownię multimedialną, muzyczną, kulinarną, a także pracownię rozwoju społecznego i oddział poradnictwa i terapii. W jednym miejscu młodzi ludzie mogą bezpłatnie korzystać z wymienionych form wsparcia i kreatywnie spędzać czas.

Znaczna część rzeszowskich organizacji pozarządowych nastawiona jest na organizowanie pomocy rodzinom, głównie ubogim. Różne są sposoby realizowania tego celu: od prowadzenia punktów rozdawnictwa odzieży i obuwia, wydawania paczek żywnościowych aż po udzielanie pomocy finansowej na pokrycie kosztów kształcenia dzieci, zakup leków czy też podstawowych sprzętów gospodarstwa domowego oraz organizowanie warsztatów i usług terapeutycznych wspierających funkcjonowanie rodziny.

Szeroki zakres działalności wspierającej rodziny, szczególnie niepełne i wielodzietne, prowadzi Caritas Diecezji Rzeszowskiej. Okręg Rzeszów przy centrali diecezjalnej Caritas prowadzi Dom Samotnej Matki i Interwencji

⁶⁴ Towarzystwo Wspierania Dzieci i Młodzieży „Altum” powstało w 1994 r. W roku 2001 w związku ze znacznym rozszerzeniem misji organizacji i celów statutowych zmieniło nazwę na obecną.

⁶⁵ *Roczne sprawozdanie merytoryczne z działalności organizacji pożytku publicznego za rok 2012*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, nr KRS 0000162837.

⁶⁶ Zob. Siemacha, www.siemacha.org.pl, data dostępu: 4.09.2014, oraz milleniumhall@siemachaspot.pl

Kryzysowej, który powstał w 2000 r. przy ul. Dojazd Staroniwa 7. Jest to miejsce pomocy udzielanej samotnym matkom w okresie przed porodem i po urodzeniu dziecka. Od początku 2002 r. w placówce działa Diecezjalna Poradnia Specjalistyczna, w której pracują wolontariusze, specjaliści z zakresu psychologii, prawa kościelnego, cywilnego i rodzinnego, pedagogiki wychowawczej i doradztwa życia rodzinnego.

Caritas wspiera także rodziny wielodzietne m.in. przez organizowanie weekendowych spotkań w ośrodku Caritas w Myczkowcach i wakacji dla młodzieży⁶⁷ (organizowanych przy wsparciu finansowym MOPS w Rzeszowie) oraz dary rzeczowe i spotkania mikołajowe.

Wśród organizacji działających na rzecz rodziny wymienić należy ponadto: Rzeszowskie Towarzystwo Pomocy Rodzinie „Rodzina Rodzin”, Stowarzyszenie na rzecz Dzieci Specjalnej Troski, Stowarzyszenie na rzecz Rodzin Wielodzietnych, Stowarzyszenie „Szczęśliwy dom” im. Wiktorii i Józefa Ulmów z Dziećmi, Stowarzyszenie na rzecz Rodzin z Dysfunkcjami Rozwojowymi „BRUNO” oraz Podkarpacki Bank Żywności i Polski Komitet Pomocy Społecznej.

Kolejną liczną grupę rzeszowskich organizacji pozarządowych stanowią te, które działają na rzecz osób niepełnosprawnych. Organizacje te zrzeszają zarówno osoby niepełnosprawne, jak i osoby działające na ich rzecz. Nastawione są przede wszystkim na podejmowanie działań w zakresie rehabilitacji medycznej i społecznej, a także ochronę promocji zdrowia wśród niepełnosprawnych, jak również prowadzenie promocji zatrudnienia i aktywizacji zawodowej bezrobotnych osób niepełnosprawnych. Szeroką działalność w tych obszarach prowadzi na terenie Rzeszowa Polskie Towarzystwo Walki z Kalectwem (Oddział w Rzeszowie), podejmując także liczne działania z zakresu społecznego informowania i integrowania osób niepełnosprawnych⁶⁸.

Istotną rolę odgrywają ponadto: Stowarzyszenie Niepełnosprawnych Ruchowo „Hiob”, Polskie Stowarzyszenie Głuchych, Polski Związek Niewidomych, Katolickie Stowarzyszenie Niepełnosprawnych „Koło” w Rzeszowie, Stowarzyszenie na rzecz Osób Niepełnosprawnych im. Ojca Pio, Rzeszowski Oddział Polskiego Stowarzyszenia na rzecz Osób Upośledzonych Umysłowo, prowadzący projekty Centrum Doradztwa Zawodowego i Wspierania Osób Niepełnosprawnych Intelktualnie (Centrum Dzwoni), oraz nowo powstała Fundacja Aktywizacji Zawodowej Osób Niepełnosprawnych.

⁶⁷ Zob. A. Szluz, *Wakacje dzieci i młodzieży w Ośrodku Wypoczynkowo-Rehabilitacyjnym Caritas w Myczkowcach*, „Przemiana” 1(79) 2012, s. 14.

⁶⁸ Celowi temu służy m.in. publikacja *Broszury informacyjnej na temat ulg i uprawnień dla osób z niepełnosprawnością*, Rzeszów 2012.

Rzeszowskie organizacje pozarządowe przez swoją działalność dążą też do pobudzania rozwoju społeczności lokalnych. Jedną z metod przeciwdziałania marginalizacji tych społeczności jest stymulowanie ich do działania na rzecz własnego otoczenia, czyli animacja społeczności lokalnych. Przyszła efektywność takich działań wymaga w pierwszej kolejności diagnozy problemów, by potem móc podejmować konkretne zadania. Działania tego typu powodują poszerzenie więzi społecznych między uczestnikami życia lokalnego i prowadzą do tworzenia kapitału społecznego.

Rolę istotną w określonym wyżej obszarze działań odgrywa na terenie Rzeszowa Podkarpackie Stowarzyszenie Inicjatyw Społecznych. Jego celem jest wspieranie społeczności lokalnych w rozwiązywaniu problemów związanych z bezrobociem, wykluczeniem, a także stwarzanie nowych perspektyw w wyrównywaniu szans rozwoju i aktywności obywateli.

Ważną rolę w tym względzie odgrywają także: Stowarzyszenie na rzecz Aktywności Społecznej, Stowarzyszenie Inicjatyw Wolontarystycznych „Perspektywa” oraz Stowarzyszenie „Działajmy Razem”. Należy też podkreślić ciekawą działalność Stowarzyszenia „CRAS” – Centrum Rozwoju Aktywności Społecznej oraz Stowarzyszenia Inicjatyw Obywatelskich „Akta”, a także Podkarpackiego Ośrodka Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego i Fundacji Demokracji Lokalnej.

Znaczna liczba organizacji pozarządowych wspiera osoby chore. Są to działania wielokierunkowe związane z organizowaniem pomocy dla chorych na określone rodzaje chorób (Polskie Stowarzyszenie Diabetyków – Oddział Rzeszów, Polskie Towarzystwo Laryngektomowanych – Oddział Rejonowy Rzeszów, Polskie Stowarzyszenie Pomocy Osobom z Chorobą Alzheimer), a także związane z ogólnymi problemami leczenia (Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Lekarskiej Regionu Rzeszowskiego, Stowarzyszenie Przyjaciół Wojewódzkiego Szpitala Specjalistycznego w Rzeszowie, Fundacja na rzecz Szpitala Miejskiego w Rzeszowie).

Niezwykle ważną rolę odgrywają w Rzeszowie fundacje i stowarzyszenia w zakresie wspierania osób ubogich. Istotne zadania w tym zakresie podejmuje od 1988 r. Rzeszowskie Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta. Dzięki jego staraniom, przy współpracy instytucji samorządowych i rządowych oraz kościelnych i mieszkańców miasta, utworzone zostało Centrum Charytatywne przy ul. Styki 21. W ramach Centrum funkcjonuje kuchnia dla najuboższych oraz łaźnia dla ubogich (także bezdomnych). Z posiłków wydawanych w Centrum korzystają osoby ubogie posiadające stosowne zaświadczenie z MOPS. W okresie przedsięwzięcznym organizowane są

spotkania – śniadanie wielkanocne i spotkanie opłatkowe. Gromadzą one 200–300 najuboższych osób z terenu miasta.

Od dziewięciu lat wolontariusze Towarzystwa organizują akcje charytatywne na rzecz pomocy ubogim dzieciom z rodzin wielodzietnych. Przedmiotem akcji charytatywnych jest m.in. zbieranie przyborów szkolnych dla dzieci z ubogich rodzin. Odbywają się one na terenie rzeszowskich szkół⁶⁹.

Warto wspomnieć również o działalności Fundacji „Nowe Życie”, która od początku (1989 r.) koncentrowała się na pomocy ludziom ubogim, w tym chorym (pozyskiwanie i nieodpłatne wydawanie leków pochodzących z darów, wypożyczalnia sprzętu rehabilitacyjnego). Fundacja prowadzi Rodzinny Dom Integracyjny „Dobry Czas”, w ramach którego działa świetlica dla dzieci, ośrodek rehabilitacyjny osób uzależnionych i ich rodzin „Feniks” oraz Dom Dziennego Pobytu dla Osób Starszych i Niepełnosprawnych „Przy kominku”.

Wspomniane wcześniej Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta działa również, a nawet przede wszystkim niezwykle prężnie na rzecz osób bezdomnych. Centrum Charytatywne przy ul. J. Styki 21 obok kuchni dla ubogich tworzą dwa schroniska (dla bezdomnych kobiet i mężczyzn), Grupa Abstynencka „Przemiana” i nowo powstałe Centrum Integracji Społecznej. Schronisko zapewnia podopiecznym całodzienne wyżywienie, zakwaterowanie, pomoc lekarską oraz pomoc w wyrobieniu dokumentów.

W schronisku działa Klub Albertyński i grupa abstynencka „Przemiana” (1993 r.). Praca terapeutyczna polega na prowadzeniu specjalnego programu terapeutycznego opracowanego przez opiekuna terapeutę. Ważną rolę w zwalczaniu nałogu odgrywa modlitwa, również w formie rekolekcji (najczęściej w ośrodku w Myczkowcach)⁷⁰. Towarzystwo pomaga swoim podopiecznym w znalezieniu mieszkań, prowadzony jest też program aktywizacji zawodowej bezdomnych.

Pracę z uzależnionymi osobami prowadzi także Oddział Stowarzyszenia Katolicki Ruch Antynarkotyczny „Karan”, który działa w Rzeszowie od 1993 r. Główną misją Stowarzyszenia są działania mające zapobiegać uzależnieniom młodzieży od narkotyków i innych substancji odurzających. W jego ramach działa, jedyne na terenie województwa, Centrum Interwencji Kryzysowej, do którego kierowane są osoby, które wyszły z nałogu i wymagają przygotowania do samodzielnego życia w społeczeństwie. „Karan”

⁶⁹ *Sprawozdanie merytoryczne z działalności Rzeszowskiego Towarzystwa Pomocy im. św. Brata Alberta*, MPiPS oraz Rzeszowskie Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, www.bratalbert.rzeszow.pl, data dostępu: 4.09.2014.

⁷⁰ Zob. M. Bienia, *Rekolekcje, Myczkowce 2012 r.*, „Przemiana” 1(79) 2012, s. 27.

proceedi także Poradnię Rodzinną dla osób uzależnionych i ich rodzin oraz Punkt Konsultacyjny i Telefon Zaufania. Istnieje też hostel postrehabilitacyjny dla uzależnionych. Stowarzyszenie prowadzi również świetlicę dla dzieci z rodzin dysfunkcyjnych, dotowaną przez MOPS.

Pomoc bezrobotnym to jeden z celów realizowanych przez rzeszowskie organizacje pozarządowe. Istotne znaczenie ma w tym aspekcie opisywane wcześniej Towarzystwo „Altum”, podejmujące liczne działania z zakresu przedsiębiorczości i przeciwdziałania bezrobociu. Głównym celem Towarzystwa jest aktywizacja osób bezrobotnych. Odbywa się to poprzez działające w jego ramach Centrum Aktywności Zawodowej i Wspierania Przedsiębiorczości z biurem pośrednictwa pracy, które nieodpłatnie udziela porad dotyczących sporządzania dokumentów niezbędnych w trakcie poszukiwania pracy, a także przekazuje informacje o wolnych miejscach pracy. Duże znaczenie w zakresie wspierania osób bezrobotnych ma także działająca w ramach opisywanego wcześniej Centrum Charytatywnego organizacja świadcząca kompleksowe wsparcie osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym – Centrum Integracji Społecznej⁷¹. Prowadzony w jego ramach proces reintegracji społecznej sprzyja zdobyciu bądź podwyższeniu kwalifikacji zawodowych i kompetencji społecznych⁷².

Rzeszowskie organizacje działają także na rzecz aktywizacji kobiet. Warto tu wymienić Stowarzyszenie na rzecz Kobiet „Victoria”, Podkarpackie Stowarzyszenie Kobiet „Athena”, Stowarzyszenie na rzecz Edukacji Kobiet „Bianka”. Stowarzyszenie „Victoria” swoje działania koncentruje wokół problemów kobiet z różnych środowisk. Stara się wspierać kobiety, by mogły zaistnieć w życiu publicznym, poruszać się na rynku pracy, zdobywać samodzielność. Cele te realizuje przez tworzenie i realizację programów aktywnej walki z bezrobociem, propagowanie nowych form i metod zatrudnienia oraz wdrażanie nowych technologii edukacyjnych służących wyrównywaniu szans kształcenia. Do ich realizacji przyczynia się także realizowane w ramach działalności Towarzystwa tworzenie placówek i ośrodków, w których prowadzone są różne formy pomocy dla kobiet. Przykładem może być zorganizowany przez Oddział Towarzystwa w Kolbuszowej Wiejski

⁷¹ Zob. Program „Aktywne formy przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu” Edycja 2011–2015, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2010.

⁷² Szczegółowy opis funkcjonowania Centrum Integracji w Rzeszowie prezentuje artykuł: R. Dul, *Zatrudnienie socjalne w Centrum Integracji Socjalnej przykładem kompleksowego wsparcia osób zagrożonych wykluczeniem społecznym* [w:] W. Jedynek (red.), *Wyzwania dla pomocy społecznej w wymiarze lokalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.

Ośrodek Edukacji, a także działająca w Rzeszowie grupa nieformalna Rzeszowskie Forum Kobiet.

Adresatem działań podejmowanych przez organizacje pozarządowe są także osoby starsze. Są to w większości stowarzyszenia społeczno-kombatantkie oraz związki emerytów i rencistów. Spośród nich na szczególną uwagę zasługują: Związek Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych – Zarząd Okręgowy w Rzeszowie, Związek Inwalidów Wojennych oraz Związek Sybiraków – Oddział Rzeszów.

3.3. Współpraca organizacji pozarządowych z sektorem publicznym

Od początku lat dziewięćdziesiątych z organizacjami pozarządowymi w Rzeszowie aktywnie współpracuje Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej. Obie współpracujące strony uważają, że wspólny cel, którym jest pomaganie, o wiele łatwiej realizować, korzystając z zaangażowania i doświadczenia większej liczby osób. Łatwiej też dzięki pomysłom dużej grupy zgromadzić większą sumę środków finansowych.

Współpraca odbywa się na trzech płaszczyznach:

- wsparcia finansowego samorządu (MOPS zleca realizację pewnych zadań drogą otwartych konkursów ofert),
- pomocy organizacyjnej (np. w pozyskiwaniu lokali stanowiących miejsce funkcjonowania organizacji),
- pomocy merytoryczno-szkoleniowej (edukacja i wymiana doświadczeń)⁷³.

MOPS współpracuje z kilkunastoma organizacjami pozarządowymi, które działają na rzecz osób niepełnosprawnych, i dofinansowuje ich inicjatywy. Są to: Stowarzyszenie Solis, Radius, Podkarpackie Stowarzyszenie na rzecz Pomocy Dzieciom i Młodzieży z Cukrzycą, Stowarzyszenie „Otwarty Umysł”, Podkarpackie Stowarzyszenie Pomocy Osobom z Chorobą Alzheimera, Stowarzyszenie na rzecz Dzieci z ADHD, Podkarpackie Stowarzyszenie Aktywnej Rehabilitacji, Stowarzyszenie na rzecz Rodzin z Dysfunkcjami Rozwojowymi „Bruno”, Fundacja Podkarpackie Hospicjum dla Dzieci, Podkarpackie Stowarzyszenie „Ars Vivendi” na rzecz Rozwoju ZS UNICEF, Stowarzyszenie „Titum”, Stowarzyszenie na rzecz Dzieci z Porażeniem Mózgowym „Daj Szansę” i inne.

⁷³ Na podstawie informacji uzyskanych od Barbary Dudek, samodzielnego specjalisty ds. współpracy z organizacjami pozarządowymi w MOPS w Rzeszowie.

Również działalność charytatywna Caritas Diecezji Rzeszowskiej i Rzeszowskiego Towarzystwa Pomocy im. św. Brata Alberta, prowadzącego Centrum Charytatywne, odbywa się przy współpracy z MOPS w Rzeszowie i z dofinansowaniem z budżetu miasta. W ramach wspomnianego wyżej Towarzystwa działa – jak już wcześniej zaznaczono – Centrum Integracji Społecznej, które powstało dzięki współpracy instytucji samorządowych, w tym MOPS. W 2013 r. przekazał on dotację na rzecz rozwoju Centrum w wysokości 380 tys. zł.

Od wielu lat MOPS współpracuje również ze Stowarzyszeniem „Karan”, wspierając rozwój Centrum Interwencji Kryzysowej oraz hostelu postrehabilitacyjnego dla uzależnionych.

Przykładem efektów dobrej współpracy MOPS ze świeckimi organizacjami pozarządowymi i podmiotami kościelnymi jest wspieranie funkcjonowania świetlic socjoterapeutycznych dla dzieci i młodzieży z rodzin dysfunkcyjnych. Tempo rozwoju tych działań obrazuje tabela 12.

Tabela 12. Wspieranie funkcjonowania świetlic socjoterapeutycznych oraz klubów dla dzieci i młodzieży przez MOPS w Rzeszowie

Świetlice i kluby wsparcia	Lata	
	2000	2013
Świetlice dla dzieci	6	13
Kluby dla dzieci	–	3
Kluby wsparcia dziennego prowadzące usługi terapii i poradnictwa	–	1
Kwota dotacji z budżetu miasta	147 557 zł	1 181 100 zł

Podkreślenia wymaga również nawiązanie przez MOPS współpracy z opisywanym wcześniej Stowarzyszeniem „Siemacha” w zakresie stwarzania możliwości dla rozwoju funkcji wychowawczych i terapeutycznych na terenie galerii handlowej.

Warto także wspomnieć o tym, że rzeszowskie instytucje samorządowe cenią sobie uzupełnianie działań samorządu przez organizacje pozarządowe. Jak twierdzi B. Dudek, „są one bliżej ludzi i w pełniejszy sposób identyfikują nowe potrzeby grup i jednostek, szczególnie ze środowisk zagrożonych patologiami społecznymi i ubóstwem”⁷⁴. Duże znaczenie ma też uczestniczenie przedstawicieli organizacji pozarządowych w posiedzeniach i pracach komisji Rady Miasta Rzeszowa.

⁷⁴ Tamże.

3.4. Wolontariat w rzeszowskiej pomocy społecznej

Wolontariat rozumiany jest najczęściej jako świadome, dobrowolne i nieodpłatne podejmowanie pracy na rzecz osób potrzebujących, które wykracza poza związki koleżeńskie i przyjacielskie⁷⁵. T. Kamiński podkreśla, że „w sferze pomocy społecznej warto odwoływać się do wolontariatu”⁷⁶. Uznaje, że jest to szczególnie ważne dla funkcjonowania placówek opiekuńczo-wychowawczych, domów pomocy społecznej, a także w pracy środowiskowej na rzecz chorych, samotnych i niepełnosprawnych. Wolontariusze mogą bowiem odciążyć pracowników etatowych i wnieść dużo energii i nowych pomysłów w wykonywanie codziennych czynności.

Wolontariusze w Polsce mogą być angażowani przez:

- organizacje pozarządowe,
- organy administracji publicznej (rządowej i samorządowej),
- jednostki organizacyjne podległe organom administracji publicznej lub nadzorowane przez te organy (np. szkoły, placówki oświatowe, domy kultury, biblioteki, muzea, jednostki pomocy społecznej, ośrodki interwencji kryzysowej oraz placówki opiekuńczo-wychowawcze),
- zakłady opieki zdrowotnej⁷⁷.

Funkcjonowanie organizacji pozarządowych w Rzeszowie w znacznej mierze oparte jest na pracy wolontariuszy. Wspierają oni także swoim działaniem instytucje publiczne (np. MOPS, DPS, ŚDS, Dom Dziecka). Ma to duże znaczenie dla podnoszenia jakości pracy tych instytucji, brak bowiem możliwości wykonywania wielu zadań społecznych przez osoby zatrudnione na umowę o pracę lub inną umowę gwarantującą wynagrodzenie.

Wolontariusze wykonują przede wszystkim prace pomocnicze: pełnią dyżury w świetlicach, funkcje opiekuńcze w stosunku do osób starszych i niepełnosprawnych, podejmują działania opiekuńczo-wychowawcze oraz aktywizacyjno-integracyjne na rzecz dzieci.

Ciekawe działania związane z pozyskiwaniem wolontariuszy podjął w Rzeszowie MOPS. Rozpoczęły się one w 2006 r. i miały na celu zaintereso-

⁷⁵ Por. Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, DzU 2003 nr 96, poz. 873; A. Baczek, A. Ogrocka, *Wolontariat i 1%. Raport z badań 2007*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2008.

⁷⁶ T. Kamiński, *Wolontariat w pomocy społecznej: sprzymierzeniec czy konkurent?* [w:] Z. Frączek, B. Szluz (red.), *Koncepcje pomocy człowiekowi w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006, s. 135.

⁷⁷ Ustawa o działalności pożytku publicznego..., dział III, rozdz. I, art. 42.

sowanie młodych osób (uczniów szkół średnich o profilu socjalnym⁷⁸ i studentów Uniwersytetu, głównie pedagogiki) do świadczenia pomocy na rzecz osób chorych psychicznie, korzystających z usług specjalistycznych i opiekuńczych oraz starszych, samotnych i chorych, często wyizolowanych społecznie.

Po szkoleniu specjalistycznym wolontariusze nieletni (uczniowie) zostali skierowani do osób starszych. Główne zadania, jakie rozpoczęli, to przede wszystkim czytanie prasy, książek, chodzenie na spacer, wyprowadzanie psów, wykonywanie prostych prac domowych.

Wolontariusze pełnoletni rozpoczęli pracę polegającą na wspieraniu terapeutów zatrudnionych w MOPS w ich codziennych czynnościach związanych z realizacją indywidualnie przygotowanych programów terapeutycznych umożliwiających poprawę funkcjonowania osób chorych psychicznie przede wszystkim w podstawowych czynnościach życiowych oraz nabywaniu umiejętności społecznych. Wolontariusze wspierają także terapeutów i opiekunki w realizacji usług wobec dzieci.

Raz w miesiącu wszyscy terapeuci i wolontariusze spotykają się z supervisorem usług specjalistycznych. Na spotkaniach dokonują analizy dotychczas wykonywanych czynności oraz zgłaszają pomysły na kolejne formy pomocy. Spotkania te sprzyjają także integracji grupy wolontariuszy.

Tabela 13. Liczba wolontariuszy MOPS w latach 2006–2013

Rodzaj działalności wolontariuszy	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Wolontariusze wspierający osoby starsze i niepełnosprawne	28	43	20	13	4	15	-	-
Wolontariusze wspierający osoby chorujące psychicznie	5	7	2	15	8	11	10	14
Razem	33	50	22	28	22	16	10	14

Źródło: Opracowanie na podstawie dokumentacji zgromadzonej w Dziale Pomocy Środowiskowej i Świadczeń MOPS w Rzeszowie

Pracy wolontarystycznej w MOPS podejmują się głównie kobiety. Być może wynika to z tego, że praca ta wymaga szczególnej wrażliwości i konieczności poświęcenia wolnego czasu na rzecz podopiecznych.

⁷⁸ W 2006 r. dyrektor MOPS w Rzeszowie oraz dyrektor Zespołu Szkół nr 3 w Rzeszowie podpisali pierwsze porozumienia dotyczące realizacji przez uczniów tej szkoły wolontariatu na rzecz osób starszych i niepełnosprawnych psychicznie.

Według pracowników MOPS wolontariat jest szansą na pozyskanie współpracowników nie tylko do zadań pomocniczych, ale i do zadań specjalistycznych. Celem podejmowanych działań jest edukacja wolontariuszy w zakresie problematyki osób starszych i chorujących psychicznie, a także tworzenie podstaw solidarności z tymi osobami.

4. Podsumowanie

MOPS w Rzeszowie jako podmiot publiczny koncentruje swoją działalność na realizacji celów i zadań statutowych, które głównie sprowadzają się do pracy środowiskowej, pomocy instytucjonalnej, wypłaty świadczeń socjalnych oraz współpracy z organizacjami pozarządowymi działającymi na terenie miasta Rzeszowa.

W całym spectrum działalności tego ośrodka na plan pierwszy wysuwają się realizowane z sukcesem różnorodne inicjatywy lokalne, zadania innowacyjne czy projektowe, które są adresowane do różnych grup beneficjentów, takich jak: osoby ubogie, bezdomne, bezrobotne, niepełnosprawne, dzieci i młodzież, ofiary przemocy.

Należy docenić podejmowanie przez MOPS w Rzeszowie działań orientowanych na budowanie partnerstw międzyinstytucjonalnych, tworzenie partnerstw publiczno-prawnych oraz efektywne zlecenie zadań organizacjom pozarządowym na mocy Ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie.

Przedstawiony w drugiej części artykułu opis form i efektów działalności organizacji pozarządowych w Rzeszowie pokazał, że zaczynają one odgrywać coraz większą rolę w zaspokajaniu potrzeb jego mieszkańców. Stają się uzupełnieniem systemu pomocy publicznej, a przez to, że mają większą swobodę działania i znają problemy swojego środowiska, są zdolne do szybkiego reagowania.

Warto podkreślić, że osiągnięcie korzystnych efektów działania omawianych organizacji jest możliwe dzięki systematyczności i staranności planowania działań, a także możliwościom, jakie stwarza ich współdziałanie z instytucjami publicznymi, oraz pozyskiwaniu wolontariuszy.

Ważnym elementem przybliżającym partnerom publicznym oraz społeczności lokalnej zakres i formy pracy organizacji pozarządowych powinny być działania promujące podejmowane przez środki masowego przekazu. Działania tego typu wymagają wciąż jeszcze wielu starań – efekty jednak warte są tego trudu.

Do funkcji obywatelskich, jakie spełniają organizacje pozarządowe w środowisku lokalnym, zalicza się przede wszystkim: udział w zaspokajaniu potrzeb grup społecznych znajdujących się w trudnej sytuacji, pobudzanie przedsiębiorczości i inicjatywy obywatelskiej (ubogich, niepełnosprawnych, chorych, bezdomnych, bezrobotnych), stwarzanie możliwości samookucacji i rozwoju osobistego. Wydaje się, że przedstawione przykłady rzeszowskich organizacji pozarządowych potwierdzają istnienie możliwości realizacji tych funkcji w stopniu zadowalającym.

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że w czasach współczesnych bardzo ważne jest podejmowanie przez różnorodne instytucje pomocy i integracji społecznej współpracy międzyinstytucjonalnej w ramach społeczności lokalnej oraz upowszechnianie dobrych praktyk w obszarze wsparcia społecznego.

W tym zakresie OPS pełni najczęściej funkcję koordynatora i inspiratora inicjatyw lokalnych, aby móc jak najskuteczniej oraz kompleksowo rozwiązywać problemy społeczne istniejące w danej społeczności, a tym samym przeciwdziałać wykluczeniu społecznemu. Organizacje pozarządowe są dla podmiotów publicznych nieocenionym partnerem, ponieważ potrafią efektywnie i elastycznie zaspokajać różne potrzeby członków tej społeczności oraz aktywizować ich w wielu obszarach życia społecznego.

Public and non-governmental social welfare in Rzeszow

Abstract

This article presents social service work and NGOs which operate in Rzeszow. It also focused on showing Municipal Social Welfare Center from perspective of its aims, organizational structure and staff. In addition to that, there is a characteristic of this social welfare center as well as its innovative approach to issues in the field of social work. The whole article is summarised by detailed descriptions of NGOs which operate in the social service shelters in Rzeszow. This non-governmental organizations are very important partners for public social welfare, because they can both solve social problems of town citizens.

Keywords: public social service, social welfare center in Rzeszow, non-governmental organizations (NGOs)

Bibliografia

Opracowania

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Akademia Proto, www.proto.pl/informacje/info?itemId=132305&rob=Promocja_Rzeszowa:_strategia_jest,_brakuje_rozglosu, data dostępu: 6.09.2015.
- Aktywność ekonomiczna ludności. Województwo podkarpackie*, Rzeszów 2013.
- Aktywność ekonomiczna ludności Polski. Narodowy spis ludności i mieszkań 2011*, Warszawa 2013.
- Aktywność ekonomiczna ludności w województwie podkarpackim. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2014.
- Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013*, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, zał. nr 2 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK, z dnia 15.10.2014.
- Ankieta dotycząca skali zjawiska przemocy w rodzinie oraz realizacji procedury „Niebieskiej Karty” – dane za rok 2013 – zestawienie zbiorcze z analizą porównawczą*, zał. nr 1 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK z dnia 15.10.2014.
- Aydalet Ph., *Ekonomie Regionalne et Urbanie*, Economica, Paris 1985.
- Baczeński G., *Oblicza biedy w zjednoczonej Europie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2008.
- Baczko A., Ogrocka A., *Wolontariat i 1%. Raport z badań 2007*, Wydawnictwo Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa 2008.
- Bagiński E., *Suburbanizacja – nieunikniona przyszłość osadnictwa?* [w:] J. Słodczyk (red.), *Studia miejskie, procesy suburbanizacji w wybranych miastach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2011.
- Balcerzak-Paradowska B., *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków. Przemiany, zagrożenia, potrzeba zmian*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2004.
- Balicki J., *Ubóstwo w Polsce w ostatniej dekadzie XX w.*, „Studia Gdańskie” 4(2001).
- Bank Gospodarstwa Krajowego, *Programy rządowe*, <http://www.bgk.com.pl/programy-rzadowe-3>, data dostępu: 20.08.2014.

- Bartak J., *Uwarunkowanie redukcji nierówności dochodowych w Polsce*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 1(37) 2014.
- Baruk J., *Innowacje instrumentem rozwoju przedsiębiorstw, regionów, gospodarki* [w:] J. Kot (red.), *Konkurencyjność i innowacyjność regionów w warunkach globalizacji i metropolizacji przestrzeni*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Kielce 2007.
- Basińska M., Andruszkiewicz A., *Poczucie koherencji jako predyktor zdrowego funkcjonowania w pracy – badania pracowników socjalnych* [w:] H. Wrona-Polańska (red.), *Zdrowie – stres – choroba w wymiarze psychologicznym*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008.
- Baza ngo.pl, wrzesień 2014, www.baza.ngo.pl, data dostępu: 4.09.2014.
- Beneficjenci środowiskowej pomocy społecznej w 2013 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
- Bergier J., Tomczyszyn D., Romanowicz W., *Wykorzystanie czasu wolnego osób niepełnosprawnych z obszarów wiejskich województwa lubelskiego*, „Zamojskie Studia i Materiały” 1(35) 2012.
- Bieck-Bełkot A., Bieck M. (oprac.), *Problemy ludzi starszych*, <http://www.edukacja.edux.pl/p-20621-problemy-ludzi-starszych.php>, data dostępu: 6.09.2015.
- Bienia M., *Rekolekcje, Myczkowce 2012 r.*, „Przemiana” 1(79) 2012.
- Bieńkowska D., Ułasiński C., Szymańska J., *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Wydawnictwo Centrum Doradztwa Strategicznego, Kraków 2010.
- Bieńkowska D., Ułasiński C., Szymańska J., *Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego*, Kraków 2010, http://www.academia.edu/3280996/Uwarunkowania_migracji_w_wojew%C3%B3dztwie_podkarpackim, data dostępu: 17.10.2014.
- Biernacki M., *Ocena efektywności instytucji publicznych w sektorach edukacji i ochrony zdrowia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2013.
- Bierwiazczonek K., Nawrocki T. i Lewicka B. (red.), *Rynki malle i cmentarze. Przestrzeń publiczna miast śląskich w ujęciu socjologicznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
- Bilska M. (red.), *Migracje ludności. Województwo lubelskie*, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2004.
- BIP Miasta Rzeszowa, *Oddział Gospodarki Lokalami, Budowlami i Urządzeniami*, <http://bip.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/biuro-gospodarki-mieniem/moja-sprawa-w-urzedzie/sprawy-oddzialu-globu>, data dostępu: 6.02.2015.
- Błaszczuk K., *Współczesne koncepcje zdrowia* [w:] K. Błaszczuk, D. Rynkowska, *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.
- Błaszczuk K., Rynkowska D., *Wybrane problemy zdrowia publicznego w perspektywie pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.

- Bogucka J., Al-Khamisy D., *Szkoła dla wszystkich*, Wydawnictwo Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa 2009.
- Bogusz R., *Społeczno-kulturowy wymiar zdrowia i choroby* [w:] A. Majchrowska (red.), *Wybrane elementy socjologii*, Wydawnictwo CZELEJ, Lublin 2003.
- Boguszewski R., *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie* [w:] M. Grabowska (red.), *Rodzina i jej przemiany*, CBOS, „Opinie i Diagnozy” 26(2013).
- Bokszański Z. (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1998.
- Borkowska J., *Osoby starsze w systemie pomocy społecznej. Aktywizacja jako istotny wymiar opieki nad ludźmi starszymi*, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku 2005 [praca dyplomowa niepublikowana].
- Borkowski J., *Socjologia i psychologia społeczna*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Pułtusk 2003.
- Broszura informacyjna „Bliżej ludzi” – XXV-lecie MOPS w Rzeszowie* – oprac. Zespół ds. Organizacji Jubileuszu MOPS w Rzeszowie pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS ds. wsparcia społecznego Beaty Mierzejewskiej, Rzeszów 2015.
- Broszura informacyjna na temat ulg i uprawnień dla osób z niepełnosprawnością*, Rzeszów 2012.
- Buchner Ch., *Bieg życia ludzkiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1999.
- Camagni R., Maillat D., *Milieux innovateurs. Theorie et politiques*, Economica Anthropos, Paris 2006.
- Camagni R. (red.), *Innovation Networks: Spatial Perspectives*, Belhaven-Pinter, London 1991.
- Castells M., *Społeczeństwo w sieci*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2007.
- Celińska-Janowicz D., Mischczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M., *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej*, Raporty i analizy EUROREG nr 5, EUROREG, Warszawa 2010.
- Charońska E., *Podstawy teoretyczne edukacji zdrowotnej* [w:] A. Andruszkiewicz, M. Banaszek (red.), *Promocja zdrowia*, t. I: *Teoretyczne podstawy promocji zdrowia*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2008.
- Co nas wyróżnia*, www.wsiz.rzeszow.pl/UCZELNIA/JAKOSC.html, data dostępu: 20.09.2014.
- Cooke P., *Regional innovation systems: comparative regulation in the New Europe*, „Geoforum” 35(1992).
- Cooke P., *Social capital, embeddedness, and regional innovation* [w:] M. Landabaso, A. Kukliński, C. Roman (red.), *Europe – Reflections on Social Capital, Innovation and Regional Development: The Ostuni Consensus*, Wyższa Szkoła Biznesu – National Lous University, Nowy Sącz 2007.
- Cooke P., Schwartz D. (red.), *Creative Regions. Technology, Culture and Knowledge Entrepreneurship*, Routledge, London 2007.

- Council Decision of 19 December 1984 on specific community action to combat poverty*, 85/8/EEC.
- Courlet C., Pecqueur B., Soulage B., *Industrie et dynamiques de territoires*, „Revue d'Economie Industrielle” 64(1993).
- Czaputowicz J., *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2012.
- Czarnecki P.S., *Praca socjalna*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2013.
- Dane dotyczące zatrudnienia pracowników MOPS w Rzeszowie w latach 2003–2014 – z Działu Spraw Pracowniczych MOPS w Rzeszowie, stan na koniec grudnia 2014 r.
- Dane Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS w Rzeszowie (lata 2009–2013).
- Dane statystyczne*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/rzeszow-w-liczbach>, data dostępu: 12.11.2014.
- Dane statystyczne Biura Gospodarki Mieniem Miasta Rzeszowa z dnia 2 lutego 2015 r.
- Dane z Działu Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie (Sekcja ds. Domów Pomocy Społecznej i Ośrodków Wsparcia), ul. Skubisza 4.
- Dane z Działu Spraw Pracowniczych MOPS w Rzeszowie, stan na koniec grudnia 2002 r.
- Dane z Sekcji Usług Opiekuńczych i Pielęgnacyjnych MOPS w Rzeszowie.
- Dane Zespołu ds. Organizacji Pieczy Zastępczej MOPS w Rzeszowie, ul. Skubisza 4.
- Demotywatory.pl, demotywatory.pl/4227216/and;Rzeszow-stolica-innowacjand, data dostępu: 6.09.2015.
- Dębski M., *Socjodemograficzny portret zbiorowości ludzi bezdomnych województwa pomorskiego – grudzień 2007 (Raport z badań)*, „Pomost – o bezdomności bez lęku. Pismo samopomocy”, Gdańsk 2007.
- Diagnoza problemów oraz zasobów instytucjonalnych w obszarze profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych w województwie podkarpackim*, Rzeszów 2013, http://ois.rops.rzeszow.pl/dokumenty/badania_analzy/raport%20diagnoza%20alkoholowa.pdf, data dostępu: 2.02.2014.
- Dom „Mieszko”, <http://www.dommieszko.pl>, data dostępu: 3.09.2014.
- Domy pomocy społecznej i ośrodki wsparcia – informacje*, oprac. Dział Pomocy Instytucjonalnej i Pieczy Zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS w Rzeszowie Beaty Mierzejewskiej.
- Dragomirecká P., Kubisová D., Anděl M., *Duševní zdraví pražských bezdomovců*, „Psychiatrie” 8(4) 2004.
- Duch-Krzystoszek D., *Komentarz do artykułu Małgorzaty Dąbkowskiej „Alkohol i przemoc wobec kobiet” – komentarz socjologa o wzajemnych związkach*, „Alkoholizm i Narkomania” 1(2009).
- Duch-Krzystoszek D., *Kto rządzi w rodzinie. Socjologiczna analiza relacji małżeńskich*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2007.
- Duch-Krzystoszek D., *Przemoc domowa a praca zawodowa kobiet [w:] Wybieram życie. Praca i godne życie dla kobiet ofiar przemocy*, Centrum Praw Kobiet, Warszawa 2008.

- Duda M. (red.), *Bezdomność: trudny problem społeczny*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2008.
- Dul R., *Zatrudnienie socjalne w Centrum Integracji Socjalnej przykładem kompleksowego wsparcia osób zagrożonych wykluczeniem społecznym* [w:] W. Jedynak (red.), *Wyzwania dla pomocy społecznej w wymiarze lokalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Dunaj B., *Słownik współczesnego języka polskiego*, Wydawnictwo Nomos, Warszawa 1996.
- Duracz-Walczak A., *Zarys liczebności, struktury i sytuacji zbiorowości bezdomnych polskich* [w:] A. Duracz-Walczak (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej*, Wydawnictwo SPB – Warszawa, FRCLiWOP w Gdańsku, PFWB – Gdańsk, Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta Koło Gdańsk, Warszawa – Gdańsk 2001/2002.
- Dusiło D., *Wykorzystanie środków pomocowych UE dla realizacji strategii rozwoju miasta na przykładzie miasta Rzeszowa w latach 2004–2013* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Dyk E., *Partycypacja i ruchy społeczne jako jeden z kluczowych elementów rewitalizacji przestrzeni zespołów mieszkaniowych z drugiej połowy XX wieku* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Społeczne i ekonomiczne aspekty urbanizacji i metropolizacji*, Wydawca UR.
- Działalność*, <http://dommieszko.republika.pl/startowa/Dzialalnosc/dzialalnosc.htm>, data dostępu: 11.11.2014.
- Encyklopedia popularna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1992.
- European Federation of National Organizations Working with the Homeless, *ETHOS – European Typology on Homelessness and Housing Exclusion*, www.feantsa.org.pl, data dostępu: 10.03.2008.
- Europeansmartcities, www.smart-cities.eu/ranking.html, data dostępu: 6.09.2015.
- Europejska Karta Społeczna* – wersja zrewidowana (STE 163), podpisana w Strasburgu dnia 3.05.1995.
- Europejski Stadion Kultury, www.stadionkultury.eu, data dostępu: 6.09.2015.
- Ewaluacja realizacji Programu „Aktywny samorząd” w roku 2013*, MOPS w Rzeszowie, informacja udostępniona przez zastępcę dyrektora Beatę Mierzejewską.
- Ferenc T., „Echo Rzeszowa”, październik 2015.
- Ferenc T., *Rzeszów – miasto zrównoważonego rozwoju*, „Echo Rzeszowa”, listopad 2014.
- Fihel A., Kaczmarczyk P., Sokólski M., *Migracje „nowych Europejczyków” – teraz i przedtem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
- Filipek A., *Zespoły interdyscyplinarne ds. przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, „Praca Socjalna” 2(2013).
- Flis J., Jakubczyk R. (red.), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategię*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2006.
- Florida R., *Cities and the Creative Class*, Routledge, Nowy Jork 2005.
- Florida R., *The Flight of the Creative Class*, HarperCollins, New York 2007.

- Florida R., *The Rise of the Creative Class: And How It Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Lives*, Basic Book, Nowy Jork 2002.
- Florida R., *Toward the learning region*, „Futures” 5(1995).
- Frankowski Z., *Marketing w zarządzaniu gminą* [w:] Z. Frankowski (red.), *Działalność marketingowa gmin. Zarys ujęć marketingu terytorialnego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej, Ciechanów 2000.
- Frąckiewicz L., *Bezdomność jako syndrom ubóstwa* [w:] P. Dobrowolski, I. Mądry (red.), *Ubodzy i bezdomni*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 1998.
- Fudała J., *Leczenie uzależnienia od alkoholu*, <http://psychiatria.mp.pl/uzaleznienia/show.html?id=69539>, data dostępu: 2.02.2014.
- Fukuyama F., *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, tłum. A. i L. Śliwa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Wrocław 1997.
- Fundacja Aktywizacja, <http://www.aktywizacja.org.pl>, data dostępu: 3.10.2016.
- Fundacja Aktywnej Rehabilitacji, www.far.org.pl, data dostępu: 10.03.2016.
- Gajdek A., Wąsowicz-Duch A., Miarecka A., *Znaczenie partycypacji społecznej w kształtowaniu krajobrazu miasta Rzeszowa* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Gaś Z.B., *Rodzina a uzależnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1994.
- Gawroński W., *Podstawowe cele i zadania medycyny sportowej w sporcie osób niepełnosprawnych* [w:] K. Klukowski, R. Lewicki (red.), *Sport osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Medicina Sportiva, Warszawa 2007.
- Gawska A., Jędrak K., Gruntowski M., *Eksperyta na temat rozwoju i wykorzystania ekonomii społecznej w organizacjach pozarządowych działających na rzecz osób niepełnosprawnych*, <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/files/ekonomiaspoleczna.pl/public/Biblioteka/2012.2.pdf>, data dostępu: 10.03.2016.
- Gąsior H., *Fenomen bezdomności jako problem społeczny w woj. katowickim (lata 1996–1997)*, „Auxilium Sociale” 1/5(1998).
- Geberle A., *Patologia społeczna*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1993.
- Gehl J., *Życie między budynkami: użytkowanie przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo Ram, Kraków 2009.
- Germanowska E., *Praca zawodowa* [w:] R.J. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Gładys-Jakóbk J., Kozłowska A., *Kobiety i ich identyfikacje*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2013.
- Głowacka M.D., Zdanowska J., *Zdrowie publiczne w Polsce*. Wydawnictwo ABC a Wolters Kluwer Bussines, Warszawa 2013.
- Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, Watykan, 1 października 1998 r.
- Główny Urząd Statystyczny, *Bank danych lokalnych dla miasta Rzeszów: opieka nad dziećmi i młodzieżą*, http://stat.gov.pl/bdl/app/miejsc_w.display?p_id=7250&p_token=0.5864384004041789, data dostępu: 13.11.2014.

- Główny Urząd Statystyczny, *Bank danych lokalnych: ludność, za lata 2004–2013*, http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.dims?p_id=73669&p_token=0.9692551306687947, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Bank danych lokalnych. Portret terytorialny: ludność (stan w dniu 31.12), za lata 2004–2013*, http://stat.gov.pl/bdl/app/portret.display?p_czas=19&p_nts=9&p_tery=2533, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Baza demografia: małżeństwa miasto Rzeszów*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Baza demografia: rozwody miasto Rzeszów*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Baza demografia: separacje orzeczone miasto Rzeszów za lata 2010–2013*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Kwartalna informacja o rynku pracy*, <http://www.stat.gov.pl>, data dostępu: 13.11.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy spis powszechny. Ludność 2011. Osoby niepełnosprawne według płci, ekonomicznych grup wieku i kategorii niepełnosprawności*, <http://stat.gov.pl>, data dostępu: 28.09.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Rynek pracy. Bezrobocie rejestrowane*, <http://stat.gov.pl>, data dostępu: 7.10.2014.
- Główny Urząd Statystyczny, *Urodzenia miasto Rzeszów*, <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/CustomSelect.aspx>, data dostępu: 14.11.2014.
- Gminny program wspierania rodziny dla miasta Rzeszowa na lata 2013–2015. Załącznik do uchwały nr LVII/1083/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 27 sierpnia 2013 r.*, <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/program/gminnyprogr.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Golinowska S., *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego*, „Polityka Społeczna” 11–12(2006).
- Golinowska S., *Uwagi o ubóstwie i jego zwalczaniu*, „Polityka Społeczna” 1(1997).
- Golinowska S. (red.), *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego. Badania. Koncepcja. Wyniki. Propozycje. Polska, Europa i świat*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2008.
- Gołubowicz J., *Powiatowy program działań na rzecz osób niepełnosprawnych na lata 2014–2018*, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, Rzeszów 2014.
- Goodman N., *Wstęp do socjologii*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2009.
- Gorczyca M., *Regionalne dysparytety rozwoju mieszkalnictwa*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 15(2009).
- Gorzela G., Jałowicki B., *Konkurencyjność regionów*, „Studia Regionalne i Lokalne” 1(2000).
- Gozdek N., *Problemy zdrowia w wybranych relacjach*, Wydawnictwo Auxilium, Warszawa 1994.

- Grabowska K., *Bezdomność w Polsce – zjawisko słabo rozpoznane*, „Kontrola Państwowa” 6(1997).
- Grądalska-Lampart M., Radziszewska A., Patro A., Gawełko J., *Nowotwory złośliwe w województwie podkarpackim w 2012 roku*, Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. F. Chopina, Podkarpackie Centrum Onkologii, Zakład Epidemiologii i Podkarpacki Rejestr Nowotworów, Rzeszów 2014.
- Grewiński M., *Wielosektorowa polityka społeczna. O przeobrażeniach państwa opiekuńczego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa 2009.
- Gromadzka-Ostrowska J., *Zagadnienia zdrowia publicznego i ochrony środowiska* [w:] J. Gromadzka-Ostrowska, D. Włodarek, Z. Toeplitz, *Edukacja prozdrowotna*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2003.
- Gromadzka-Ostrowska J., Włodarek D., Toeplitz Z., *Edukacja prozdrowotna*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2003.
- Grosse T.G., *Innowacyjna gospodarka na peryferiach?*, Wydawnictwo Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa 2007.
- Grotowska-Leder J., *Długość trwania w biedzie a procesy marginalizacji*, „Polityka Społeczna” 11–12(1999).
- Grotowska-Leder J., *Dynamika biedy* [w:] Warzywoda-Kruszyńska W. (red.), *(Żyć) Na marginesie wielkiego miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
- Grotowska-Leder J., *Fenomen wielkomiejskiej biedy. Od epizodu do underclass*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- Gruszczyńska B., *Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawnokryminologiczne*, Oficyna Wolters Kluwer Business, Kraków 2007.
- Gumuła W., *Teoria osobliwości społecznych. Zaskakująca transformacja w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.
- GUS, <http://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/rankingi-statystyczne/miasta-o-najwiekszej-liczbie-ludnosci-3018/>, data dostępu: 2.02.2014.
- GUS, *Prognoza ludności na lata 2008–2035*, Warszawa 2009, http://old.stat.gov.pl/gus/5840_6064_PLK_HTML.htm, data dostępu: 14.04.2014.
- GUS, www.stat.gov.pl, data dostępu: 2.01.2014.
- Hajn Z., *Elastyczność popytu na pracę w Polsce. Aspekty prawne* [w:] E. Kryska (red.), *Elastyczne formy zatrudnienia i organizacji pracy a popyt na pracę w Polsce*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2003.
- Handy C., *Wiek przezwyjęzionego rozumu*, Wydawnictwo Business Press, Warszawa 1998.
- Harrison R., Grant J., Kelley M., *Innovative firm behavior and local milieu: exploring the intersection of agglomeration, firm effects, industrial organization and technological change*, „Economic Geography” 3(1996).
- Harrison R., Huntington S. (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, tłum. S. Dymczyk, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2003.
- Hartley P., *Komunikowanie interpersonalne*, Wydawnictwo Astrum, Wrocław 2006.

- Health promotion*, www.who.int/healthpromotion/conferences/previous/ottawa/en/index1.html, data dostępu: 30.12.2015.
- Hryniewicz J., *Endo- i egzogenne czynniki rozwoju gospodarczego gmin i regionów*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2(2000).
- Hryniewicz J.T., *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
- Informacja o budowaniu zintegrowanego systemu pieczy zastępczej w MOPS w Rzeszowie*, oprac. Dział pomocy instytucjonalnej i pieczy zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora Beaty Mierzejewskiej, 2014.
- Informacja o działalności Ośrodka Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS w Rzeszowie*, oprac. OPSIK MOPS w Rzeszowie, ul. Skubisza 4, pod kierunkiem zastępcy dyrektora Beaty Mierzejewskiej, 2014.
- Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/informacja-o-pryznanych-stypendiach-z...htm, data dostępu: 24.09.2014.
- Informacja o przyznanych stypendiach za wyniki i wybitne osiągnięcia*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Informacja o przyznanych stypendiach dla młodzieży, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/informacja-o-pryznanych-stypendiach-d...htm, data dostępu: 24.09.2014.
- Informacja o realizacji przez ośrodki pomocy społecznej procedury dotyczącej przystąpienia przez pracowników socjalnych do czynności interwencyjnych na telefoniczne wezwanie policjanta, w sytuacji gdy sprawca przemocy jest zatrzymany i rodzina wyraża potrzebę wsparcia ze strony pracownika socjalnego*, zał. nr 3 do pisma Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie dotyczącego udostępnienia informacji publicznej, zn. S.I.9452.1.2014.EK z dnia 15.10.2014.
- Informacja Prezydenta Miasta Rzeszowa z dnia 22.10.2014 r., ORA-K-T.1431.228.2014.
- Informacja Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego skierowana do dyrektorów/kierowników ośrodków pomocy społecznej*, Rzeszów, 30.12.2013.
- Informacje o ZAR w MOPS w Rzeszowie*, oprac. ZAR MOPS w Rzeszowie pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS Ireny Marszałek, Rzeszów 2014.
- Informator dla osób niepełnosprawnych*, Wyd. Zakład Ubezpieczeń Społecznych oraz Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Warszawa 2014.
- Informator gimnazjalisty. Rekrutacja do gimnazjum. Nabór 2014. Systemowa obsługa rekrutacji oświatowej*. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 26.09.2014.
- Informator o organizacjach działających na polu pomocy społecznej w woj. rzeszowskim*, CIS 1996.
- Instytucjonalna piecza zastępcza*, <http://bip.erzeszow.pl/jednostki-organizacyjne/miejski-osrodek-pomocy-spoecznej/formy-pomocy/pomoc-instytucjonalna-pomoc-dziecku-i-rodzinie>, data dostępu: 10.11.2014.

- Inteligentnemiasta.pl, inteligentnemiasta.pl/o-serwisie, data dostępu: 6.09.2015.
- Iwański T., *Procedura „Niebieski Miś”, „Niebieska Linia”* 1(2008), <http://www.niebieskalinia.pl/pismo/rocznik-2008/153-czasopismo/artyluly-nl/4550-procedura-niebieski-mis>, data dostępu: 22.10.2014.
- Izba Projektowania Budowlanego, *Problemy mieszkaniowe Polaków*, <http://www.ipb.org.pl/?p=516>, data dostępu: 29.09.2014.
- Jacher W., *Socjologiczne uwarunkowania wprowadzania innowacji w systemie społecznym przedsiębiorstwa* [w:] Jacher W. (red.), *Analiza struktur i zachowań w przedsiębiorstwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1991.
- Jagodziński J., *Domy dziennego pobytu*, <http://www.zawiercie.com.pl/trybuna/archiwum/trybuna2/index.htm>, data dostępu: 6.09.2015.
- Jak wygląda współczesny Rzeszów?*, <http://www.resinet.pl/aktualnosci/rzeszow/jak-wyglada-wspolczesny-rzeszow.html>, data dostępu: 29.11.2015.
- Jałowiecki B., *Globalny świat metropolii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2007.
- Jan Paweł II, *Twórcza rola ludzi starszych w Kościele i społeczeństwie. Przemówienie do ludzi starych w Walencji 8 XI 1982* [w:] Jan Paweł II w Portugalii, Hiszpanii i Lourdes: opracowania i homilie, oprac. J. Sobiepan, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1986.
- Jan Paweł II, *W doświadczeniach starości łączcie się z Chrystusem na krzyżu. Spotkanie z ludźmi starymi w katedrze w Monachium 19 listopada 1980* [w:] Jan Paweł II, *Nauczanie papieskie*, t. III, cz. II, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań – Warszawa 1986.
- Jan Paweł II, *Dar długiego życia*, 17 IX Jubileusz Ludzi Starszych, „L'Osservatore Romano” (wyd. polskie) 11–12(2000).
- Jan Paweł II, *Kultura ludzi pracy musi pozostać kulturą solidarną. List Jana Pawła II do uczestników zgromadzenia generalnego Światowego Ruchu Chrześcijańskiego Ludzi Pracy*, „L'Osservatore Romano” (wyd. polskie) 9(2000).
- Jan Paweł II, *Rodzina sanktuarium życia* [w:] Jan Paweł II, *O życiu. Aborcja – eutanazja – wojna*, Wydawnictwo M, Kraków 2005.
- Janicki W., *Przegląd teorii migracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007.
- Janion E., *Więzi emocjonalne w rodzinach dzieci przewlekle chorych* [w:] Z. Palak, A. Lewicka, A. Bujnowska (red.), *Jakość życia a niepełnosprawność. Konteksty psychopedagogiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.
- Jarosz E., *Przemoc wobec dzieci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998.
- Jaspard M., *Przemoc małżeńska w Europie* [w:] C. Ockrent (red.), *Czarna księga kobiet*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2007.
- Jaszczak-Kuźmińska D., Michalska K., *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2007.

- Jaszczyk-Kuźmińska D., Michalska K., *Zespoły interdyscyplinarne. Procedura „Niebieskie Karty”*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2012.
- Jaszczyk-Kuźmińska D., Michalska K., *Zrozumieć przemoc w rodzinie. Poradnik dla osób doświadczających przemocy*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 2009.
- Jażdżikowski M., *Syndrom bezdomności*, „Pomost – o bezdomności bez lęku”, Gdańsk 2000.
- Jażdżikowski M., *Syndrom bezdomności*, „Świat Problemów” 6(89) 2000.
- Jaźwińska E., *Migracja niepełna a przebieg karier zawodowych* [w:] E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2001.
- Jednostki koordynowane przez MOPS w Rzeszowie*, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/jednostki-mops>, data dostępu: 3.09.2014.
- Jednostki oświatowe. Jednostki szkolno-przedszkolne. Biuletyn informacji publicznej miasta Rzeszów*, www.erzeszow.pl/jednostkiorganizacyjne/jednostki/przedszkola.htm, data dostępu: 27.10.2014.
- Jewtuchowicz A., *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005.
- Jewtuchowicz A., Pietrzyk I., *Rozwój terytorialny. Teoria a polska rzeczywistość (przykład regionu łódzkiego)* [w:] A. Klasik (red.), *Zarządzanie rozwojem terytorialnym w kontekście integracji europejskiej*, Wydawnictwo KPZK PAN, Komisja Studiów nad Przyszłością Górnego Śląska PAN, O/Katowice, Akademia Ekonomiczna im. K. Adamieckiego w Katowicach, Górnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości im. K. Godenki, Katowice – Chorzów 2003.
- Kacprzak L., *Bezpieczeństwo osobiste uczniów i poczucie jego – integralnym obowiązkiem szkoły i nauczycieli* [w:] A. Zduniak, M. Kryłowicz (red.) *Edukacja dla bezpieczeństwa – w rodzinie, szkole i pracy*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa – Poznań 2004.
- Kajdanek K., *Opieka zdrowotna i zdrowie publiczne* [w:] S.W. Kłopotek, M. Błaszczuk, J. Pluta (red.), *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2010.
- Kamiński T., *Wolontariat w pomocy społecznej: sprzymierzeniec czy konkurent?* [w:] Z. Frączek, B. Szluz (red.), *Koncepcje pomocy człowiekowi w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Kamusińska E., *Czas wolny niewykorzystanym obszarem w rehabilitacji osób niepełnosprawnych* [w:] S. Głuszek (red.), *Studia Medyczne Akademii Świętokrzyskiej*, t. 8, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2007.
- Karczewski J.K., *Higiena*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002.
- Karczewski J.K., Grębowski R., *Czynniki decydujące o zdrowiu człowieka* [w:] J.K. Karczewski (red.), *Higiena*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002.
- Kirejczyk K. (red.), *Upośledzenie umysłowe – pedagogika*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.

- Kirenko J., Sarzyńska E., *Bezrobocie, niepełnosprawność, potrzeby*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010.
- Kleer J., *Globalizacja gospodarki a integracja regionalna* [w:] J. Kleer, B. Liberska, A. Kukliński, J. Stacewicz, T. Kowalik, L. Zacher, A. Karpiński (red.), *Globalizacja gospodarki światowej a integracja regionalna*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 1998.
- Knapik H., Farouni A., *Aktywność społeczna osób niepełnosprawnych nieuprawiających i uprawiających sport* [w:] J. Migasiewicz, E. Bolach (red.), *Aktywność ruchowa osób niepełnosprawnych*, t. 2, Wydawnictwo Studio Wydawniczo-Typograficzne „Typoscript”, Wrocław 2006.
- Kobieta na podkarpackim runku pracy w kontekście działań finansowanych z Europejskiego Funduszu Społecznego*, Rzeszów 2012, <http://pokl.wup-rzeszow.pl/cms/upload/edit/file/2012/ewaluacja/raport%20z%20badania%20dot.%20kobiet%20-%20sierpień/Broszura.pdf>, data dostępu: 10.09.2014.
- Kobiety i mężczyźni na rynku pracy*, file:///C:/Documents%20and%20Settings/amds/Pulpit/pw_kobiety_i_mezczyzni_na_ryнку_pracy.pdf, data dostępu: 12.12.2014.
- Kochanowicz J., Marody M. (red.), *Kultura i gospodarka*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
- Koczur W., *Zatrudnienie socjalne – wybrane zagadnienia* [w:] D. Kotlorz (red.), *Społeczno-ekonomiczne problemy rynku pracy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2013.
- Kołodko G.W., *Globalizacja a perspektywy rozwoju krajów posocjalistycznych*, Wydawnictwo „Dom Organizatora”, Toruń 2001.
- Komenda Wojewódzka Policji w Rzeszowie, <http://www.podkarpacka.policja.gov.pl/prewencja/programy-prewencyjne>, data dostępu: 29.09.2014.
- Komninos N., *Intelligent Cities: Innovation, Knowledge System and Digital Space*, Spon Press, Londyn 2002.
- Komorska M. i in. (oprac. zespół), *Standard współpracy lokalnej – procedury, kompetencje, warianty. Kompleksowe formy reintegracji społecznej i zawodowej w środowisku lokalnym*, Wydawnictwo Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
- Kontakty. Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie*, Podkarpacki Urząd Wojewódzki, <http://pwr.rzeszow.uw.gov.pl/>, data dostępu: 15.10.2014.
- Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej* – tłum. na zlecenie Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, http://amnesty.org.pl/uploads/media/konwencja_przemoc_wobec_kobiet.pdf, data dostępu: 22.10.2014.
- Koryś P., Okólski M., *Czas globalnych migracji. Mobilność międzynarodowa w perspektywie globalizacji*, ISS UW, „Prace Migracyjne” 55(2004).
- Kościelska M., *Przeżywanie własnej i cudzej dorosłości przez osoby z niepełnosprawnościami* [w:] R.J. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.

- Kotlarska-Michalska A., *Trudności terminologiczne i problemy definicyjne związane z niepełnosprawnością* [w:] M. Strugała, D. Talarska (red.), *Rehabilitacja i pielęgnowanie osób niepełnosprawnych*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 2013.
- Kotlarska-Michalska A., *Życie poza strukturami społecznymi jako efekt przemian społecznych w Polsce* [w:] R. Suchocka (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Przemiany struktury społecznej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2005.
- Kotler Ph., *Marketing*, Wydawnictwo Rebis, Poznań 2012.
- Kowalczyk M., Szaj R., *Sport osób niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Stowarzyszenie „Instytut Ekoprussia”, Tyczyn 2013.
- Kowalewski L., *Psychologiczna i społeczna sytuacja dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Koźmiński A., *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1998.
- Krajewska B., *Instytucje wsparcia dziecka i rodziny. Zagadnienia podstawowe*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2009.
- Krasiejko I., *Metodyka działania asystenta rodziny. Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach w pracy socjalnej*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2010.
- Krasiejko I., *Praca socjalna w praktyce asystenta rodziny. Przykład Podejścia Skoncentrowanego na Rozwiązaniach*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2011.
- Krasiejko I., *Zawód asystenta rodziny w procesie profesjonalizacji. Wstęp do teorii i praktyki nowej profesji społecznej*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2013.
- Krawczyńska-Butrym Z., *Migracje. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2009.
- Kryńska E., *Popyt na pracę w Polsce – tendencje i perspektywy* [w:] H. Czerniewska (red.), *Praca i polityka społeczna w perspektywie XXI wieku*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1998.
- Krzysztofek K., Szczepański M.S., *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002.
- Kubiak-Szyborska E., *Podmiotowość: o szansach i możliwościach rozwoju* [w:] R. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Kulik A., Szczęsny J., Wróbel W., *Ludzie bezdomni*, „Wprost” 49(1998).
- Kupczyk T., *Kobiety w zarządzaniu i czynniki ich sukcesów*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Handlowej, Wrocław 2009.
- Kuratorium Oświaty w Rzeszowie, http://www.ko.rzeszow.pl/rejestr/adresy/adresy_pp.php, data dostępu: 15.12.2014.
- Kuta-Pałach M., Malicki K., Pokrzywa M., Wilk S., *Wykluczenie społeczne i ubóstwo w województwie podkarpackim*, Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, Rzeszów 2011.

- Kwak A., *Od i do małżeństwa i rodziny: „czas” rodziny – „czas” jednostki* [w:] A. Kwak, M. Bieńko (red.), *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Kwak A., *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2005.
- Kwaśniewski J., *Patologia społeczna. Wybrane problemy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1991.
- Kwiatkowski K., *W kierunku interdyscyplinarnych metod konsultacji i partycypacji społecznych. Delibertacja – metajęzyki – „Centra odrodzenia miast”* [w:] M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Lausch-Żuk J., *Dzieci z głębszą niepełnosprawnością intelektualną* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Lechman G., *Problem suburbanizacji a kondycja istniejącej zabudowy miejskiej* [w:] P. Lorens (red.), *Problem suburbanizacji*, Wydawnictwo Urbanista, Warszawa 2005.
- Lewandowska-Kidoń T., *Dziecko o specjalnych potrzebach edukacyjnych w szkole masowej – mit a rzeczywistość* [w:] Z. Palak, A. Lewicka, A. Bujnowska (red.), *Jakość życia a niepełnosprawność. Konteksty psychopedagogiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.
- Liczba studentów na uczelniach wyższych*. Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne.htm, data dostępu: 11.10.2014.
- Lindstrom M., *Brand sense marka pięciu zmysłów*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2009.
- Lipińska B., *Ochrona dziedzictwa kulturowego: ujęcie krajobrazowe*, Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2011.
- Lipińska J., *Dzieci niepełnosprawne w klasach integracyjnych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 7(2000).
- Lipkowski O., *Pedagogika specjalna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.
- Lipowska-Teutsch A., *Rodzina a przemoc*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1997.
- Lisowska K., *Minister zdrowia zapowiada ewolucję*, „Rynek Zdrowia” 2015, nr 12.
- Lizak D., *Promocja zdrowia jako element egzystencji współczesnego człowieka* [w:] R. Żarów (red.), *Człowiek w zdrowiu i chorobie, promocja zdrowia, leczenie i rehabilitacja*, t. 1, Wyższa Szkoła Zawodowa, Tarnów 2010.
- Łudność i gospodarstwa domowe w województwie podkarpackim. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Rzeszów 2014, http://old.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/rzesz/ASSETS_Raport_NSP.pdf, data dostępu: 20.09.2014.

- Ludność, stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna. Województwo podkarpackie*, Rzeszów 2003, file:///C:/Documents%20and%20Settings/amds/Pulpit/ludnosc_stan_oraz_struktura_nsp2002.pdf, data dostępu: 3.11.2014.
- Ludność w województwie podkarpackim. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Rzeszów 2013.
- Łukacijewska E., <http://www.lukacijewska.pl/pl/inicjatywy/podkarpacie>, data dostępu: 17.10.2014.
- Łukowski W., *Społeczny sens ruchliwości niepełnej (biwalentnej)* [w:] E. Jaźwińska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje pomiędzy peryferiami Polski i Zachód*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2001.
- Maison Research Consulting Dominika Maison, <http://www.dachnadglowa.org>, data dostępu: 29.09.2014.
- Majchrowska A., *Wewnętrzne migracje zarobkowe na Lubelszczyźnie. Ekspertyza naukowa*, Lublin 2012.
- Majer A., *Socjologia i przestrzeń miejska*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2010.
- Makarczyk W., *Przyswajanie innowacji*, Ossolineum, PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971.
- Malczewski J., *Dzielnice Rzeszowa*, Wydawnictwo Pro Carpathia, Rzeszów 2014.
- Malczewski J., *Układ komunikacyjny na obszarze węzłowym aglomeracji rzeszowskiej. Stan obecny i potrzeby* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-lecie III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Malikowski M., *Więź mieszkańców z miastem. Studium na przykładzie społeczeństwa miasta Rzeszowa*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1984.
- Malikowski M., Palak M., *Zmiany przestrzenne i społeczne w rzeszowskich suburbiach* [w:] M. Malikowski, S. Solecki (red.), *Przemiany społeczne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Wydawnictwo Nomos, Kraków 2007.
- Malikowski M., Rębisz S., *Główne problemy społeczne w mieście w opiniach jego mieszkańców* [w:] E. Michałowska (red.), *Zagrożenia społeczne w wielkim mieście*, Wydawnictwo Absolwent, Łódź 1998.
- Malikowski M. (red.), *Podkarpacka bieda. Przestrzenne i społeczne aspekty biedy wiejskiej na Podkarpaciu*, Wydawnictwo MANA, Rzeszów 2005.
- Malikowski M., Kinal J., Palak M., Halik J. (red.), *Wybrane problemy współczesnych miast. Kultura, promocja, symbolika*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Malikowski M., Palak M., Halik J. (red.), *Społeczne i ekonomiczne aspekty urbanizacji i metropolizacji*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Malikowski M., Palak M., Halik J. (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast*, Wydawca UR, Rzeszów 2015.
- Marek-Zborowska B., *Struktura i wartości przedsiębiorców Rzeszowa. Studium powstania nowej klasy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
- Markowski K., *Ekonomiczne aspekty migracji* [w:] M.S. Zięba (red.), *Migracje – wyzwanie XXI wieku*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2008.

- Marszałek I., *Idea asystentury rodzinnej w praktyce na przykładzie pracy Grupy Wymiany Doświadczeń Asystentów Rodziny z Podkarpacia* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Obszary wsparcia rodziny w doświadczeniu lokalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2015.
- Masłow A., *Motywacja i osobowość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2006.
- Mądrala A. (red.), *System ochrony zdrowia w Polsce*, Akademia Zdrowia 2030, Warszawa 2013.
- Mellibruda J., *Przeciwdziałanie przemocy domowej*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii Zdrowia Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa 2009.
- Mellibruda J., *Tajemnice Etoh*, Wydawnictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1993.
- Miasto Rzeszów – materiał na spotkanie Unii Metropolii Miast Polskich w 2014 r.*, oprac. zbiorowe: MOPS w Rzeszowie – J. Gołubowicz; MZŻ – E. Dyś; Biuro Rozwoju Miasta Rzeszowa; Biuro Gospodarki Mieniem Miasta Rzeszowa oraz Wydział Zdrowia Miasta Rzeszowa – R. Żukowska, Rzeszów 2014.
- Michałowska A.M., *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie w świetle ustawy z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie i przepisów kodeksu postępowania karnego z 1997 roku* [w:] E. Kowalewska-Borys (red.), *Problematyka przemocy w rodzinie. Podstawowe środki prawne osób pokrzywdzonych*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012.
- Micun A., Bień B., *Zaspokajanie środowiskowych potrzeb osób starszych na wsi celem programu poprawy jakości życia* [w:] I.D. Karwat, L. Jabłoński (red.), *Problemy zdrowotne i społeczne osób starszych i niepełnosprawnych na wsi*, Fundacja Fuga Mundi, Norbertianum, Lublin 2001.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Powiatowy program rozwoju pieczy zastępczej na lata 2012–2014*, Rzeszów 2012.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2012 rok*, Rzeszów 2013.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za 2013 rok*, Rzeszów 2014.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Sprawozdanie rzeczowo-finansowe z wykonywania przez powiat zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej za okres od 2013-01-01 do 2013-06-30 oraz 2013-07-01 do 2013-12-31*.
- Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Rzeszowie, *Strategia rozwiązywania problemów społecznych na lata 2009–2015*, Rzeszów 2009.
- Miejski program profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych oraz przeciwdziałania narkomanii na rok 2014*. Załącznik do uchwały nr LXV/1201/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 17 grudnia 2013 r.
- Miejski program przeciwdziałania przemocy w rodzinie i ochrony ofiar przemocy w rodzinie na lata 2012–2015*. Załącznik do uchwały nr XXII/463/2011 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 14 grudnia 2011 r.

- Miessen M., *Koszmar partycypacji*, Wydawnictwo Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana, Warszawa 2010.
- Milczarek A., *Możliwości zaspokajania potrzeb ludzi starszych w domach dziennego pobytu*, <http://www.dps.pl/domy/index.php?rob=radar&dzial=12&art=725>, data dostępu: 6.09.2015.
- Milian L., Byłok F., Sztumska B., *Sukces życiowy jako wykładnia aktywności rynkowej*, „Prace Wydziału Zarządzania Politechniki Częstochowskiej. Seria Zarządzanie i Marketing” 1(1999).
- Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, *Główne problemy, cele i kierunki programu wspierania rozwoju budownictwa mieszkaniowego do 2020 roku*, http://bip.transport.gov.pl/pl/bip/projekty_aktow_prawnych/projekty_ustaw/ustawy_mieszkalnictwo_i_gospodarka_komunalna/bs_mieszk2020/px_18112010gp.pdf, data dostępu: 29.09.2014.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Ministerstwo Infrastruktury, *Krajowy program wychodzenia z bezdomności i rozwoju budownictwa socjalnego na lata 2009–2015 – projekt*, Warszawa 2009, www.mpips.gov.pl z dnia 26.01.2009 r.
- Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Nowy „Program wspierający rozwiązywanie problemu bezdomności”*, <http://www.mpips.gov.pl/aktualnosci-wszystkie/pomoc-spoeczna/art,7529,nowy-program-wspierajacy-rozwiazywanie-problemu-bezdomnosc.html>, data dostępu: 5.12.2015.
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, <http://razembezpiecniej.msw.gov.pl>, data dostępu: 26.09.2014.
- Mistkiewicz E., *Marketing narracyjny. Jak budować historie, które sprzedają*, Wydawnictwo Helion, Gliwice 2011.
- MOPS, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/rodzinna-pieczna-zastpcza>, data dostępu: 3.09.2014.
- MOPS Rzeszów, mops.rzeszow.pl, data dostępu: 20.06.2014.
- Mróz D., *Kontrakt socjalny jako narzędzie wspierające rozwój i upowszechnianie aktywnej integracji klientów pomocy społecznej ze środków EFS (na przykładzie MOPS w Rzeszowie)* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Lokalne strategie aktywnej integracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym*, Indygo, Rzeszów 2012.
- Muratorplus.pl, *Budowlany serwis dla profesjonalistów. Prawo. Biznes*, http://www.muratorplus.pl/biznes/prawo/projekt-zalozenia-polityki-wsparcia-mieszkalnictwa-do-2020-roku-skierowany-do-rozpatrzenia-przez-kom_67612.html, data dostępu: 31.05.2010.
- Muszyńska E., *Ogólne problemy wychowania w rodzinie dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- MZBM Rzeszów, *Informacje ogólne*, http://www.mzbm.rzeszow.pl/Informacje_ogolne.html, data dostępu: 6.02.2015.
- Nabór 2014. Przedszkole. Informator*. System obsługi rekrutacji oświatowej. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 27.09.2014.

- Nabór 2014. *Systemowa obsługa rekrutacji oświatowej. Informator gimnazjalisty. Rekrutacja do gimnazjum*. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.nabor.program.pl/rzeszow.html, data dostępu: 27.09.2014.
- Najwyższa Izba Kontroli, *Pomagamy w naprawianiu państwa. NIK o polityce mieszkaniowej*, <http://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-polityce-mieszkaniowej.html>, data dostępu: 7.03.2012.
- Namyślak B., *Przemysły kreatywne w aglomeracji wrocławskiej* [w:] A. Klasik (red.), *Kreatywne miasto – kreatywna aglomeracja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Katowice 2009.
- Narodowy program profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych na lata 2011–2015*, Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych 2011.
- Nawrot J., *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1990.
- Niedźwiedzki D., *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2010.
- NIK krytycznie o podstawowej opiece zdrowotnej*, „Rynek Zdrowia” 12(2015).
- Nojszewska E., *System ochrony zdrowia w Polsce*, LEX a Wolters Kluwer Bussines, Warszawa 2011.
- Nowak J., *Bezdomność – konieczność czy wybór? Komunikat z badań*, „Praca Socjalna” 1(2006).
- Nowakowska A., *Regionalny kontekst procesów innowacji* [w:] A. Nowakowska (red.), *Budowanie zdolności innowacyjnych regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
- Nowakowska U., *Stereotyp ponad prawem*, „Prawo i Płeć” 1(2000).
- Nowiny24, www.nowiny24.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20100722/RZESZOW/138769354, data dostępu: 6.09.2015.
- NPZ 2007–2015. Załącznik do uchwały nr 90/2007 Rady Ministrów z dnia 15 maja 2007, K. Kuszewski, P. Goryński, B. Wojtyniak, R. Halik (red.), 2007.
- O Amnesty. Ogólnoświatowy ruch ludzi działających na rzecz praw człowieka*, <http://amnesty.org.pl/o-amnesty.html>, data dostępu: 22.10.2014.
- Ogólne informacje o naszej działalności (MOPS w Rzeszowie)*, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/o-orodku/75-orodek/5-joomla-license-guidelines>, data dostępu: 8.09.2014.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1998.
- Olechnicka A., Płoszaj A., Smętowski M., Wojnar K., *Warszawa innowacyjna – diagnoza potencjału*, Wydawnictwo EUROREG, Warszawa 2010.
- Olechnicka A., *Innowacyjność polskich regionów. Metody pomiaru, stan i tendencje* [w:] G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), *Rozwój – region – przestrzeń*, Wydawnictwo Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2007.
- Omyła-Rudzka M., *Opinie o bezpieczeństwie w kraju i w miejscu zamieszkania*, Warszawa 2014, www.cbos.pl, data dostępu: 8.10.2014.

- Osiecka J., *Kształcenie osób niepełnosprawnych w Polsce – stan obecny i perspektywy*, „Biuro Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu” 635(10)98.
- Ostrowska L., *Ośrodek Wsparcia Dziennego Fundacji „Wzrastanie”* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Pomoc społeczna i jej adresaci. Przegląd wybranych strategii*, Wydawnictwo MANA, Rzeszów 2006.
- Ośrodek Poradnictwa Specjalistycznego i Interwencji Kryzysowej MOPS*, <http://mops.rzeszow.pl/index.php/o-orodku?layout=edit&id=88>, data dostępu: 4.11.2014.
- Oświata rzeszowska (wybrane zagadnienia) (rok szkolny 2013/2014)*, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/rzeszowska, data dostępu: 28.10.2014.
- Palak M., *O współczesnych dojazdach do pracy*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 13(2003).
- Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, *Programy i zadania realizowane obecnie*, <http://www.pfron.org.pl>, data dostępu: 10.10.2014.
- PAP, *Radziwiłł zapowiada zmiany w ustawie o zdrowiu publicznym*, www.rynekzdrowia.pl/Polityka-zdrowotna/Radziwill-zapowiada-zmiany-w-ustawie-o-zdrowiu-publicznym,157645,14.html, data dostępu: 29.12.2015.
- Pawłowska K. (red.), *Zanim wybuchnie konflikt: idea i metody partycypacji społecznej w ochronie krajobrazu i kształtowaniu przestrzeni*, Wydawnictwo Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków 2010.
- Perspektywy.pl*, <http://www.perspektywy.pl/>, data dostępu: 15.12.2014.
- Pędich W., *Ludzie starszy*, Wydawnictwo CRSS, Warszawa 1996.
- Pietrzyk I., *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2000.
- Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 3, Wydawnictwo Żak, Warszawa 2004.
- Pindera M., *Przemoc wobec dzieci w rodzinie* [w:] B. Szluz (red.), *Przemoc, konteksty społeczno-kulturowe. Społeczne i rodzinne aspekty zjawiska*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
- Placówki opiekuńczo-wychowawcze – informacje*, oprac. Dział pomocy instytucjonalnej i pieczy zastępczej pod kierunkiem zastępcy dyrektora MOPS w Rzeszowie Beaty Mierzejewskiej.
- Płoucha M., *Udział pielęgniarki w opiece nad osobą z niepełnosprawnością sensoryczną* [w:] M. Strugała, D. Talarska (red.), *Rehabilitacja i pielęgnowanie osób niepełnosprawnych*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 2013.
- Pogorzelski J., *Praktyczny marketing miast i regionów*, Wydawnictwo Wolter Kluwer Polska, Warszawa 2012.
- Polakiewicz A., *Poczucie bezpieczeństwa oraz wybrane zagrożenia społeczne w postawach mieszkańców Rzeszowa* [w:] M. Malikowski (red.), *Zagrożenia i bezpieczeństwo w mieście Rzeszowie. Zadania – diagnozy – praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
- Pomoc dla osób doświadczających i świadków przemocy w rodzinie*, <http://www.niebieskalinia.pl/pomoc/poradnie-pogotowia>, data dostępu: 15.10.2014.

- Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności, *Model pracy socjalnej w placówkach dla osób bezdomnych* [w:] A. Duracz-Walczak (red.), *W kręgu problematyki bezdomności polskiej*, Wydawnictwo SPB – Warszawa, FRCLiWOP w Gdańsku, PFWB – Gdańsk, Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta Koło Gdańsk, Warszawa – Gdańsk 2001/2002.
- Poprawa bezpieczeństwa miasta Rzeszowa w zakresie zagrożeń pożarowych, powodziowych i katastrof poprzez zakup sprzętu ratowniczego*, numer projektu RPPK.04.04.00-18-003/09, 26.09.2014.
- Porter M.E., *Postawy, wartości i przekonania a makroekonomia dobrobytu* [w:] R. Harrison, S. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, tłum. S. Dymczyk, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2003.
- Porter M.E., *The Competitive Advantage of Nations*, The Free Press, New York 1990.
- Pospiszyl I., *Przemoc w małżeństwie*, „Problemy Rodziny” 4(1995).
- Pospiszyl I., *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994.
- Pospiszyl I., *Razem przeciw przemocy*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1999.
- Postanowienia ogólne*, zob. <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/2013/statut2012.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Potulicka E., Rutkowiak J., *Neoliberalne uwikłania edukacji*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2010.
- Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, *Korzyści dla pracodawców zatrudniających osoby niepełnosprawne*, <http://www.pcpr.info>, data dostępu: 7.10.2014.
- Powiatowy program działań na rzecz osób niepełnosprawnych na lata 2014–2018*, Rzeszów 2014, <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/strat/PowiatowyProgram2014-2018.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Prawelski Nieruchomości, *Rzeszowski rynek nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-7/>, data dostępu: 25.06.2013.
- Prawelski Nieruchomości, *Rzeszowski rynek nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-20/>, data dostępu: 27.11.2013.
- Prawelski Nieruchomości, *Słabnie popyt na nieruchomości*, <http://www.prawelski.pl/o-firmie/aktualnosci/nowa-artyku-17/>, data dostępu: 23.09.2013.
- Procedury postępowania interwencyjnego w sytuacjach kryzysowych związanych z przemocą w rodzinie. Materiały instruktażowe, zalecenia – dla osób realizujących te zadania*, Podkarpacki Urząd Wojewódzki, Rzeszów 2013.
- Profilaktyka, przemoc w rodzinie*, <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,Przemoc-w-rodzinie.html>, data dostępu: 15.10.2014.
- Program „Aktywne formy przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu”. Edycja 2011–15, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2010.
- Program „Aktywny samorząd”, <http://mopsrzeszow.pl/index.php/program-aktywny-samorzad>, data dostępu: 8.09.2014.

Program Promocji Miasta Rzeszowa na lata 2009–2013.

Program Stypendialny Miasta Rzeszowa „Młody inżynier”. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Program stypendialny miasta Rzeszowa – „Młody inżynier”, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/program-stypendialny-miasta-rzeszowa...htm, data dostępu: 22.09.2014.

Projekt „Podkarpacie stawia na zawodowców”. Serwis informacyjny UM Rzeszów, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/projekt-podkarpacie-stawia-na-zawodo-w...htm, data dostępu: 23.09.2014.

Projekt systemowy „Czas na aktywność w mieście Rzeszów” – informacje, oprac. pod kierunkiem zastępcy dyrektora ds. wsparcia społecznego Beaty Mierzejewskiej, Rzeszów 2014.

Przedsiębiorcy na Podkarpaciu. Fakty, liczby, PKPP Lewiatan, Warszawa 2013.

Przedsiębiorczość kobiet w Polsce, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2011, www.parp.gov.pl, data dostępu: 14.11.2014.

Przemoc i konflikty w domu – komunikat z badań, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2012, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_082_12.PDF, data dostępu: 22.10.2014.

Przemoc w rodzinie – statystyka policji, <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przemoc-w-rodzinie/50863,Przemoc-w-rodzinie.html>, data dostępu: 17.10.2014.

Przetacznikowa M., Makiełło-Jarża G., *Psychologia ogólna*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1977.

Przeworsk, nasze miasto, <http://przeworsk.naszemiasto.pl/artykul/powstal-podkarpacki-ruch-kobiet-im-grazynygesickiej,1016759,art,t,id,tm.html>, data dostępu: 11.09.2014.

Przybyłka A., *Patologia społeczna* [w:] A. Przybyłka (red.), *Polityka społeczna*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 1998.

Przyjazne przesłuchanie dziecka, <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-wobec-dzieci/przyjazne-przesluchanie-dziecka/>, data dostępu: 22.10.2014.

Przymeński A., *Bezdomność jako kwestia społeczna w Polsce współczesnej*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2001.

Przymeński A., *Bezpieczeństwo socjalne bezdomnych w Polsce* [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Bezpieczeństwo socjalne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 2003.

Przymeński A., *Geografia i skala zjawiska bezdomności w Polsce*, „Roczniki Naukowe Caritas” 1(1997).

Przymeński A., *Skala i geografia zjawiska bezdomności w Polsce w końcu lat dziewięćdziesiątych*, „Studia z Etyki i Socjologii Gospodarczej. Zeszyty Naukowe” 270(1998).

Przymeński A., *Zjawisko bezdomności w Polsce współczesnej*, „Polityka Społeczna” 4(1998).

- Putnam R.D., *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, przeł. J. Szacki, Wydawnictwo Znak, Fundacja im. S. Batorego, Kraków – Warszawa 1995.
- Raław M., Trawkowska D., *Samotne rodzicielstwo. Między diagnozą a działaniem*, Wydawnictwo Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2013.
- Raport Unijnej Agencji Praw Podstawowych „Przemoc wobec kobiet w UE: codziennie i w każdym miejscu”, <http://instytut.pl.tl/Przemoc-wobec-kobiet-co-dziennie%26%23347%3Bci%26%23261%3B-w-UE.htm>, data dostępu: 20.10.2014.
- Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Rzeszowie, *Ocena zasobów pomocy społecznej w województwie podkarpackim 2013 rok*, Rzeszów 2014.
- Regulamin organizacyjny MOPS w Rzeszowie, <http://www.mopsrzeszow.pl/rysunki/2013/regorg2013.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Rejestr żłobków i klubów dziecięcych, <http://bip.ereszow.pl/wydzialyurzedumia-sta/biuro-ewidencji-dzialalnosci-gospodarczej-i-zezwo-len/rejestry/rejestr-zlobkow-i-klubow-dzieciacych>, data dostępu: 12.11.2014.
- Roczne sprawozdanie merytoryczne z działalności organizacji pożytku publicznego za rok 2012, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, nr KRS 0000162837.
- Rocznik Statystyczny GUS, 2012.
- Rogers E.M., *Diffusion of Innovations*, The Free Press, New York 1962.
- Rosa R., *Filozofia i edukacja do bezpieczeństwa i pokoju w obliczu nowych wyzwań*, „Podlaskie Zeszyty Pedagogiczne” 2(2000).
- Rozborska L., *Pomoc społeczna w Rzeszowie w latach 1990–1994*, „Głos Rzeszowa” 6(1994), Dodatek specjalny.
- „Rynek Zdrowia” 2014, nr 4.
- Rzeszow.gazeta.pl, rzeszow.gazeta.pl/rzeszow/1,34962,14913746,Rzeszow_jest_innowacyjnie_przecietny_OPINIA.html, data dostępu: 6.09.2015.
- Rzeszowskie Centrum Organizacji Pozarządowych, <http://rcop.rzeszow.pl/>, data dostępu: 17.10.2014.
- Rzeszów ma wizję rozwoju. W jakim kierunku?, <http://www.resinet.pl/aktualnosc/rzeszow/rzeszow-ma-wizje-rozwoju-w-jakim-kierunku.html>, data dostępu: 28.01.2016.
- Rzeszów w liczbach, http://rzeszow.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/rzesz/ASSETS_13p04.pdf, data dostępu: 15.10.2014.
- Rzeszów w liczbach, koncepcja i oprac. M. Cierpień-Wolan, T. Ferenc, J. Posłuszny, 50-lecie Urzędu Statystycznego w Rzeszowie 1962–2012, Rzeszów, październik 2012.
- Schumpeter J., *Teoria rozwoju gospodarczego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960.
- Sekcja Usług Opiekuńczych i Pielęgnacyjnych oraz wolontariat w Dziale pomocy ds. świadczeń MOPS w Rzeszowie – informacja, oprac. zespół pod kierunkiem zastępcy dyrektora ds. pomocy środowiskowej Ireny Marszałek.

- Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, *Ilość mieszkańców na poszczególnych osiedlach*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/ilosc-mieszkanow-na-poszczegolnych-osiedlach>, data dostępu: 20.06.2014.
- Serwis Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, *Jak rosło nasze miasto*, <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rozszerzenie-granic-miasta/jak-roslo-nasze-miasto>, data dostępu: 20.06.2014.
- Sękowska Z., *Pedagogika specjalna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- Sękowska Z., *Wprowadzenie do pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa 1998.
- Siemacha, www.siemacha.org.pl, data dostępu: 4.09.2014.
- Siemaszko A., *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1993.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńskiego i rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Wydawnictwo Nomos, Kraków 2002.
- Sławik K., *Ujawnianie przestępstw i wykrywanie sprawców*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 1994.
- Smartpl.eu, <http://smartpl.eu/pl/kongres>, data dostępu: 6.09.2015.
- Sokołowska M., *Szkoła promująca zdrowie* [w:] A. Andruszkiewicz, M. Banaszkiwicz (red.), *Promocja zdrowia. Teoretyczne podstawy promocji zdrowia*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2008.
- Solecki S., *Mobilność przestrzenna ludności Rzeszowa w okresie przemian systemowych* [w:] M. Malikowski (red.), *Społeczeństwo Podkarpacia na początku XXI wieku. Studia socjologiczne*, Wydawnictwo MANA, Rzeszów 2003.
- Sprawozdania roczne Wydziału Polityki Społecznej Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego (okres 2004–2013), mps.
- Sprawozdania roczne Wydziału Zdrowia Podkarpackiego Urzędu Marszałkowskiego (okres 2006–2013), mps.
- Sprawozdania Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa (okres 2004–2006), mps.
- Sprawozdania Wydziału Zdrowia Urzędu Miasta Rzeszowa (okres 2004–2006) mps; <http://bip.erzeszow.pl/wydzialurzedumiasta/wydzial-zdrowia/sprawozdania> (2007–2013), data dostępu: 14.11.2014.
- Sprawozdanie merytoryczne z działalności Rzeszowskiego Towarzystwa Pomocy im. św. Brata Alberta, MPiPS oraz Rzeszowskie Towarzystwo Pomocy im. św. Brata Alberta, www.bratalbert.rzeszow.pl, data dostępu: 4.09.2014.
- Sprawozdanie MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 3) w latach 2000–2014.
- Sprawozdanie roczne MOPS w Rzeszowie z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (Dział 4), stan na 31.12.2014 r.
- Spurek S., *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Nowe zadania jednostek samorządu terytorialnego*, Wydawnictwo Presshouse, Wrocław 2011.
- Stan zdrowia ludności Polski w 2009 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2011.

- Stasiakiewicz M., *Twórczość i interakcje*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1999.
- Statut MOPS w Rzeszowie* zatwierdzony Uchwałą Rady Miasta Rzeszowa nr XXVI/502/2012 z dnia 26 stycznia 2012 r., załącznik nr 1 do niniejszej Uchwały.
- Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014 – miasto Rzeszów*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie 2014, http://rzeszow.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_podkarpackie/portrety_miast/miasto_rzeszow.pdf, data dostępu: 8.09.2014.
- Statystyczne Vademecum Samorządowca 2014 – województwo podkarpackie*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie 2014, części: *Pomoc społeczna i polityka prorodzinna; Rynek pracy; Ludność*, http://rzeszow.stat.gov.pl/vademecum/vademecum_podkarpackie/portret_wojew%C3%B3dztwa/wojewodztwo_podkarpackie.pdf, data dostępu: 5.01.2015.
- Steuden S., Marczuk M., *Starzenie się a satysfakcja z życia*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2006.
- Strategia marki Rzeszów na lata 2009–2013*.
- Strategia rozwiązywania problemów społecznych na lata 2009–2015*, Rzeszów 2009, <http://mopsrzeszow.pl/rysunki/strat/Strategia2009-2015.pdf>, data dostępu: 8.09.2014.
- Strategia rozwoju województwa podkarpackiego*, http://strateg.stat.gov.pl/strategie_pliki/podkarpackie_2013.pdf, data dostępu: 6.09.2015.
- Strefa biznesu, podkarpackie*, <http://www.strefabiznesu.nowiny24.pl/rankingi/>, data dostępu: 14.11.2014.
- Strumiłło P., *Rodzaje, klasyfikacje i przyczyny niepełnosprawności*, <http://pstrumil.eletel.p.lodz.pl/pstrumil/swosin/w3b.pdf>, data dostępu: 29.09.2014.
- Stypendia szkolne*. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Stypendia szkolne, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/stypendia-szkolne.htm, data dostępu: 25.09.2012.
- Substancje psychoaktywne – postawy i zachowania*, www.ois.rops.rzeszow.pl, data dostępu: 2.02.2014.
- Sytuacja instytucji rynku pracy powiatu rzeszowskiego w kontekście uwarunkowań społeczno-gospodarczych*, Centrum Doradztwa Strategicznego, <http://www.praca-podkarpackie.pl/zalaczniki/448/Powiat%20rzeszowski.pdf>, data dostępu: 2.01.2014.
- Szarfenberg R., Żołędowski C., Theiss M. (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne – perspektywa poznawcza*, Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2010.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
- Szczuka E., *Jakość życia osób niepełnosprawnych* [w:] J. Migasiewicz, E. Bolach (red.), *Aktywność ruchowa osób niepełnosprawnych*, t. 3, Studio Wydawniczo-Typograficzne „Typoscript”, Wrocław 2008.
- Szlendak T., *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2010.

- Szluz A., *Wakacje dzieci i młodzieży w Ośrodku Wypoczynkowo-Rehabilitacyjnym Caritas w Myczkowcach*, „Przemiana” 1(79) 2012.
- Szluz B., *Kwestia bezrobocia a problemy współczesnej rodziny* [w:] B. Szluz, Z. Frączek (red.), *W trosce o współczesnego człowieka*, Krośnińska Oficyna Wydawnicza, Rzeszów 2006.
- Szluz B., *Podkarpacka bezdomność – socjologiczny szkic problemu* [w:] P. Grata (red.), *Od kwestii robotniczej do nowoczesnej kwestii socjalnej. Studia z polskiej polityki społecznej XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.
- Szluz B., *Pomoc dzieciom i młodzieży niepełnosprawnym intelektualnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Szluz B., *Pracownik socjalny wobec zjawiska przemocy w rodzinie* [w:] B. Szluz (red.), *Przemoc, konteksty społeczno-kulturowe. Społeczne i rodzinne aspekty zjawiska*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2007.
- Szluz B., *Świat społeczny bezdomnych kobiet*, Wydawnictwo Bonus Liber, Warszawa 2010.
- Szluz B., *Wokół pojęcia pomocy i wsparcia społecznego* [w:] Z. Frączek, B. Szluz (red.), *Koncepcje pomocy człowiekowi w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Szluz B., *Zjawisko bezdomności w Unii Europejskiej. Specyfika i monitorowanie*, „Слов'янський Вісник. Збірник наукових праць” 18(2014).
- Szluz B., *Zjawisko bezdomności w wybranych krajach Unii Europejskiej. The Phenomenon of Homelessness in Selected European Union Countries*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014.
- Szromnik A., *Marketing terytorialny – koncepcja ogólna i doświadczenie praktyczne* [w:] T. Markowski (red.), *Marketing terytorialny*, Wydawnictwo Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa 2006.
- Szromnik A., *Marketing terytorialny miasto i region na rynku*, Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2012.
- Sztander W., *Dzieci w rodzinie z problemem alkoholowym*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii Zdrowia i Trzeźwości, Warszawa 1999.
- Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005.
- Szultka S. (red.), *Klasy w sektorach kreatywnych – motory rozwoju miast i regionów*, Wydawnictwo Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2012.
- Szychowiak B., *Wychowanie dzieci niepełnosprawnych ruchowo* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Szydlik-Leszczyńska A., *Funkcjonowanie współczesnego rynku pracy. Wybrane uwarunkowania*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012.
- Szymański W., *Globalizacja. Wyzwania i zagrożenia*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2001.
- Śledzianowski J., *Niepełnosprawni i „pełnosprawni”*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2012.

- Śliwerski B., *Diagnoza uspołecznienia publicznego szkolnictwa III RP w gorszej części centralizmu*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2013.
- Śliwerski B., *Szkoła na wirażu zmian politycznych. Bez cenzury*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Świadczenia z zakresu pomocy społecznej należne za okres od stycznia 2013 r. do grudnia 2013 r., <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/pomoc-spoeczna>, data dostępu: 15.09.2014.
- Tarkowska E. (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne młodzieży*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2007.
- Tasiewicz T., *Satysfakcja z życia i aktywność sportowa osób po urazach rdzenia kręgowego. Badania porównawcze polsko-brytyjskie*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu, Poznań 2007.
- Telpa J., Ćwik B., *Lokalny rynek pracy w Polsce w latach 2001–2005*, Wydawnictwo AlmaMer Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa 2008.
- Thomas W., Znaniecki F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1–5, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.
- Titkow A., *Tożsamość polskich kobiet. Ciężkość, zmiana, konteksty*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2007.
- Tokarski J. (red.), *Słownik wyrazów obcych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980.
- Topińska I., *Ubóstwo w Polsce na podstawie badań Banku Światowego* [w:] S. Golińska (red.), *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*, Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 1996.
- Trafiałek E., *Życie na emeryturze w warunkach polskich przemian systemowych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Kielce 1998.
- Trafiałek E., *Przemoc w rodzinie jako wyzwanie interdyscyplinarne*, „Praca Socjalna” 5(2013).
- Tuner J.H., *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1998.
- Tuziak A., *Innowacyjność w endogenicznym rozwoju regionu peryferyjnego. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.
- Twardowski A., *Sytuacja dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Tyl M., *Dysfunkcjonalność rodziny a bezdomność*, „Praca Socjalna” 1(2005).
- Uniwersytet Opolski, Instytut Nauk Pedagogicznych, <http://www.inp.uni.opole.pl/georonto/cechy.html>, data dostępu: 6.09.2015.
- Unolt J., *Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 1999.
- Urbańska M., *Szanse kobiet na rynku pracy*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne” 2(2009).
- Urząd Miasta Kielce, Biuro Planowania Przestrzennego, *Aktualizacja „Lokalnego programu rewitalizacji obszarów miejskich, przemysłowych i wojskowych w mieście Kielce na lata 2014–2020”*, Kielce 2014.

- Urząd Miasta Rzeszowa, bip.erzeszow.pl/wydzialyurzedumiasta/wydzial-promocji-i-wspolpracy-miedzynarodowej, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, <http://www.rzeszow.pl/>, data dostępu: 29.11.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/biznes/specjalna-strefa-ekonomiczna-rzeszow-dworzysko, data dostępu: 20.12.2014.
- Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rankingi, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/rankingi/2013-r/rzeszow-najlepiej-zarządzanym-miastem, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, www.rzeszow.pl/promocja/kampanie-wizerunkowe-miasta, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/rzeszow-w-liczbach, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/promocja/rzeszow-celny-wybor/rzeszow-w-liczbach/6773,rzeszow-w-liczbach.html, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Miasta Rzeszowa, Stan na koniec 2013 r., www.rzeszow.pl/turystyka/wizytowka-miasta, data dostępu: 6.09.2015.
- Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny. Województwo podkarpackie. NSP 2002*, Rzeszów 2003.
- Urząd Statystyczny w Rzeszowie, *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie podkarpackim. Charakterystyka demograficzna. Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, Rzeszów 2014.
- Ustawa sześciolatka wchodzi w życie*, www.men.gov.pl/index.php./2013-08-03-12-08, data dostępu: 24.09.2014.
- Walawender P., *Rynek pracy w Rzeszowie w I połowie XXI wieku* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów w XX-leciu III RP*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Warunki życia – dane powiatowe. Edukacja. Dane powiatowe. Województwo podkarpackie 2013 – podregiony, powiaty, gminy*, www.rzeszow.stat.gov.pl/dane-wojewodztwie/pow, data dostępu: 25.09.2014.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *Historia i rozumienie biedy* [w:] Warzywoda-Kruszyńska W., Grotowska-Leder J. (red.), *Wielkowiejska bieda w okresie transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996.
- Waszczyk B., *Emerytura z nałogu*, <http://ifinanse24.com.pl/tag/wydatki/>, data dostępu: 2.02.2014.
- Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2002.
- Weszła w życie ustawa o zdrowiu publicznym*, www.rynekzdrowia.pl/Polityka-zdrowotna, data dostępu: 29.12.2015.
- Wielgos-Struck R., Bozacka M., *Pracownik socjalny i asystent rodziny – filary aktywnej integracji klientów pomocy społecznej* [w:] R. Wielgos-Struck (red.), *Obszary*

- wsparcia rodziny w doświadczeniu lokalnym, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2015.
- Wielka encyklopedia powszechna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966.
- Wiktorska-Święcka A. (red.), *Aktywność kobiet na Dolnym Śląsku*, Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2011.
- Wilson J., Szałkowski A., *Bezdomność jako kryterium ubóstwa*, „Polityka Społeczna” 4–5(1998).
- Włodarczyk J., Makaruk K., *Ogólnopolska diagnoza problemu przemocy wobec dzieci – wyniki badania*, Wydawnictwo Fundacji Dzieci Niczyje, Warszawa 2013.
- Wolny B., *Edukacja zdrowotna w szkole*, Wydawnictwo Diecezjalne w Sandomierzu, Stalowa Wola 2008.
- Woolcock M., *Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework*, „Theory and Society” 1(1998).
- Woynarowska B., *Narodowy Program Zdrowia – ewolucja, możliwości realizacji* [w:] J.B. Karski (red.), *Promocja zdrowia*, Wydawnictwo Ignis, Warszawa 1999.
- Wszystko o niepełnosprawności*, http://www.niepelnosprawni.pl/labeo/app/cms/x/2626#.VC7bfWd_vHt, data dostępu: 3.10.2014.
- WUP Rzeszów, http://pokl.wup-rzeszow.pl/blind/pl/40,41/1/wyszukaj_projekt.html, data dostępu: 17.12.2014.
- WUP Rzeszów, <http://www.wup-rzeszow.pl/?cPath=80/278/4>, data dostępu: 12.12.2014.
- Wykaz niepublicznych punktów przedszkolnych wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonych przez miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykazniepublicznych-punktow-przedszkolnych.htm, stan na 03.09.2014 r., data dostępu: 25.10.2014.
- Wykaz przedszkoli niepublicznych wpisanych do ewidencji szkół placówek niepublicznych prowadzonych przez miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-przedszkoli-niepubliczne...htm, stan na 7.10.2014 r., data dostępu: 20.09.2014.
- Wykaz przedszkoli publicznych, dla których gmina miasto Rzeszów jest organem prowadzącym. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-przedszkoli-publiczne...htm, stan na 3.10.2013 r., data dostępu: 20.09.2014.
- Wykaz szkół niepublicznych bez uprawnienia szkoły publicznej wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonej przez miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/wykaz-szkol-publicznych.htm, stan na 20.02.2014 r., data dostępu: 15.09.2014.
- Wykaz szkół niepublicznych z uprawnieniami szkoły publicznej wpisanych do ewidencji szkół i placówek niepublicznych prowadzonych przez miasto Rzeszów. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkancy/oswiata/wykaz-szkol/

- wykaz-szkol-niepublicznych.htm, stan na 10.09.2014 r., data dostępu: 20.09.2014.
- Wykaz szkół publicznych, dla których gmina miasto Rzeszów nie jest organem prowadzącym. Serwis informacyjny UM Rzeszów*, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/wykaz-szkol/wykaz-szkol-publicznych.htm, stan na 04.02.2013 r., data dostępu: 15.09.2014.
- Wyprawka szkolna. Serwis informacyjny UM Rzeszów – Wyprawka szkolna 2014*, www.rzeszow.pl/mieszkanicy/oswiata/wyprawka-szkola-2014.htm, data dostępu: 22.09.2014.
- Zabielska J.M., *Ubóstwo a procesy marginalizacji społecznej*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2007.
- Zabielska J.M., *Ubóstwo a procesy marginalizacji społecznej* [w:] J. Klebaniuk (red.), *Fenomen nierówności społecznych. Nierówności społeczne w refleksji humanistycznej*, ENETEIA Wydawnictwo Psychologii i Kultury, Warszawa 2007.
- Zalewska A., *Informacja Departamentu Pomocy i Integracji Społecznej MPiPS dotycząca liczby osób bezdomnych w Polsce*, Warszawa 2006 (mps).
- Zalewska D., *Ubóstwo. Teorie, badania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997.
- Zalewski Z., *Wstępny zarys problematyki. Bioetyka a zdrowie publiczne* [w:] C.W. Włodarczyk, D. Shickle, K. Czabanowska, N.E. Moran (red.), *Zdrowie publiczne w krajach europejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.
- Zalęga T., *Upadłość konsumencka a zadłużanie się miejskich gospodarstw w Polsce w okresie kryzysu*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2(38) 2014.
- Załocki G., *Rozwój zrównoważony: idee, efekty, kontrowersje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Zięba M.S. (red.), *Migracje – wyzwanie XXI wieku*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2008.
- Zintegrowany plan rozwoju transportu publicznego Rzeszowa na lata 2010–2015*, <http://bip.erzeszow.pl/plany-i-programy/9694,zintegrowany-plan-rozwoju-transportu-publicznego-rzeszowa-na-lata-2010-2015.html>, data dostępu: 2.01.2014.
- Znaniński F., *Miasto w świadomości jego obywateli*, Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego, Poznań 1931.
- Żołnierczuk-Kieliszek D., *Zachowania zdrowotne i ich związek ze zdrowiem* [w:] T.B. Kulik, M. Latalski (red.), *Zdrowie publiczne*, Wydawnictwo Czelej, Lublin 2002.

Regulacje prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polski, tekst uchwalony w dniu 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe, DzU 1997 nr 78, poz. 483 z późn. zm.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2008.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 4, DzU 2012, poz. 977, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 2, DzU 2012, poz. 977, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym w szkołach podstawowych i gimnazjach. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 3, DzU 2012, poz. 977, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

Podstawa wychowania przedszkolnego dla przedszkoli, oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych form wychowania przedszkolnego. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik nr 1, DzU 2012, poz. 977, www.men.gov.pl/images/ksztalcenia_kadra.htm, data dostępu: 28.09.2014.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 22 października 2010 r. w sprawie wzoru zaświadczenia lekarskiego o przyczynach i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy w rodzinie, DzU 2010 nr 201, poz. 1334.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”, DzU 2011 nr 209, poz. 1245.

Uchwała Miejskiej Rady Narodowej nr XI/48/90 z dnia 20 lutego 1990 r.

Uchwała Rady Miasta Rzeszowa nr XXXV/33/92 z dnia 23 czerwca 1992 r.

Uchwała nr LVI/1068/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 9 lipca 2013 r. w sprawie wprowadzenia na terenie Rzeszowa Programu „Rodzina wielodzietna 3+; Rodzina zastępcza”.

Uchwała nr LX/1107/2013 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 24 września 2013 r., DzUrz Wojewody Podkarpackiego z dnia 8 października 2013 r., poz. 3332.

- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 sierpnia 1997 r., Karta praw osób niepełnosprawnych, MP 13.08.1997, nr 50, poz. 475.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, DzU 1964 nr 9, poz. 59 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, DzU 2004 nr 256, poz. 2572 z późn. zm.
- Ustawa o ochronie zdrowia psychicznego, DzU 1994 nr 111, poz. 535 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, DzU 1997, nr 89 poz. 555 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zdrowotnej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, DzU 1997 nr 123, poz. 776 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 21 czerwca 2001 r. o ochronie praw lokatorów – mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego, DzU 2005 nr 31, poz. 266.
- Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych, DzU 2001 nr 98, poz. 1071 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie, DzU 2003 nr 96, poz. 873 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych, DzU 2006 nr 139, poz. 992 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, DzU 2004 nr 64, poz. 593.
- Ustawa z 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, DzU 2013, poz. 674; zm. DzU 2013, poz. 829.
- Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym, DzU 2005 nr 164, poz. 1365 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, DzU 2005 nr 180, poz. 1493 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, DzU 2010 nr 125, poz. 842.
- Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania, DzU 2010 nr 254, poz. 1700.
- Ustawa z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3, DzU 2011 nr 45, poz. 235.
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, DzU 2011 nr 149, poz. 887.
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania karnego, DzU 2013, poz. 849.
- Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o zdrowiu publicznym, DzU 2015, poz. 1916.
- Załącznik do uchwały nr 90/2007 Rady Ministrów z dnia 15 maja 2007 – Narodowy Program Zdrowia na lata 2007–2015.
- Założenia długofalowej polityki senioralnej w Polsce na lata 2014–2020.* Załącznik do uchwały 238 Rady Ministrów z dnia 24.12.2013.

Noty o Autorach

Małgorzata Bozacka – doktor, adiunkt w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Iryna Drozd – doktorantka w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Ewelina Jurasz – magister, kulturoznawca, pracownik Estrady Rzeszowskiej

Monika Łągowska-Cebula – doktorantka w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Barbara Marek-Zborowska – doktor, wykładowca w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Malwina Misiąg – doktorantka w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Magdalena Pokrzywa – doktor, adiunkt w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Dorota Pstrąg – doktor, starszy wykładowca w Katedrze Pedagogiki Społecznej i Resocjalizacyjnej Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Rzeszowskiego

Beata Szluz – doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Magda Urbańska – doktor, adiunkt w Katedrze Nauk o Rodzinie Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Rzeszowskiego

Paweł Walawender – doktor, adiunkt w Instytucie Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie

Renata Wielgos-Struck – doktor, wykładowca w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

